

ISSN 0130-5719

Філософська думка

1 1984

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 1 Січень — лютий 1984

Київ Наукова думка

З М І С Т

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму	
<i>Манько Ю. В.</i> (Ленінград). Формування активної життєвої позиції особи соціалістичного типу	3
<hr/>	
<i>Булатов М. О.</i> Про деякі малодосліджені аспекти філософської спадщини К. Маркса	11
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
<i>Тарасенко М. Ф.</i> Єдність гуманістичного і екологічного змісту суспільної практики	23
Методологія наукового пізнання	
<i>Омельяничук В. Я.</i> Співвідношення істинності і логічної форми судження: проблема пресупозиції	35
На допомогу соціологові-практику	
<i>Яковенко Ю. І.</i> Вивчення громадської думки методом поштового опитування	46
Критика буржуазної ідеології	
<i>Рувінський Л. А.</i> (Одеса), <i>Стокяло В. А.</i> (Одеса). Проблеми молоді в сучасній ідеологічній боротьбі	57
<i>Танчер В. В.</i> Неспроможність «марксологічної» критики теорії і практики реального соціалізму	67
<i>Кіссель М. А.</i> (Ленінград). Філософія історії «неомарксизму» і її місце в концепціях Франкфуртської школи	77
Наукові повідомлення і публікації	
ТРИБУНА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ	
<i>Андрушко В. О.</i> Філософія Спінози у сприйнятті мислителів XVII ст.	87
<i>Мор Г.</i> Спростування, справжнє і коротке	94
Наукове життя	
<i>Малишко М. І.</i> Підвищувати роль ідеологічної роботи	104
Рецензії	
<i>Дученко М. В., Шевцов В. Ф.</i> Матеріалістичне розуміння історії і марксистська гносеологія	106
<i>Цимбрикевич И. С.</i> (Івано-Франківськ), <i>Липа О. Я.</i> (Івано-Франківськ). Діалектика як теорія і метод пояснення і революційного перетворення дійсності	108
<i>Бичко І. В., Заїченко Г. А.</i> (Дніпропетровськ). Марксова концепція відчуження і сучасність	110
<i>Пашук А. І. (Львів).</i> Із філософської скарбниці минулого	112
<i>Коваль П. Д., Немировська Н. І.</i> Дослідження проблем розвитку соціалістичної праці	116
<i>Яроцький П. Л.</i> Критичний аналіз філософії релігії неокантіанства	117
Показчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1982 року	119
Показчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1983 року	124
Бібліографічна інформація	34, 86
Наші автори	3 стор. обл.

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА. *Манько Ю. В.* (Ленинград). Формирование активной жизненной позиции личности социалистического типа, с. 3. ♦ *Булатов М. А.* О некоторых малоисследованных аспектах философского наследия К. Маркса, с. 11. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Тарасенко Н. Ф.* Единство гуманистического и экологического содержания общественной практики, с. 23. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Омельяничук В. И.* Соотношение истинности и логической формы суждения: проблема пресуппозиции, с. 35. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Яковенко Ю. И.* Изучение общественного мнения методом почтового опроса, с. 46. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Рувинский Л. А.* (Одесса), *Стокяло В. А.* (Одесса). Проблемы молодежи в современной идеологической борьбе, с. 52. *Танчер В. В.* Несостоятельность «марксологической» критики теории и практики реального социализма, с. 67. *Киссель М. А.* (Ленинград). Философия истории «неомарксизма» и ее место в концепциях Франкфуртской школы, с. 77. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ. ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО. *Андрушко В. А.* Философия Спинозы в восприятии мыслителей XVII в., с. 87. *Мор Г.* Опровержение, истинное и краткое..., с. 94. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Малышко Н. И.* Повышать роль идеологической работы, с. 104. РЕЦЕНЗИИ. *Дученко Н. В.*, *Шевцов В. Ф.* Материалистическое понимание истории и марксистская гносеология, с. 106. *Цимбрикевич И. С.* (Ив.-Франк.), *Липа Е. Я.* (Ив.-Франк.). Диалектика как теория и метод объяснения и революционного преобразования действительности, с. 108. *Бычко И. В.*, *Заиченко Г. А.* (Днепропетровск). Марксова концепция отчуждения и современность, с. 110. *Пашук А. И.* (Львов). Из философской сокровищницы прошлого, с. 112. *Коваль П. Д.*, *Немировская Н. И.* Исследование проблем развития социалистического труда, с. 116. *Яроцкий П. Л.* Критический анализ философии религии неокантианства, с. 117. ♦ Указатель статей, помещенных в журнале «Філософська думка» в 1982 году, с. 119. Указатель статей, помещенных в журнале «Філософська думка» в 1983 году, с. 124. БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ, с. 34, 86. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF MATURE SOCIALISM. *Manko Yu. V.* (Leningrad). Education of a Socialist Personality in the Spirit of Taking and Active Stand in Life, p. 3. ♦ *Bulatov M. A.* Certain Scantly Studied Aspects of K. Marx' Philosophical Legacy, p. 11. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Tarasenko N. F.* Unity of Humanistic and Ecological Content of Social Practice, p. 23. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Omelianchuk V. I.* Relation of Trueness and Logic Form of Judgement: Presupposition Problem p. 35. AID TO PRACTICIAN SOCIOLOGIST. *Yakovenko Yu. I.* A Study of Public Opinion by Means of Mail Inquiry, p. 36. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Ruvinsky L. A.* (Odessa), *Stokyalo V. A.* (Odessa). Problems of Youth in Modern Ideological Struggle, p. 52. *Tancher V. V.* Bankruptcy of «Marxological» Criticism of Theory and Practice of Real Socialism, p. 67. *Kissel M. A.* (Leningrad). Philosophy of «Neo-Marxism» History and Its Place in Conceptions of the Frankfurt School, p. 77. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS AND PUBLICATIONS. TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTISTS. *Andrushko V. A.* Philosophy of Spinoza in Comprehension of the 17th Century Thinkers, p. 87. *Mor G.* Refutation, True and Brief..., p. 94. SCIENTIFIC LIFE. *N. I. Malysenko.* The Role of Ideological Work Is to Be Increased, p. 104. REVIEWS. *Duchenko N. V.*, *Shevtsov V. F.* Materialist Comprehension of History and Marxist Gnoseology, p. 106. *Tsymbrikevich I. S.* (Iv.-Frank.), *Lipa E. Ya.* (Ivano-Frankovsk). Dialectics as a Theory and Method for Explanation and Revolutionary Transformation of the Reality, p. 108. *Bychko I. V.*, *Zaichenko G. A.* (Dnepropetrovsk). The Marx Conception of Estrangement and the Present, p. 110. *Pashuk A. I.* (Lvov) From the Philosophical Depository of the Past, p. 112. *Koval P. D.*, *Nemirovskaya N. I.* A Study of Problems Concerning Development of Socialist Labour, p. 116. *Yarotsky P. L.* Critical Analysis of Philosophy of Neo-Kantianism Religion, p. 117. ♦ Index of Articles Published in Journal «Filosofska Dumka» in 1982, p. 119. Index of Articles Published in Journal «Filosofska Dumka» in 1983, p. 124. BIBLIOGRAPHIC INFORMATION, p. 34, 86. OUR AUTHORS.

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

Ю. В. МАНЬКО

ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ЖИТТЕВОЇ ПОЗИЦІЇ ОСОБИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ТИПУ

На XXVI з'їзді КПРС зазначалось, що однією з важливих умов успішного економічного і соціального розвитку країни у 80-ті роки є дальше зростання соціально-політичної і трудової активності радянських людей. У розв'язанні завдання підвищення творчої активності трудящих, становлення особи соціалістичного і комуністичного типу досягнуті певні успіхи. «Радянська людина, — підкреслено у Звіті Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові партії, — це сумлінний трудівник, людина високої політичної культури, патріот і інтернаціоналіст. Вона вихована партією, героїчною історією країни, всім нашим ладом. Вона живе повнокровним життям творця нового світу»¹. Водночас відзначалось, що завдань у масово-виховній роботі стоїть ще чимало. І успіх виховання забезпечується лише тоді, коли воно спирається на «міцний фундамент соціально-економічної політики партії»².

Важливим завданням соціальної політики партії в цьому напрямі є формування у радянських людей активної життєвої позиції. На необхідність теоретичного осмислення цієї багатогранної проблеми націлюють рішення XXV і XXVI з'їздів КПРС, відповідні постанови партії і уряду. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслено, що реалізація завдань планомірного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму прямо залежить від рівня свідомості і активності трудящих. Саме тому формування активної життєвої позиції особи стає дедалі важливішим завданням ідеологічної роботи, одним з провідних напрямів досліджень у галузі суспільних наук³.

За останні роки створено чимало праць, де ця проблема розглядається у філософському, соціологічному, педагогічному та інших аспектах. Проте ще не всі вони висвітлені всебічно (здебільшого увага дослідників концентрувалась на визначенні самого поняття «активної життєвої позиції», підходів до її вивчення, шляхів і засобів формування, місця у поглядах тих чи тих мислителів⁴).

Численні дослідження, присвячені даній проблемі, можна умовно поділити на кілька груп. До першої належать ті, що мають психологічну і соціально-психологічну спрямованість (праці Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, А. Д. Глоточкина, О. М. Леонтьєва, В. М. М'ясищева, В. Б. Ольшанського, Б. Д. Паригіна, А. В. Петровського, С. Л. Рубінштейна, В. І. Селіванова, Д. М. Узнадзе та ін.) і розглядають позицію особи як діалектично стійку систему соціально-психологічних установок, орієнтацій та інших особистісних структур, під дією яких формується певна схема поведінки людини. До другої групи залічують дослід-

¹ *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*. К., 1981, с. 75.

² Там же, с. 76.

³ *Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії*: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: *Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.* К., 1983, с. 66.

⁴ Див., напр., праці О. Капта, П. Федосєєва, Л. Архангельського, Л. Буєвої, Б. Паригіна, Є. Степанової та ін.

ження соціологічного характеру (праці Л. П. Буєвої, В. А. Демчука, І. С. Кона, В. А. Титова, О. С. Капта, В. М. Сагатовського, В. О. Ядова та ін.), в яких обґрунтовується розуміння життєвої позиції як особливого типу життєдіяльності особи, що формується в рамках соціального статусу і виконуваних нею соціальних ролей. Третя група — стосується етнічного аспекту життєвої позиції особи (дослідження С. Ф. Анисимова, Л. М. Архангельського, В. Т. Єфімова, Л. І. Ігнатівського, С. М. Косолапова, В. В. Хахалевої, О. К. Уледова та ін.), яка розглядається як один з механізмів моральної регуляції соціальної поведінки особи. Є спроба дослідити дану проблему в історичному плані (Є. І. Степанова та ін.). Нагромаджено певний фактичний матеріал (кількісний аналіз) у ході конкретно-соціологічних досліджень. Узагальнено досвід загальносоюзного соціологічного дослідження активної життєвої позиції особи (Н. А. Дорохова, Л. У. Жиліна)⁵.

Незважаючи на згадані розробки, соціально-філософський аналіз активної життєвої позиції потребує дальшого поглиблення. Так, скажімо, недостатньо розглянуті залежність активної життєвої позиції особи від суспільних відносин, її зміст і функції як соціологічної категорії (тобто чи можна за її допомогою схарактеризувати особу будь-якої формації, чи вона відображує лише специфічний зміст життєдіяльності особи соціалістичного і комуністичного типу). З'ясування останнього питання має принципове значення для побудови типології активної життєвої позиції особи, вивчення закономірностей її формування.

Послідовно наукове розкриття особистісних характеристик життєдіяльності людини і соціальних якостей особи забезпечують лише принципи діалектичного та історичного матеріалізму. Ключовим тут є положення К. Маркса про сутність людини як сукупність всіх суспільних відносин. Це дає змогу, з одного боку, виявити місце людини у системі суспільних, насамперед виробничих, відносин, що детермінують і опосередковують її формування як особистості, з другого — розглянути особу як своєрідну персоніфікацію загальних властивостей різних соціальних спільностей (класу, нації, народу, групи, колективу) і способу життєдіяльності суспільства.

Формування світогляду і культури особи, цінностей і моральних переконань, що впливають на зміст і форми її життєдіяльності, відбувається у процесі реалізації останньої за певних соціальних відносин. При цьому загальна спрямованість діяльності особи залежить від характеру відносин у системі «суспільство — особа» і «особа — суспільство». Інтегральним вираженням соціальної сутності особи, на наш погляд, саме і є життєва позиція як стійка, внутрішньо мотивована, цілеспрямована система її відношень до навколишнього предметного і соціального світу, до самої себе, і діяльність відповідно до даного відношення.

Життєва позиція особи. — це поняття, яке дозволяє передусім розкрити філософсько-етичний зміст морального ідеалу людини, суспільної спрямованості її свідомості і поведінки; воно виступає узагальненим критерієм морального піднесення особи, показником рівня розвитку моральних відносин⁶. Багатоманітність спонук (мотивів) і умов життєдіяльності породжує і певну субординаційно взаємопов'язану систему позицій особи: найпростіші, ситуативні, базові (позиція у «провідному» виді діяльності), — і життєву позицію. Це — найзагальніший механізм регуляції соціальної поведінки особи, оскільки він визначає «генеральну життєву норму» (К. Маркс), смисл, засоби, шляхи діяльності людини і включає пізнавальні, оцінні, емоційно-вольові і діяльнісні елементи.

⁵ Див.: *Проблеми нравственного воспитания личности : Опыт социологического исследования в трудовых коллективах.* — М., 1981, с. 24—42.

⁶ Див.: *Архангельский Л. М. Актуальные проблемы марксистской этики.* — *Вопр. философии*, 1981, № 1, с. 44.

Життєва позиція особи становить основу як репродуктивно-виконавської, так і ініціативно-творчої, активної діяльності особи. Останній аспект її виявлення можна схарактеризувати як активну життєву позицію, що об'єктивується у суспільно значущій діяльності. Отже, зазначене поняття виступає, з одного боку, критерієм розвитку соціальної сутності, а з другого — розмежовує рівні розвитку самосвідомості, поведінки і діяльності особи.

На формування життєвої позиції особи впливає вся система матеріальних і духовних суспільних відносин — економічних (насамперед виробничих), ідеологічних (політичних, моральних, правових, релігійних), соціальних (класових, національних, міжособових, міжгрупових, сімейних, особистісно-суспільних), організаційно-технологічних (організаційно-технічних). Цей вплив як безпосередньо, так і опосередковано здійснюється або опосередковується відносинами, що існують у мікросередовищі особи, системою її інтерсуб'єктивних зв'язків. Тому можна виділити принаймні три групи факторів, які детермінують життєву позицію особи: а) суспільні відносини, які особа персоніфікує тією чи тією мірою; б) відносини безпосереднього оточення (мікросередовища), що заломлюють вплив суспільних відносин на особу; в) інтерсуб'єктивні відносини — система фіксованих соціальних установок, ціннісних орієнтацій, інтересів, рівня самосвідомості і спрямованості життєдіяльності особи. На нашу думку, таке розрізнення детермінант життєдіяльності людини може слугувати основою для побудови типології життєвої позиції особи.

Виходячи з певного характеру суспільних, передусім виробничих, відносин, можна визначити формаційні типи життєвої позиції особи. В антагоністичних суспільно-економічних формаціях основні типи і підтипи останньої утворюються на ґрунті класового поділу суспільства (можна говорити про життєві позиції раба і рабовласника, феодала і кріпака, буржуа і пролетаря, як і про життєві позиції представників соціальних верств, що не мають чітко виражених ознак основних класів). Однак виділення формаційних і класових типів життєвої позиції характеризують лише місце особи у системі «суспільство — особа». Для того, щоб зрозуміти вплив інтерсуб'єктивних детермінант на формування типів життєвої позиції особи, треба проаналізувати її в системі зв'язків «особа — суспільство». При цьому важливе значення має з'ясування спрямованості інтерсуб'єктивних відносин у рамках співвідношення суспільного і особистого. Взятши за основу характер цієї спрямованості, можна виділити такі типи діяльно-особистісної позиції: егоїстичний, корпоративний, соціально-інфантильний, колективістський (альтруїстично-особистісний) і соціально значущий. Кожне суспільство має свої основні і неосновні діяльно-особистісні види життєвої позиції. Отже, життєва позиція особи залежить від характеру суспільно-політичного ладу, класової належності і діяльно-особистісних якостей людини.

За умов панування приватної власності на засоби виробництва особи суспільно нав'язуються егоїстичний, корпоративний, соціально-інфантильний типи життєвої позиції. Проте мірою загострення соціально-класових суперечностей все більшого поширення набувають колективістські і соціально значущі типи особистісної життєвої орієнтації. Останні характеризуються зростанням соціально-класової і політичної активності особи на основі піднесення її класової свідомості. «Тільки боротьба виховує експлуатований клас, — зазначав В. І. Ленін, — тільки боротьба відкриває йому міру його сил, розширює його кругозір, підносить його здібності, прояснює його розум, виховує його волю»⁷.

⁷ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року. — Повне зібр. творів, т. 30, с. 296.

У капіталістичному суспільстві справжніми носіями соціально значущої і колективістської життєвих позицій особи є комуністи, які «через терор і гоніння, через тюрми і колючий дріт концтаборів, у самовідданій і нерідко важкій повсякденній роботі на благо народів проносять... свою вірність ідеалам марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму»⁸. Чисельність таких активних борців за права трудящих, за мир і безпеку народів невинно зростає. В самій лише Західній Європі за останні десять років до лав комуністів влилось близько 800 тис. чоловік⁹.

Колективістський і соціально значущий типи особистісної життєвої орієнтації набувають свого всебічного розвитку лише у соціалістичному суспільстві, яке ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва, соціально-політичній і ідеологічній єдності трудящих, відносинах колективізму і взаємодопомоги, єдності інтересів особи і суспільства. За умов зрілого соціалізму створюються об'єктивні економічні, соціально-політичні і духовні передумови для формування активної життєвої позиції особи. Це насамперед — суспільний і державний лад суспільства розвинутого соціалізму як вищого етапу соціального прогресу, що створює можливості для всебічного і гармонійного розвитку особи, реалізації її здібностей; науково обґрунтована керівна, організаторська, мобілізуюча і виховна діяльність КПРС у справі піднесення соціальної активності трудящих мас; панування діалектикоматеріалістичного світогляду, оволодіння більшістю трудящих основами марксизму-ленінізму, утвердження норм комуністичної моралі, соціалістичного способу життя.

Саме цими особливостями зрілого соціалізму визначаються відповідальні завдання розвитку особи, дальшого вдосконалення соціалістичних суспільних відносин. На цьому наголошує товариш Ю. В. Андропов: «Вдосконалення розвинутого соціалізму немислиме без великої роботи по духовному розвитку людей... Партія добивається того, щоб людина виховувалась у нас не просто як носій певної суми знань, але насамперед — як громадянин соціалістичного суспільства, активний будівник комунізму, з притаманними йому ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці й поведінки»¹⁰.

На вибір особою того чи того типу поведінки і діяльності великий вплив справляє соціально-психологічний механізм їх регуляції, що притаманний певному суспільству. За умов зрілого соціалізму до його компонентів входять: соціальні умови життєдіяльності особи, система розумних потреб, соціально-психологічна і фізична спроможність задоволення останніх; цінності й інтереси особи, що мають в цілому комуністичну спрямованість; самосвідомість, яка сформована на колективістських засадах; соціально значуща сукупність відношень особи до свого середовища.

В основі активної життєвої позиції особи соціалістичного типу лежить моральна позиція, що виражає єдність особистого і суспільного, суцього і належного, здатність оцінювати з класових позицій поведінку інших людей і власні вчинки, принциповість і непримиренність до недоліків, боротьбу проти негативних явищ.

Мати активну життєву позицію в умовах розвинутого соціалізму означає усвідомлювати свою працю як частку великої спільної справи — будівництва комунізму, вимагати від себе і від інших найсуворішого додержання дисципліни праці, працювати ініціативно і творчо, з повною віддачею сил, бути свідомим борцем за торжество великих комуністичних ідеалів. Така позиція — життєве кредо тисяч радянських

⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 22.

⁹ Там же, с. 18.

¹⁰ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 17.

людей. За даними всесоюзного соціологічного дослідження (1980 р.) з 11 907 опитаних 71,8 проц. повідомили, що вони прагнуть мати в житті активну позицію і лише 4,6 проц. не виявили такого прагнення¹¹. За взірць активної життєвої позиції править життя і праця таких людей, як, наприклад, В. Н. Голубева, ткаля Іванівського камвольного комбінату, яка виконала за десяту п'ятирічку 20 річних планів, і 520 делегатів XXVI з'їзду КПРС, що вони достроково, за три-чотири роки завершили завдання п'ятирічки, і 105 тих, які виконали по два п'ятирічні плани, і кожен з 19-ти, на чиему рахунку по три п'ятирічки і більше¹².

Одна з невід'ємних складових частин соціальної політики партії — боротьба з негативними явищами, що заважають формуванню активної життєвої позиції особи. Серед причин, які їх зумовлюють, передусім потрібно виділити відставання деяких елементів суспільної свідомості від суспільного буття, їх інерційну консервативність; наявність внутрішніх (неантагоністичних) суперечностей у розвитку суспільства зрілого соціалізму; те, що не кожне свідоме і планомірне розв'язання суспільних проблем адекватно розуміється всіма членами суспільства; існування диспропорцій у сферах виробництва і споживання; порушення норм суспільного життя і принципів комуністичної моралі, міжособових відносин у трудових колективах; певну розбіжність між засвоєними молоддю у процесі виховання соціалістичними ідеалами і реальною практикою поведінки, недоліки виховної роботи; проникнення у свідомість і дії окремих громадян елементів, чужих нашому способу життя.

Саме тому у деяких осіб ще зберігаються пережитки міщанської психології, часом же трапляються антиподи активної особистісної орієнтації радянських людей, егоїстичні і соціально-інфантильні типи життєвої позиції. На XXVI з'їзді КПРС було піддано гострій критиці відхилення від норм комуністичної моралі і соціалістичного способу життя: «Є у нас і такі особи, які прагнуть якнайменше дати, а якнайбільше урвати від держави. Саме на ґрунті такої психології і з'являються егоїзм і міщанство, користюлюбство, байдужість до турбот і справ народу»¹³. Однак ці типи особистісної орієнтації не характерні для способу життя соціалістичного суспільства, вони є пережитками приватновласницької психології.

Партія завжди приділяла велику увагу осмисленню і узагальненню нових явищ життя, розв'язанню соціальних завдань, визначенню конкретних планів і засобів реалізації програмних цілей. Повною мірою це стосується і проблеми формування активної життєвої позиції особи. На XXVI з'їзді партії у контексті проблеми виховання молоді розглядалось і питання про подолання розриву між знанням і активною дією, зокрема відзначалось, що «у деяких молодих людей освіченість та поінформованість часом уживаються з політичною наївністю, а професійна підготовленість — з недосить відповідальним ставленням до праці»¹⁴.

Це підтверджується соціологічними дослідженнями. Так, за даними С. І. Плаксії у восьми десятих молодих робітників сформувався негативне ставлення до безгосподарності, розбазарювання народного добра, але лише одна чверть з них на ділі бореться з такими фактами; 85% засуджують порушення моральних норм у побуті, але тільки 40% борються проти цього¹⁵.

Одним із шляхів розв'язання цієї суперечності є формування внутрішніх переконань особи, розвиток її соціально-політичної активності,

¹¹ *Проблеми правдивого виховання людини*, с. 26.

¹² *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*, с. 111.

¹³ Там же, с. 76.

¹⁴ Там же, с. 80.

¹⁵ Див.: *Вопр. філософії*, 1981, № 1, с. 47, 48.

виховання відповідального ставлення до громадського обов'язку. На актуальність розв'язання цього завдання звернув увагу червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС: «Слід ефективніше використовувати багатий арсенал засобів освіти і виховання, застосовувати їх більш активно, творчо, враховуючи, зокрема, значно зрослий рівень освіченості і запитів радянських людей. Необхідно послідовно будувати ідейно-виховну роботу на міцному фундаменті соціально-економічної політики партії. Вона повинна бути наповнена глибокими ідеями, що тісно зв'язані з реальностями сьогоdnішнього життя і вказують шлях дальшого руху вперед»¹⁶.

Будь-які вияви формалізму в ідейно-виховній роботі, уникання всебічного аналізу найгостріших проблем сучасного суспільного життя, відсутність у ній орієнтації на конкретні шляхи подолання ще наявних труднощів не сприяють формуванню соціально активної життєвої позиції особи.

Активна участь кожного трудівника в суспільно значущій діяльності — запорука подолання таких негативних явищ, як споглядальне ставлення до суспільного життя, егоїстичний інтерес, що тіснять соціальне, громадянське. Відповідно до цього складається уявлення про цінність особи, що визначається насамперед тим, які її переконання, якою мірою представлені в ній суспільний інтерес, тим, чи діє вона відповідно до своїх переконань, чи ні.

Певну роль у появі в деяких людей егоїстично-особистісної позиції відіграло невиправдане перебільшення значення матеріальних стимулів до праці в 50 — на початку 60-х років, «перекіс» виховання в бік матеріальних інтересів життя. Істотний вплив на це мала соціальна установка, що сформувалась у цих поколіннях, які пережили матеріальні нестатки, труднощі періоду будівництва соціалізму, війн, відродження країни, — забезпечити своїм дітям передусім «сите життя», матеріальні блага у найвідповідальніший період соціалізації (дитинство, юність); тут позначився також вплив внутрішньокласових і регіонально-територіальних відмінностей у характері праці, рівні освіти і кваліфікації, умовах праці, побуту, дозвілля тощо. Тому не випадково рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС орієнтують на поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці, посилення їх впливу на розвиток виробництва і досягнення високих кінцевих результатів, формування розумних потреб радянських людей, а також на усунення відмінностей в територіальному плані.

Розкриття соціально-психологічних механізмів утворення антиподів активної життєвої позиції особи соціалістичного типу має важливе значення для вивчення закономірностей формування останньої. Теоретичні дослідження показують, що в практиці виховної роботи потрібно виходити з принципів взаємозв'язку матеріальних і духовних факторів соціалізації особи, єдності свідомості і дії, соціально-класового і особистісного підходів, єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання, специфіки соціального впливу на особу залежно від рівня вияву її цілеспрямованості, єдності соціального впливу і психологічно-го самовпливу особи.

Стрижнем активної життєвої позиції радянських людей є комуністичний світогляд і переконання, основу яких становлять знання марксизму-ленізму, історії і політики КПРС, досягнень науки і техніки. Конкретно-соціологічні дослідження свідчать, що чим глибше засвоєння особою цих знань, тим вища її суспільно-політична, творча активність, ефективніша діяльність. Так, наприклад, проведений нами аналіз участі випускників спортивного вузу в різних формах суспільно-

¹⁶ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14 — 15 черв., 1983 р. К., 1983, с. 66.

політичної роботи показує, що студенти-відмінники з суспільних дисциплін порівняно з «трієчниками» набагато частіше виступали з бесідами і лекціями (в 4 рази), обирались до партійних органів і громадських організацій (у 18), брали участь у студентських наукових гуртках з суспільних дисциплін (в 5), спортивних секціях (в 12), у раціоналізації і винахідництві (в 11 разів).

Активна життєва позиція передбачає критичне ставлення особи до дійсності і до самої себе. Але критика повинна ґрунтуватись на наукових принципах, інакше вона із конструктивного засобу створення нового, досконалішого може перетворитись на соціальну демагогію або на внутрішню резиньцяцію. Тому критична діяльність особи має виходити з чіткого визначення свого предмета, виявлення причин негативних явищ, з'ясування шляхів і засобів їх подолання, націленості на практику.

КПРС завжди приділяла велику увагу розвитку критики і самокритики. Про це свідчить ряд постанов ЦК КПРС про дальше поліпшення критики, роботи з листами трудящих. Тільки за період з 1976 по 1980 рік в Центральний Комітет нашої партії надійшло понад 3 млн. листів. На XXVI з'їзді партії відзначалось, що «зростання кількості одержуваних листів, їх висока громадянськість говорять про політичну зрілість радянських людей, їх відданість справі партії».

Велика заінтересованість у справах держави відбивається також і в листах громадян, які критикують випадки відхилення від вимог нашої соціалістичної моралі, порушення радянських законів, що завдають матеріальної і моральної шкоди суспільству. В цій критиці з боку трудящих виявляються їх почуття справжнього господаря країни, активна життєва позиція»¹⁷.

Активність позиції закріплюється тим міцніше, чим частіше вона супроводиться позитивними емоційними переживаннями. Задоволення від якісного виконання планових завдань, вчасної допомоги товаришеві закріплює певне ставлення до цих ситуацій і викликає приплив сил й енергії в разі їх повторення. У цих випадках не матеріальні, а вищі потреби спонукають людину бути більш творчою і більш ретельною, ніж це закладено в ній безпосередньо. Особу може спонукати до дії її уявлення про благо інших людей незалежно від того, чи виражене це благо в їхніх очікуваннях і вимогах.

Великі можливості щодо розвитку активності особи містить соціалістичне змагання. Конкретно-соціологічні опитування показують, що серед працівників, які беруть участь у соціалістичному змаганні, задоволеність працею у десятки разів вища, ніж у тих, що не змагаються. Показники ефективності виробництва і якості продукції в учасників змагання набагато кращі.

У розвитку активної життєвої позиції особливого значення набуває така соціальна якість особи, як готовність до праці, захопленість нею. Про ступінь захопленості працею можна скласти уявлення на основі емоційної напруги діяльності, що виявляється як «переживання відповідальності за результативність дій в галузі, яка має високу значущість для суб'єкта»¹⁸.

Для того, щоб кожна радянська людина виступала носієм активної життєвої позиції, у нашій країні створені всі умови. Цьому сприяють соціалістичний спосіб життя, в умовах якого відбувається її життєдіяльність, високий рівень загальноосвітньої підготовки і культури, широка поінформованість, наявність технічних знань, що відповідають сучасним вимогам, розвинуті форми виробничої і соціально-політичної діяль-

¹⁷ Звіт Центральної ревізійної комісії КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 105.

¹⁸ Див.: Саморегуляція и прогнозирование социального поведения личности/Под ред. В. А. Ядова. Л., 1979, с. 175.

ності. У трудових колективах для формування активної життєвої позиції радянської молоді створюється відповідна соціально-психологічна атмосфера. За даними соціологічних досліджень, проведених автором разом з Г. І. Чибриком, переважна більшість опитаних вважає, що в їхньому виробничому колективі створені умови для підвищення кваліфікації і оволодіння суміжними спеціальностями (82,8 проц.), що для нього характерні взаємодопомога і товариська взаємовиручка (76,6 проц.), почуття відповідальності за поведінку товаришів (62 проц.), непримиренність до порушників трудової дисципліни (67,4 проц.), заінтересованість у справах колективу (61,1 проц.).

Формування активної життєвої позиції великою мірою залежить від особистісних якостей людини, її духовного потенціалу. Важливим є систематичне вдосконалення особи, яке включає самоосвіту, самовиховання, своєрідне психологічне тренування готовності до певних видів діяльності.

Отже, процес формування і розвитку активної життєвої позиції детермінований низкою соціально-економічних, політичних, соціально-психологічних і психо-фізіологічних факторів. Це — зумовленість спрямованості активної життєвої позиції особи характером виробничих і соціальних відносин; залежність її змісту від системи і рівня розвитку потреб суспільства, колективів (груп) і особи, а також умов їх життєдіяльності; визначенність змісту і спрямованості активної життєвої позиції духовним потенціалом особи (ціннісно-орієнтаційними і предметно-мотиваційними елементами її свідомості, рівнем розвитку самосвідомості), її детермінованість типом нервової системи і фізичного розвитку індивіда. На сучасному етапі процес формування і розвитку активної життєвої позиції відбувається не стихійно, а на основі комплексного підходу, єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з врахуванням особливостей різних груп трудящих.

Питання про дальший розвиток активної життєвої позиції радянських людей постійно перебуває в центрі діяльності КПРС. Наша партія, як відзначає товариш Ю. В. Андропов, «приділяє повсякденну увагу створенню умов, які розв'язують творчу самодіяльність трудящих, їх соціальну активність...»¹⁹.

* * *

Формирование активной жизненной позиции личности социалистического типа является важнейшей задачей социальной политики КПСС, что актуализирует теоретическое осмысление данной проблемы. Она рассматривается советскими исследователями в различных аспектах — психологическом и социально-психологическом, социологическом, этическом. Однако социально-философский анализ ее требует дальнейшего углубления. Это касается, в частности, зависимости активной жизненной позиции от общественных отношений, ее содержания и функций как социологической категории. Некоторые вопросы, связанные с процессами формирования и развития активной жизненной позиции (обусловленность ее направленности характером производственных и социальных отношений; зависимость ее содержания от системы и уровня развития потребностей общества, коллективов (групп) и личности, а также условий их жизнедеятельности; обусловленность содержания и направленности активной жизненной позиции духовным потенциалом личности; ее детерминированность типом нервной системы и физического развития индивида), поставлены в качестве проблемных в данной статье.

¹⁹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 22.

ПРО ДЕЯКІ МАЛОДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ К. МАРКСА

Марксизм є вчення, що постійно розвивається в ході соціально-історичної практики та наукового пізнання. В процесі революційного оновлення світу відбувається переосмислення та відкриття нових аспектів багатогранної теоретичної спадщини, яку залишив нам К. Маркс. В ній виявляються все нові й нові сторони, актуалізуються такі її моменти, які донедавна не привертали до себе уваги. «Сьогодні перед нами значно ширше і глибше, ніж перед сучасниками Маркса, розкривається багатющий зміст його вчення», — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов¹. Це цілком стосується і діалектико-матеріалістичної філософії як складової частини марксизму.

Досвід про освоєнні філософської спадщини К. Маркса підтверджує істинність того положення, що історія філософії — не лише теоретичне джерело, а й засіб дальшого розвитку філософської думки. Спадщина Маркса виконує цю роль насамперед шляхом методологічного застосування категорій, законів і принципів діалектичного і історичного матеріалізму до постановки і розв'язання актуальних проблем практики і пізнання. З плином часу вона виявляє всю невичерпність свого змісту, містить у собі зразки рішень або постановки багатьох важливих проблем, які ще не стали безпосереднім об'єктом сучасних філософських досліджень. Про деякі з цих проблем і йдеться у цій статті.

К. Маркс і Ф. Енгельс здійснили революційний переворот у філософії, створивши новий філософський світогляд і метод — діалектичний та історичний матеріалізм. Зміст цього перевороту і якісні особливості марксистської філософії досліджені докладно в ряді праць радянських та зарубіжних філософів. Але ця робота ще не завершена. Так, ще не висвітлена з усією визначеністю одна з найважливіших тенденцій розвитку історії філософії Нового часу, яка досягає кульмінації в марксизмі, а саме поступова гуманізація філософії. Вже на самому початку цієї історії К. Маркс відзначив таку рису метафізичного матеріалізму, як його ворожість людині. Він порівнює в цьому зв'язку вчення Бекона і Гоббса. «У Бекона, як першого свого творця, матеріалізм таїть ще в собі в наївній формі зародки всебічного розвитку. Матерія усміхається своїм поетично-чуттєвим блиском всій людині»². З переходом до Гоббса відбувається якісна зміна: «У своєму дальшому розвитку матеріалізм стає *однобічним*... Чуттєвість втрачає свої яскраві барви і перетворюється в абстрактну чуттєвість *геометра*... Матеріалізм стає *ворожим людині*. Щоб подолати *ворожий людині бесплотний дух* в його власній сфері, матеріалізові доводиться самому умертвити свою плоть і зробитися *аскетом*»³.

Складним є питання про те, що розумів Маркс під цією ворожістю. Корені її слід шукати насамперед в капіталізмі як способі виробництва. Оскільки він йде на зміну феодалізму, очевидна його відносна прогресивність. Але, будучи побудована на антагонізмі праці і капіталу, ця суспільно-економічна формація виробляє нові, ще більш жорстокі

¹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 7.

² Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 135.

³ Там же, с. 136.

форми експлуатації і стає ворожою людині, її сутності та потребам. Тому і відображення історії капіталізму в суспільній свідомості, включаючи і філософію, лише певною мірою відповідає сутності людини, а загалом з нею несумісне. В цьому сенс такого положення К. Маркса: «Моя загальна свідомість є лише теоретична форма того, живою формою чого є реальна колективність, суспільність, але в наші дні загальна свідомість являє собою абстракцію від дійсного життя і, як така абстракція, вороже протистоїть йому»⁴.

Ворожнм людині є й ідеалізм. Так, у гегелівській філософії історії людина не має цінності сама по собі, вона є лише засіб, через який здійснюється розвиток світового духу.

Важливим етапом гуманізації філософської свідомості став французький матеріалізм XVIII ст. Досліджуючи його історію, К. Маркс писав, що «є два напрями французького матеріалізму: один веде своє походження від Декарта, другий — від Локка. Останній напрям матеріалізму... веде прямо до соціалізму. Перший, механістичний матеріалізм вливається у французьке природознавство...»⁵. З цього положення К. Маркса, а також з його тез про Фейєрбаха випливає, що така риса попереднього матеріалізму, як споглядальність, відображує його загальну сутність, тоді як механістичність стосується лише одного напрямку домарксівського матеріалізму — того, що виходить з Декарта. Важливе й те, що для Маркса механістичність пов'язана не лише з розвитком механіки, а й з певним ставленням цього напрямку матеріалізму до людини. Наприклад, зведення людини до машини у Ламетрі лише на перший погляд зумовлене механістичним характером природознавства того часу, в кінцевому ж підсумку воно коріниться в сутності капіталістичного способу виробництва, який ототожнює такі чинники праці, як людина і машина.

Незважаючи на вказівки Маркса про різні течії попереднього матеріалізму, їм ще не надається належної уваги в історико-філософських дослідженнях. Тим часом два названі напрями матеріалізму проходять через всю історію нової філософії, і її аналіз під цим кутом зору вельми перспективний для осягнення теоретичних джерел гуманістичного характеру матеріалізму К. Маркса і Ф. Енгельса.

Велику роль в гуманізації матеріалізму вони відводили вченню Л. Фейєрбаха, з яким (вчнення) вони пов'язували «наступ на спекулятивну метафізику (гегелівську.— М. Б.) і на всяку метафізику взагалі. Вона буде назавжди переможена матеріалізмом, який дійшов тепер завдяки роботі самої спекуляції свого завершення і збігається з гуманізмом»⁶. При цьому даний процес здійснюється в двох сферах — теоретичній і практичній. «А подібно до того, як Фейєрбах став виразником матеріалізму, що збігається з гуманізмом, в теоретичній сфері, французький і англійський соціалізм і комунізм стали виразниками цього матеріалізму в практичній сфері»⁷. Накреслені тут Марксом тенденції дістали послідовне завершення у марксистському світогляді, де діалектичний та історичний матеріалізм і політична економія втілюють матеріалізм у сфері теорії, теорія ж наукового комунізму є його поширення на сферу суспільно-історичної практики людства.

Внаслідок цього подолання механіцизму означало не тільки розробку діалектики, а й гуманізацію матеріалізму, його спрямованість на докорінне перетворення суспільних відносин. Тому, коли в таких працях, як «Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Святе сімейство», Маркс часто послуговується терміном «гуманізм», то це не просто данина фейєрбахіанству, не лише термінологічне запозичення, а й харак-

⁴ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. 3 ранніх творів. К., 1973, с. 549.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 133.

⁶ Там же, с. 132.

⁷ Там же.

терна риса матеріалістичного світогляду основоположників наукового комунізму.

Ця риса дістала своє вираження в структурі марксистського вчення — діалектико-матеріалістичної філософії, політичної економії і наукового комунізму. Марксистський світогляд є органічним взаємопроникненням цих складових частин. Воно дістає адекватне вираження в назві нової філософії — «діалектичний і історичний матеріалізм», тобто матеріалізм, орієнтований на дослідження та революційне перетворення суспільної історії.

Погляди Маркса особливо актуальні в сучасну епоху, в умовах науково-технічної революції. Симптоматично, що протягом тривалого часу діалектичний матеріалізм був орієнтований переважно на природознавство (і цим він, як вважалося, відрізнявся від історичного матеріалізму) і лише в останнє десятиріччя помітне його зближення з гуманітарними науками. Можна сподіватися і на відродження тенденції, яка має солідну історичну традицію: зв'язок філософії з цілим рядом так званих філософських наук — етики, естетики, наукового атеїзму та ін. Цей зв'язок був певною мірою послаблений внаслідок бурхливого розвитку природознавства, коли була затушована ідея «енциклопедії філософських наук», яка ґрунтується на всебічному розкритті загальних форм суспільної сутності людини. «Все в ім'я, для блага людини» — дане положення є основоположним не лише для матеріального виробництва, а й для сукупної духовної культури, до якої належать і діалектичний та історичний матеріалізм.

В тісному зв'язку з процесом гуманізації філософії стоїть специфіка визначення самої назви марксистсько-ленінської філософії. Відомо, що термін «історичний матеріалізм» з'являється лише в листах Ф. Енгельса 90-х років XIX ст. У працях Маркса вживаються назви «матеріалізм», «матеріалістичне розуміння історії» та ін. Для позначення свого методу Маркс, як звичайно, вживав термін «діалектика».

Тривалість формування адекватної назви нового філософського вчення пояснюється насамперед вказаною його багатоаспектністю і складністю. Зауважимо, до речі, що редакційна назва одного з ранніх творів К. Маркса — «Економічно-філософські рукописи 1844 року», — на нашу думку, не зовсім відповідає його змістові, бо в цій назві випускається з уваги основна спрямованість і спеціальний аналіз деяких важливих положень теорії наукового комунізму, які К. Маркс розробляв в цьому творі. В рукописах 1844 року наголос зроблений на поєднанні філософії, політичної економії та наукового комунізму, які стануть відносно самостійними складовими частинами марксистського вчення. Саме таке його членування дістанемо у праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг».

Говорячи про особливості розробки К. Марксом і Ф. Енгельсом діалектичного та історичного матеріалізму, В. І. Ленін писав: «Маркс і Енгельс, виростаючи з Фейербаха і мужніючи в боротьбі з писаками, природно звертали найбільшу увагу на добудовування філософії матеріалізму доверху, тобто не на матеріалістичну гносеологію, а на матеріалістичне розуміння історії. Через це Маркс і Енгельс у своїх творах більше підкреслювали *діалектичний* матеріалізм, ніж діалектичний *матеріалізм*, більше настоювали на *історичному* матеріалізмі, ніж на *історичному матеріалізмі*»⁸.

Неправильно було б з цього судження В. І. Леніна робити висновок, що не всі сторони марксистської філософії були розвинуті Марксом і Енгельсом. Йдеться скоріше про відносну відмінність між системою їх поглядів, яку вони сформували і використовували протягом всього життя, і викладом цієї системи, не всі сторони якої втілилися повністю в кожному з конкретних творів основоположників марксиз-

⁸ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 324.

му. Так, в «Німецькій ідеології», особливо в її першому розділі — «Протилежність матеріалістичного і ідеалістичного поглядів» — викладається матеріалістичне розуміння історії, а не гносеологія, діалектика та ін., хоча тут розглядаються й важливі положення теорії пізнання. З другого боку, відомо, що К. Маркс мав намір після закінчення «Капіталу» написати спеціальну працю «Діалектика» і викласти в ній основні принципи діалектичного методу. Хоча Маркс не реалізував свого задуму, але система діалектичного мислення дістала своє втілення в методі Маркса, яким побудовані «Капітал» та інші його праці. Тому для більш адекватного уявлення про філософські погляди Маркса потрібна велика робота щодо їх реконструкції на основі опублікованих творів, листів тощо. Така реконструкція може пролити світло на багато дискусійних питань.

Одним з найважливіших у цьому плані є питання про структуру діалектичного матеріалізму. В існуючих публікаціях поглядів на цю структуру налічується стільки, скільки авторів, що їх пропонують. Тому має сенс звернутися до фундаментальних марксистських праць, де діалектичний матеріалізм дістав своє загальне втілення. Яким, наприклад, можна його уявити в працях Маркса, який його склад і структура? Самий термін «діалектичний матеріалізм» у нього не трапляється, його робочий термін, як вказувалося, — «діалектика», «діалектичний метод». Там, де Маркс висловлює міркування про діалектику, вона цікавить його насамперед як органон, метод пізнання. Навіть «Діалектика», яку він мав написати, планувалася як виклад діалектичного методу.

Але історичні обставини склалися так, що, починаючи з класичної німецької філософії, сформувалась проблема співвідношення діалектики, логіки і теорії пізнання, яка і дає можливість увійти до творчої лабораторії Маркса і знайти відповідь на поставлене питання. Ключ до цього знаходимо у відомому положенні В. І. Леніна: «Коли Магх не залишив *«Логіки»* (з великої букви), то він залишив *логіку* «Капіталу», і це слід було б суцього використати в даному питанні. В «Капіталі» застосовано до однієї науки логіку, діалектику і теорію пізнання... матеріалізму, який взяв усе цінне у Гегеля і рушив це цінне вперед».⁹

Спроби розкрити зміст цього положення дістали відображення у численних публікаціях з проблеми співвідношення діалектики, логіки і теорії пізнання. Дослідження цієї проблеми показує, що питання про співвідношення трьох названих теорій і питання про структуру діалектичного матеріалізму — це те саме питання.¹⁰ Цей факт надає зазначеній проблемі основоположного значення, оскільки співвідношення теорії пізнання, логіки і діалектики стає принципом побудови всього діалектичного матеріалізму, а не виступає однією з проблем поряд з багатьма іншими.

З цього випливає той висновок, що теорія матеріалістичної діалектики, яка міститься в «Капіталі» Маркса, складається з таких структуруючих частин, як теорія пізнання, логіка та діалектика. Завершальну частину утворює «філософська методологія», тобто розкриття методологічної функції принципів, законів і категорій трьох попередніх частин діалектичного матеріалізму.

З числа методологічних проблем, пов'язаних з філософською спадщиною К. Маркса, на одне з перших місць слід поставити проблему методу, застосованого в «Капіталі». Цій проблемі присвячено немало праць, проте питання про метод «Капіталу» не можна вважати остаточно розв'язаним.

На перший погляд, тут все ясно. Адже Маркс і Енгельс неоднораз-

⁹ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 282.

¹⁰ Див.: Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания. Киев, 1976, с. 37.

зово характеризували цей метод як діалектичний, що само по собі цілком зрозуміло. Проблема виникає тоді, коли аналізується така обставина. У «Капіталі» викладена політична економія капіталізму. Очевидно, що це наука не філософська, а спеціальна, конкретна. Кожна ж спеціальна наука має відповідні спеціальні методи. Водночас діалектичний метод — це метод не спеціально-науковий, а філософський. І виникає питання, чи може такий загальнофілософський метод замінити чи підміняти спеціальнонаукові методи. Відповідь може бути лише негативною. Оскільки ж діалектика в «Капіталі», безперечно, відіграє велику роль, напрошується висновок, що метод «Капіталу» до неї не зводиться, що зміст і структура цього методу набагато складніші, ніж це вважається в публікаціях з даного питання.

У К. Маркса з даного питання є досить чіткі вказівки. «У цьому пункті, — писав він, — виявляється з цілковитою ясністю, що діалектична форма викладу правильна лише в тому випадку, якщо вона знає свої межі. З розгляду простого обігу для нас розкривається загальне поняття капіталу, оскільки в рамках буржуазного способу виробництва обіг сам існує тільки як передбачений капіталом і такий, що його передбачає. Розкриття загального поняття капіталу не робить капітал втіленням якоїсь вічної ідеї, а показує, як він у реальній дійсності, тільки як *необхідна* форма, ще тільки... повинен влитися в створюючу мінову вартість праці, у виробництво, яке ґрунтується на мінорній вартості»¹¹. К. Маркс розуміє під діалектичною формою викладу відносно самостійний рух думки, яка розкриває внутрішньо суперечливий зміст певного поняття, не звертаючись безпосередньо до самої дійсності. Разом з тим такий рух періодично переривається: «Успішне застосування Марксового методу, — пише І. С. Нарський, — передбачає періодичне — і досить часте — включення в діалектико-дедуктивний хід думки все нових і нових суттєвих фактів емпірії». І. С. Нарський називає цю операцію «емпіричними «прищепленнями» до діалектичної дедукції»¹². В таких пунктах діє, очевидно, індуктивний метод як доповнення дедуктивного. На єдність цих методів вказував В. І. Ленін¹³.

Суттєве значення має в «Капіталі» історичний аналіз. «...Наш метод, — писав К. Маркс, — показує ті пункти, де повинен бути включений історичний розгляд предмета, тобто ті пункти, де буржуазна економіка, яка є всього лише історичною формою процесу виробництва, містить вказівки, що виходять за її межі, на більш ранні історичні способи виробництва»¹⁴. Яскравий приклад такого аналізу — Марксове дослідження історичної тенденції капіталістичного нагромадження.

Кількісна визначеність мінорної вартості і додаткової вартості зумовила широке використання Марксом математичних методів, які за змістом елементарні, але без яких науковий аналіз капіталу був би абсолютно неможливий. Досить нагадати фундаментальні рівняння вже в першому розділі «Капіталу», за допомогою яких Маркс доводить існування мінорної вартості, «таблиці диференціальної ренти» та ін.

На основі сказаного можна вважати, що структурно метод «Капіталу» складається з ряду методів — діалектико-дедуктивного, методу індукції, історичного, математичного методів і, можливо, інших. Провідну, організуючу роль у цій структурі відіграє діалектика, бо основна мета марксистського вчення — доведення історичної минушості капіталізму і необхідності зміни його новою суспільно-економічною форма-

¹¹ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 2, с. 450—451.

¹² Нарський І. С. Некоторые вопросы диалектической логики в «Капитале» К. Маркса.— В кн.: Философские проблемы «Капитала» К. Маркса. М., 1968, с. 113.

¹³ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 123, 283.

¹⁴ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 413—414.

цією. Звідси і загальна назва «діалектичний», яку отримав метод «Капіталу» в працях К. Маркса і Ф. Енгельса.

Цей метод потребує дальшого вивчення його в плані пізнання як специфічної діяльності, що членується на свої стадії. З них Маркс розрізняв дві головні — дослідження предмета і викладу його теорії, і зауважив: «Звичайно, спосіб викладу не може з формального боку не відрізнитися від способу дослідження. Дослідження повинно детально освоїтися з матеріалом, проаналізувати різні форми його розвитку, простежити їх внутрішній зв'язок. Тільки після того як ця робота закінчена, можна належно показати дійсний рух»¹⁵. Метод, застосований Марксом для викладу теорії капіталу, дістав назву методу сходження від абстрактного до конкретного. Останній став предметом багатьох досліджень у публікаціях з питань методології наукового пізнання. Однак очевидно, що він не вичерпує всього багатства методологічного інструментарію К. Маркса, бо не може бути методом тієї стадії пізнання, яку К. Маркс називав дослідженням. Який цей другий метод?

З положення К. Маркса про відмінність двох названих методів «з формальної сторони» можна було б зробити той висновок, що їх відмінність несуттєва, так би мовити, формальна. Однак це не відповідає дійсності, з огляду на те велике значення, якого К. Маркс надавав дослідженню саме форми — функціонування капіталу, історичного розвитку по формаціях, форми вартості тощо. Для К. Маркса форма має істотне значення. Критикуючи Д. Рікардо, який недооцінював значення форми вартості, К. Маркс вживав для характеристики його поглядів термін «формальна форма»¹⁶.

Тому питання про метод дослідження не менш важливе, ніж питання про метод викладу отриманих в його процесі результатів. Воно залишається не тільки не розв'язаним, але власне навіть не поставленим в сучасній літературі. Можливо, таким є протилежний названому методу сходження від конкретного до абстрактного, про який мова йде у відомому «Вступі» стосовно попередньої історії політичної економії, але контекст його вжитку показує, що К. Маркс залічує його до минулої епохи пізнання. Проте навіть якщо прийняти таке припущення, то знову виникає питання, як поєднуються ці два протилежних методи, через які опосередковуючі ланки? Ці та інші труднощі, що тут виникають, свідчать про досить складну структуру Марксового методу сукупної пізнавальної діяльності, стосовно якого метод викладу є лише фрагмент.

Нарешті зауважимо, що і в самому методі сходження від абстрактного до конкретного з'ясовані ще не всі аспекти. Звичайно береться до уваги одна його сторона: думка рухається від однобічних абстракцій до мисленої конкретності. Але зовсім не менше значення має інша сторона цього методу: сходження є наближення до дійсності, до конкретної об'єктивної реальності. Так, ні виробництво без обертання капіталу, ні обертання без виробництва не існують. Реально існує «процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому». Відносно останнього виробництва і обертання є абстрактні моменти. Аналогічно товар і гроші як такі при капіталізмі не існують, вони — підпорядковані моменти в сукупному русі капіталу, хоч їх теорія і викладається до теорії капіталу. Саме наближення абстракцій до конкретної дійсності і надає методу сходження від абстрактного до конкретного величезного значення в науковому пізнанні світу.

Ефективність діалектичного методу значною мірою залежить від розробленості структури філософського пізнання. Розробка її йде, так би мовити, у трьох напрямках відповідно до трьох основних елементів

¹⁵ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 23.

¹⁶ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 265.

діалектики як науки і методології: принципів, законів, категорій. Ці елементи взаємопов'язані: принцип всезагального взаємозв'язку і взаємозалежності явищ конкретизується в законах діалектики, а останні функціонують як певні зв'язки категорій.

Впадає в око, що найбільші зусилля дослідників досі спрямовані на з'ясування категоріальної структури «Капіталу» К. Маркса. Значно менше зроблено для розкриття того, яким чином пов'язані основні закони діалектики в цій праці Маркса. Слід враховувати, що, оскільки діалектика тут застосовується як цілісний метод, то і її основні закони мають такий же характер.

Названа проблема була поставлена ще Ф. Енгельсом. Як відомо, на його думку, закони діалектики «по суті... зводяться до таких трьох законів: закон переходу кількості в якість і навпаки. Закон взаємного проникання протилежностей. Закон заперечення заперечення»¹⁷. Ф. Енгельс обмежується питанням про об'єктивний характер даних законів і зауважує: «Ми не збираємося тут писати посібник з діалектики... Через це ми не можемо вдаватися в детальний розгляд питання про внутрішній зв'язок цих законів між собою»¹⁸. Однак природа цього внутрішнього зв'язку ще не з'ясована докладно, хоч розв'язання цієї проблеми має першорядне значення як для загальної теорії діалектики, так і для написання ґрунтовного посібника з діалектики.

Розв'язання цієї проблеми пов'язане з створенням Логіки марксизму. Ф. Енгельс в цитованій праці вказав на єдність основних законів діалектики з структурою «Науки логіки» Гегеля, і цю вказівку можна було б використати в даному питанні. Але першорядну увагу слід звернути на відповідні структурні особливості «Капіталу» К. Маркса. Показово, що при невеликій загальної кількості прямих посилок на методологічні питання в самих вирішальних пунктах свого викладу К. Маркс безпосередньо звертається до основних законів діалектики. Закон переходу кількості в якість згадується в зв'язку з перетворенням грошей в капітал, закон діалектичної суперечності використовується для постановки проблеми «суперечностей загальної формули» капіталу, закон заперечення заперечення розглядається як загальна форма історичної тенденції капіталістичного нагромадження¹⁹.

Оскільки у творах К. Маркса йдеться про конкретний предмет — капітал, то і внутрішній зв'язок законів діалектики має специфічний характер. В загальному вигляді він полягає в такому. Закон переходу кількості в якість і навпаки і закон проникання протилежностей пов'язані між собою через кількісну визначеність капіталу. Адже, з одного боку, про кількість безпосередньо говорить в першому з наведених законів, і К. Маркс посилається на нього саме тому, що досліджує процес, в якому певна кількість (сума) грошей стає капіталом; гроші ж — це предметне буття мінової вартості, мірою якої є певний робочий час, що витрачений на її виробництво. З другого боку, «суперечність загальної формули» капіталу стосується виникнення додаткової вартості, втіленої в товарі, тобто певної кількості оречевленої праці. Отже, закон переходу кількості в якість і навпаки виражає перетворення грошей на капітал, а закон проникнення протилежностей — внутрішню суперечність, структуру самого капіталу. І фундаментальна визначеність, завдяки якій перший з них *продовжується* в другий, є мінова вартість як втілення кількісно визначеної робочої праці.

Специфічний вигляд має і зв'язок другого та третього законів. Їх поєднує поняття розвитку капіталу, на що вказував В. І. Ленін: «У Маркса в «Капіталі» спочатку аналізується найбільш просте, звичайне, основне, найбільш масовидне, найбільш повсякденне *відношення*,

¹⁷ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 360.

¹⁸ Там же, с. 361.

¹⁹ Див.: Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 296, 155—165, 718.

що мільярди разів трапляється, *відношення* буржуазного (товарного) суспільства: обмін товарів. Аналіз розкриває в цьому найпростішому явищі (в цій «клітинці» буржуазного суспільства) *всі* суперечності (respective зародки *всіх* суперечностей) сучасного суспільства. Дальший виклад показує нам розвиток (і зростання, і рух) цих суперечностей і цього суспільства, в Σ («у сумі». — *Ред.*) його окремих частин, від його початку до його кінця»²⁰. Інакше кажучи, розвиток, зростання суперечностей приводить до загибелі капіталізму. Закон діалектичної суперечності переростає (або ж розвивається) в закон заперечення заперечення. К. Маркс посилається на останній в тому пункті свого дослідження, де він окреслює історичну тенденцію розвитку капіталу як цілого, як історично минушого способу виробництва: перше заперечення — це його початок, його виникнення на руїнах феодалізму, друге заперечення — повалення капіталізму, його революційне перетворення та перехід до наступної суспільно-економічної формації. На думку З. М. Оруджева, «будь-яке наукове мислення повинне... доводити розгляд свого предмета, так би мовити, до заперечення, тобто розкривати хоч в самій загальній формі ту конкретну форму руху, в яку розв'язуються суперечності предмета. Характерно, що К. Маркс у «Капіталі», говорячи про історичну тенденцію капіталістичного виробництва, згадує саме закон заперечення заперечення, який завершує всякий самостійний цикл дослідження»²¹.

Такий в загальних рисах внутрішній зв'язок основних законів діалектики в «Капіталі». Звичайно, в Логіці (з великої літери) цей зв'язок має іншу форму, але і в даному відношенні твір К. Маркса дає важливі вказівки. Справді, додаткова вартість, яка виражає суперечність праці й капіталу, є сутність капіталістичного способу виробництва, отже, перші два закони діалектики утворюють основні структурні зв'язки певних рівнів буржуазної дійсності: буття і сутності. У цитованій вище праці Ф. Енгельс писав: «Усі ці три закони були розвинуті Гегелем на його ідеалістичний манір як закони *мислення*: перший — у першій частині «Логіки» — у вченні про буття; другий займає всю другу і найбільш значну частину його «Логіки» — вчення про сутність; нарешті, третій фігурує як основний закон при побудові всієї системи»²². Контекст, в якому Ф. Енгельс висловлює свою думку, показує, що таке співвіднесення законів діалектики і рівнів дійсності він вважає правильним, хоча критикує Гегеля за одностороннє тлумачення їх лише як законів мислення.

Отже, можна твердити, що в «Капіталі» наявна не лише категоріальна структура, а й структура більш загального характеру, що виражається законами діалектики. Остання має вирішальне значення і для з'ясування самої категоріальної структури.

Насправді, закони виражаються за допомогою категорій, а тому якість, кількість, суперечність та ін., які наявні в фундаментальних законах діалектики, це — основні категорії діалектики, навколо яких групуються підпорядковані ним логічні форми. З другого боку, закони не зовні вносяться в систему категорій, а є вираження, розкриття їх власного змісту. Отже, внутрішній зв'язок законів переростає в іманентний взаємозв'язок категорій, відіграючи роль принципу в їх систематизації. Впадає в око те, що численні систематизації філософських категорій, наявні в літературі, виходять не з внутрішнього змісту категорій, а з зовнішніх правил і принципів, які дають тільки малообгрунтовані таблиці та класифікації категорій.

Що ж стосується спроб реконструювати логіку головного твору К. Маркса, тобто систему загальних категорій, яка в ній міститься, то

²⁰ *Ленін В. І.* Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 299—300.

²¹ *Оруджев З. М.* Єдинство діалектики, логіки та теорії познання в «Капіталі» К. Маркса. Баку, 1968, с. 262.

²² *Енгельс Ф.* Діалектика природи. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 360.

тут здійснена вже велика робота. Але при цьому слід запобігати прагненню прямо «видобути» Логіку з великої літери з «Капіталу». Загалом вона не може бути побудована таким чином, оскільки система філософських категорій — це внутрішній їх зв'язок, що впливає з їх змісту. Стосовно ж конкретного предмета категорії можуть міняти як свій зміст, так і зв'язки. Наприклад, як уже говорилося, саме специфічною капіталу пояснюється той факт, що сутність буржуазного способу виробництва — продукування додаткової вартості — має кількісні визначення, і з цього не можна робити загальний висновок стосовно категорії «сутність». Аналогічно і зв'язок законів діалектики в «Капіталі» відповідає досліджуваному предмету, і в системі філософських категорій — Логіці — він може мати інший характер. Тому потрібне ще додаткове вивчення «Капіталу» К. Маркса як самого по собі, так і з погляду його конкретного значення для розв'язання згаданого питання. При цьому важливо брати до уваги не лише результати Марксового аналізу, але й, власне, методологію осмислення К. Марксом того чи іншого питання.

Нарешті, цінним джерелом тут є історико-філософський досвід та його критичне освоєння. Згадаймо про двоплановий характер «Капіталу» К. Маркса, який має підзаголовок «Критика політичної економії»: його твір виріс на підставі узагальнення суспільно-історичної практики і критики історії політичної економії, внаслідок чого отримав і відповідну назву. «Праця, про яку йде мова в першу чергу, — це *критика економічних категорій*, або... система буржуазної економіки, критично подана. Це одночасно виклад системи і критика її в процесі викладу»²³. Такий же характер повинна мати і «Критика логічних категорій», тобто Логіка, яку неможливо створити без критичного осмислення наявного досвіду історії думки.

В цьому відношенні значний комплекс питань висуває дослідження філософської спадщини К. Маркса в історико-філософському аспекті, в плані самосвідомості марксистської філософії. Йдеться про усвідомлення К. Марксом і Ф. Енгельсом історичного зв'язку свого світогляду з попередніми вченнями та їх докорінної відмінності, про спроби і форми критичного освоєння і подолання попередньої філософської традиції. Щодо цього також є ще ряд недостатньо вивчених моментів розвитку марксизму.

Насамперед заслуговує на увагу ґрунтовніше розкриття того, як змінювалося ставлення К. Маркса і Ф. Енгельса до німецької класичної філософії. Гегель свого часу зазначав: «Ставлення до системи філософії повинно містити в собі стверджувальну і негативну сторону; лише в тому випадку, якщо ми врахуємо обидві ці сторони, ми будемо до неї справедливі. Стверджувальне пізнається пізніше, як в житті, так і в науці; спростовувати легше, ніж дати виправдання»²⁴. Будучи діалектиками в розумінні історії загалом і історії філософії зокрема, К. Маркс і Ф. Енгельс брали до уваги обидві сторони філософських учень, в тому числі й у вченні Гегеля. При цьому, хоча основоположники марксизму, так би мовити, одночасно пізнали як позитивне, так і негативне в філософії Гегеля, проте в ранніх творах К. Маркса на першому місці стоїть саме негативне ставлення до Гегеля. Далі на передній план висувається позитивне в його спадщині. Так, в 1858 році, коли методологія Маркса в принципі сформувалася, він писав Ф. Енгельсу: «Для *методу* опрацювання матеріалу мені дуже придалося те, що я зовсім випадково знову перегорнув «Логіку» Гегеля»²⁵. До речі,

²³ Маркс К. Лист до Лассаля, 22 лют. 1858 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 432.

²⁴ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії. Т. 1.— Соч., т. 9. Л., 1932, с. 41.

²⁵ Маркс К. Лист до Енгельса, 14 січ. 1858 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 205.

ми досі конкретно нічого не знаємо, як і в чому відобразилося це читання «Логіки» на обробці економічного матеріалу.

У післямові до другого видання «Капіталу» К. Маркс теж підкреслює позитивне в методі Гегеля: «Містифікація, якої зазнала діалектика в руках Гегеля, зовсім не пошкодила тому, що саме Гегель перший дав всеосяжну і свідому картину її загальних форм руху»²⁶. Щодо розвитку зазначеної тенденції підсумовуючими є слова Ф. Енгельса: «Але аж ніяк не слід читати Гегеля так, як читав його пан Барт, саме для того, щоб відкривати в ньому паралогізми і пересмикування, які були йому за підойми для побудов. Це робота школяра. Значно важливіше відшукати під неправильною формою і в штучному зв'язку вірне і геніальне»²⁷.

На виявлення позитивного була спрямована також і вся ленінська програма вивчення філософії Гегеля.

По-друге, провідна ідея, якою керувались К. Маркс і Ф. Енгельс в критиці Гегеля, була ідея про суперечність між його методом і системою. Ця суперечність була предметом аналізу в численних працях, і нерідко складається враження, що воно притаманне лише вченню Гегеля. А проте воно характерне для всіх систем від Канта до Гегеля включно. І критичне дослідження німецької класичної філософії під таким кутом зору є необхідна умова осягнення її як цілого, як феномена, що закономірно розвивається. Додамо, що в будь-якій з цих систем вирізняються три компоненти: принцип, метод і система, відношення між якими досить складні і дають можливість виявити багато з основних тенденцій в історичному розвитку німецької класичної філософії.

По-третє, суперечність методу і системи — лише одна з форм, в яких усвідомлювався основоположниками марксизму минулий характер попередніх філософських учень. К. Маркс виявив не менш важливу форму, позначену ним як незбігання внутрішньої будови і зовнішньої форми філософського вчення. Сама ідея з даного питання викладена в листах К. Маркса до Ф. Лассаля і М. М. Ковалевського.

У листі до Лассаля Маркс характеризує його твір «Філософія Геракліта Темного з Ефесу», висловлює деякі критичні зауваження і пише: «Але все це — другорядні пункти. Труднощі, які тобі довелося переборювати під час роботи, мені тим ясніші, що років 18 тому я здійснив таку саму роботу над значно легшим філософом — Епікуром, а саме, дав на підставі фрагментів виклад усієї системи, відносно якої я переконаний, зрештою, що вона, як і система Геракліта, існувала в творах Епікура тільки «в собі», а не як усвідомлена система»²⁸. Далі К. Маркс посилається на вчення Спінози: «Адже навіть у філософів, які надали своїм працям систематичної форми, як, наприклад, у Спінози, дійсна внутрішня будова його системи цілком відмінна від форми, в якій він її свідомо подав»²⁹. Аналогічна думка проводиться і в листі до М. М. Ковалевського³⁰.

Хоча загальна ідея К. Маркса зрозуміла, її конкретний зміст не викладено, і можна лише здогадуватись на підставі наведених текстів, що він мав на увазі. Порівняння цих текстів з тими висловлюваннями про Спінозу, які містяться у «Святому сімействі», не дають можливості розшифрувати прихований зміст листів Маркса.

При такому становищі не викликає подиву те, що різні тлумачення текстів К. Маркса, до яких звертаються у викладі вчення Спінози,

²⁶ Маркс К. Капітал. Т. 1.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 23.

²⁷ Енгельс Ф. Лист до К. Шмідта, 1 листоп. 1891 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 38, с. 169.

²⁸ Маркс К. Лист до Лассаля, 31 трав. 1858 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 440—441.

²⁹ Там же, с. 441.

³⁰ Див.: Маркс К. Лист до М. М. Ковалевського, квітень 1879 р.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 280.

спірні. Так, В. В. Соколов, вказуючи на труднощі вивчення спінозизму, виділяє кілька рис філософії Спінози, які їх зумовлюють. До них належить постійне змішування онтологічного і гносеологічного планів розгляду дійсності, складність термінології, застосування «геометричного методу» викладу. В. В. Соколов підкреслює, що ці труднощі відзначалися К. Марксом, наводить цитований вище текст про Спінозу, і робить висновок: «Слова Маркса вказують на труднощі інтерпретації спінозівської філософії. В історії філософії було висунуто дуже багато різноманітних, нерідко досить суперечливих її тлумачень. В дальшому викладі ми дамо свою, матеріалістичну інтерпретацію онтології спінозизму, продовжуючи тут традиції марксистського і радянського спінознавства»³¹. Все це правильно, але проблема, про яку йдеться у К. Маркса, зовсім інша, хоча б тому, що вона ставиться і щодо філософії Епікура, а матеріалістичний характер останньої для Маркса в 1858 р. був очевидний. Йдеться про співвідношення внутрішньої і зовнішньої будови того чи іншого вчення.

Аналогічну інтерпретацію думок К. Маркса дає також І. А. Конников: «Творча майстерня Спінози складна і багатостороння, реставрація повної її панорами неможлива. Шлях Спінози незмірно складніший, ніж це намагається зобразити він сам в ім'я певних цілей. Підкреслюючи складність цього шляху, відзначаючи труднощі в побудові систем, подібних до спінозизму, і в їх сприйнятті, Маркс, начебто попереджуючи проти можливого тут спрощення, вказує в листі до Лассалья...»³² і далі подається посилання на наведений текст. Але Маркс говорив про відмінність внутрішньої і зовнішньої структури системи в її готовому вигляді, а Конников — про відмінність шляху, який приводить до формування системи і самої системи. Очевидно, це різні речі.

На нашу думку, для розкриття змісту даного положення К. Маркса, для розв'язання «проблеми Спінози» потрібні додаткові матеріали, особливо листування з цього приводу, конспекти творів Спінози, або ж нотаток на їх полях та ін. Безперечно, тут ми маємо справу з дуже важливою і до кінця нез'ясованою проблемою філософської спадщини К. Маркса, яка має величезне методологічне значення для осмислення сучасних проблем історико-філософського процесу, теорії пізнання тощо. Про це переконливо свідчать політико-економічні дослідження К. Маркса, в яких він систематично застосовував ідею про розбіжність внутрішньої будови і зовнішньої форми системи. Вся Марксова критика класичної буржуазної політичної економії була спрямована на розмежування їх в творах фізіократів, Сміта, Рікардо та ін. Якби у них не було суперечностей, вказаних К. Марксом, критика була б неможливою, або вона зводилася б до повного відкидання теоретичних побудов попередніх економістів. Тут можна навести суперечність між феодальною оболонкою і буржуазним змістом фізіократичного вчення, двоїстість езотеричного і екзотеричного змісту, що проливає всю теорію Сміта, суперечності у системі Рікардо. К. Маркс виявив і описав багатий спектр незбігу, вся розмаїтість яких стягується до двох полюсів: повного усвідомлення суперечностей або відмінностей між внутрішнім і зовнішнім і цілковитого їх неусвідомлення. Посередині перебувають всілякі здогадки, передхоплення істинного становища речей, наближення до правильного погляду на них та ін. Причому це стосується не лише окремих законів і категорій, але й певних теорій. Так, Рікардо не виділяв у своєму вченні теорії додаткової вартості, хоча «ця теорія, — пише К. Маркс, — звичайно, є у Рікардо...»³³. Нарешті, така суперечність може характеризувати ціле вчення. Це показав

³¹ Соколов В. В. *Философия Спинозы и современность*. М., 1964, с. 172.

³² Конников И. А. *Материализм Спинозы*. М., 1971, с. 65.

³³ Маркс К. *Теория дополнительной стоимости*. Ч. 2.— Маркс К., Энгельс Ф. *Твори*, т. 26, ч. 2, с. 169.

К. Маркс на прикладі неправильної архітекτονіки основної праці Рікардо³⁴.

Отже, ідея про відмінність між внутрішньою будовою системи та її зовнішньою формою, висловлена К. Марксом в листах, має не часткове, а загальнометодологічне значення в його творчій діяльності. Вона відображує своєрідну форму критичного засвоєння досвіду історії думки, відмінну від такої форми, як суперечність між методом і системою. Водночас стає очевидною необхідність постановки і розв'язання питання про виявлення і аналіз усіх таких форм, в яких здійснюється критична функція діалектики стосовно історії думки і сучасної буржуазної філософії.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що у філософській спадщині К. Маркса міститься багато проблем, які ще належить освоїти, розв'язання яких має величезне значення для дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософії.

* * *

Марксизм есть постоянно развивающееся учение. Это развитие осуществляется в двух взаимосвязанных направлениях. С одной стороны, происходит его обогащение на основе социально-исторической практики и научного познания. С другой стороны, в процессе обновления мира исследовательская мысль все глубже проникает в само наследие, оставленное основоположниками марксизма, открывает в нем все новые и новые стороны, актуализирует аспекты, которые до известного времени не привлекали к себе внимания.

Философское наследие К. Маркса особенно ярко демонстрирует справедливость того положения, что история философии — не только источник, но и средство дальнейшего развития философской мысли. Оно выполняет эту роль прежде всего через методологическое применение категорий, законов и принципов диалектического и исторического материализма для постановки и решения актуальных проблем философского познания. Но и само философское наследие К. Маркса оказывается неисчерпаемым, содержит в себе множество аспектов, постановок и решений важных проблем, которые пока еще не освоены и не раскрыты в должной мере. К таким малоисследованным вопросам относятся вопросы о структуре диалектического материализма в произведениях К. Маркса, о полном составе и строении диалектического метода в «Капитале», об отличии метода исследования и метода изложения, о внутренней связи законов диалектики и другие. Значительный комплекс проблем связан с изучением наследия Маркса в историко-философском аспекте, в плане самосознания марксистской философии. В этой связи требуют дальнейшего изучения вопросы о постепенной гуманизации материализма в истории философии Нового времени, об изменениях в отношении К. Маркса к тем или иным мыслителям, о раскрытии общей методологической значимости противоречия между методом и системой, о выявлении всей совокупности тех логических форм, в которых работает диалектика в ее критической функции по отношению к истории мысли и современной буржуазной философии. Углубленное изучение наследия К. Маркса является необходимым условием дальнейшего развития марксистско-ленинской философской науки.

³⁴ Див. там же, с. 166—169.

М. Ф. ТАРАСЕНКО

ЄДНІСТЬ ГУМАНІСТИЧНОГО І ЕКОЛОГІЧНОГО ЗМІСТУ СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

У соціально-економічній стратегії партії, націленій на підвищення ефективності соціалістичного виробництва і забезпечення на цій основі дальшого зростання добробуту радянських людей, важливе значення має раціональне освоєння і використання у практиці природних ресурсів, а також удосконалення в цьому процесі людини, формування в ній активно-творчих здібностей, піднесення її потреб, виховання високих соціально-культурних якостей. «Вдосконалення розвинутого соціалізму, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов у промові на червнево-му (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, — немислиме без великої роботи по духовному розвитку людей»¹.

Взаємодія людини з природою в процесі праці має визначальне виробничі і загальнокультурне значення. Природне начало властиве всім формам суспільної практики. У структурі останньої природа виявляє різноманітні соціально-економічні, пізнавальні і духовно-практичні характеристики. Праця і собі «є лише прояв однієї з сил природи, людської робочої сили»², яка соціально організована і свідомо контролюється людиною. Планомірне використання у виробництві взаємодії природи і факторів людської праці — найважливіше джерело його розвитку і прогресу. «Ми наполегливо боремося за те, щоб колосальні можливості нашої економіки, науки, культури, наші природні ресурси використовувалися якомога повніше й ефективніше»³. Не випадково червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС поставив у відповідність з усіма цими завданнями питання дальшого вдосконалення ідеологічної, політико-виховної роботи. З огляду на зазначену обставину дедалі актуалізується філософсько-світоглядне осмислення питань природокористування.

На відміну від соціально-економічного аспекту природокористування, суть якого полягає в обґрунтуванні ефективності природних ресурсів, їх переробки, розподілу і споживання, філософсько-світоглядний зміст проблеми полягає в розкритті процесу природокористування як суспільно виробленого способу предметно-практичного і теоретичного самоутвердження і самореалізації людини, її продуктивних сил і творчих можливостей. Адже виробництво «споживає» не тільки корисні властивості речовини природи, перетворюючи її в предмет і засоби життєдіяльності, але такою ж мірою формує і «споживає» корисні властивості суб'єкта діяльності, колективний і знаряддевий характер суспільної праці, її доцільність, її культурний потенціал. В цьому плані процес природокористування постає як певний зріз людського світовідно-

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 17.

² Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 15.

³ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії : Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 14 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 28.

шення, в якому взаємодія людини і природи розглядається в єдності, як моменти природноісторичного процесу, що реалізуються через суспільну практику.

Процес суспільно-історичної практики в освоєнні людиною природної і соціальної дійсності характеризується двома нерозривними моментами: 1) перетворення природи за допомогою знарядь праці, пізнання і практичне втілення, формування її у предмети потреби і засоби людського життя — предметний світ суспільної культури; 2) розвиток людини як природної і суспільної істоти через присвоєння нею своїх здатностей творити за законами природи і суспільно даних форм колективної діяльності.

Уже звідси очевидно, що природоутворююча і людиноутворююча функція практики мають бути «збалансовані» між собою. Діяльність у перетворенні природних ресурсів як матеріальної сировини для виробництва має водночас бути способом розвитку і вдосконалення людини, розкриттям і «доробкою» в практиці її природних здібностей і обдаровань. Вона, отже, не тільки збільшує приріст споживаних природних ресурсів, перетворюваних у матеріальні цінності, а також нарощує і збагачує сукупність сутнісних соціокультурних якостей людини, які визначають її своєрідність як природної і суспільної істоти.

Діяльність, що перетворює зовнішню природу в життєві блага, але не виступає при цьому способом «перетворення» природи самої людини, не є істинно раціональною і плідною як щодо зовнішньої природи, так і щодо людини. Звідси випливає: 1) що раціональне освоєння у виробництві зовнішньої природи як певного речово-ресурсного матеріалу неможливе поза раціональним освоєнням природи самої людини, утвердженням у процесі природокористування її самоцінності і творчої сутності; 2) що раціональне природокористування, розглядуване у всезагальних суспільних масштабах, має бути доведене (добудоване) до раціонального використання природи кожної людини, її природних задатків і творчих обдаровань.

«Людська сутність природи,— підкреслював К. Маркс,— існує тільки для суспільної людини», бо «тільки в суспільстві її природне буття є для неї людським буттям і природа стає для неї людиною»⁴, життєвим елементом людської дійсності. Тому вельми важливим у розумінні гуманістичного і екологічного змісту суспільної практики є аналіз необхідності історичного формування такої «суспільної людини», яка була б здатна присвоювати і утверджувати в процесі виробництва «людську сутність природи» і, разом з тим, свою власну природну сутність.

В процесі історичного розвитку обставини склались так, що суспільна практика, яка генетично сприяла становленню і розвиткові людини в природі, перетворюється за відчужених суспільних умов на соціально-екологічну небезпеку, що загрожує біосфері і самій людині. Усвідомлення і практичне розв'язання цієї проблеми містить, на наш погляд, три основні питання: 1) що в справі природокористування залежить від практики, людини і суспільства в цілому; 2) що можуть наука і техніка; 3) який той ідеал (зразок), здійснення якого сприяє максимальній гармонізації відношення людини і природи? Перше питання, як бачимо, стосується розкриття комплексу соціальних умов суспільного виробництва по освоєнню природи і реалізації в цьому процесі людської праці, друге — виявляє соціально-екологічну і природоохоронну функції науки і технології; третє — виражає збалансованість складових компонентів суспільної практики і природокористування щодо вищої і головної мети суспільного виробництва — розвитку людини.

Суспільне виробництво визначає форми зв'язку природної і соціально-

⁴ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 109.

ної дійсності як у масштабах суспільної практики в цілому, так і в сфері індивідуальної життєдіяльності людини; воно регламентує практичні і теоретичні способи її освоєння.

За капіталізму приватна власність на засоби виробництва, характер поділу праці і класові відносини зумовлюють конкуренцію і стихію в масштабах усього суспільства. В результаті піддається спотворенню, деформації вся система зв'язків людини з природою, наукою, технікою і суспільним життям. Метою виробництва виступає сам капітал (одержання додаткової вартості), а природа, людина, наука і техніка зводяться до засобів капіталістичної наживи. Суперечність між працею і капіталом виявляє себе і як суперечність між капіталом і природою. Перетворення виробництвом природи набуває в масовому розмірі соціально неорганізованого, неконтрольованого характеру. Природа позбавляється дійсної екологічної цінності і виступає стосовно виробництва зовнішньою необхідністю, переважно в одному вимірі, а саме: як джерело сировини. В свою чергу, відбувається дегуманізація суспільної діяльності, людської самобутності й індивідуальності. Людина, яка своєю сутністю становить сукупність усіх суспільних відносин, використовується капіталом тільки як джерело робочої сили. Різноманітність і багатство інших природних і соціально-культурних якостей людини, як правило, нівелюються; вони розвиваються стихійно, спорадично, як антипод існуванню капіталу.

В умовах капіталізму з процесу праці виключаються і знецінюються і власне людський і екологічний фактори. Адже праця, що є тут стихійним процесом щодо людини, виявляє повністю дану властивість і щодо природи. В людині цінується тільки її безпосередня продуктивна здатність створювати і збільшувати додаткову вартість капіталу. В природі ж ціннісні значення мають тільки ті природні ресурси, які можуть дати безпосередньо очікуваний, утилітарно-практичний ефект. За таких обставин знецінюється і сама праця, зокрема витісняються на задній план і стають побічними, свідомо не контрольованими моментами виробництва такі творчо-перетворювальні його функції, як: гармонійне, доцільне освоєння природи, розвиток людини і соціальної дійсності, вдосконалення в суспільних інтересах науки і техніки та ін.

В результаті виникає соціальна й екологічна криза капіталістичної суспільної системи і, відповідно, криза буржуазної свідомості. Відбувається своєрідна переорієнтація буржуазної філософії на, так би мовити, екологічні позиції, що спонукає її до абсолютизації екологічних факторів у розвитку суспільної практики, до «екологічного переосмислення» людської історії крізь призму соціально-екологічних умов, які набули граничної гостроти. Екологічна криза, що є одним з виявів загальної кризи капіталізму, змусила буржуазну філософію шукати «винуватців» за межами капіталістичної системи — ними виявились прообрази цього явища ще на ранній стадії розвитку людства: антропогенез, нібито, постійно супроводився екологічно-конфліктними ситуаціями. Абсолютизуючи ці положення, буржуазні ідеологи намагаються довести, що сям процес антропогенезу, становлення людини і людської культури здійснювався ціною деградації природного середовища, що практичне виділення людини зі світу природи і формоутворення соціальної дійсності та людської сутності виявились щодо природи фактором руйнування. Так, наприклад, американський соціолог Д. Белл, розглядаючи взаємодію людини і природи не як соціальне відношення, а як довільну «гру людей проти природи», в якій відбувається «технічне подолання» природного середовища, вважає, що людська сутність за своїм характером внутрішньо конфліктна і протиприродна. За Беллом, «подолання» не зазнає тільки «жорстока, агресивна природа людини», спрямована на те, «щоб рвати і руйнувати»⁵. Тут явно мається на меті

⁵ Bell D. The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting. New York, 1973, p. 489.

«довести», що екологічно не раціональне ставлення людини до природи одвіку властиве людській сутності, коріниться в ній, а тому кризові екологічні ситуації зумовлені самою природою людини і, отже, їх виникнення і розв'язання не залежать від соціальних типів суспільства, соціального характеру і рівня розвинутої суспільної практики, що екологічні проблеми мовби вічні й існуватимуть, допоки існуватимуть сама людина і суспільство.

Природний і соціальний світ тлумачаться американським соціологом суб'єктивно-ідеалістично: природна дійсність постає як світ «емпіричних явищ», що підлягає асиміляції і розчиненню в техніці і свідомості; суспільне життя виявляється при цьому «грою між людьми». Природа і відношення до неї «світу людей» розглядаються в стихійній формі; природоперетворююча сторона практики зводиться до пустого заперечення природи. У «грі між людьми» предмети природи виступають об'єктами маніпуляції, такими собі «підручними буття», що ними люди жертвують для досягнення своїх приватно-утилітарних, соціальних не організованих корисливих цілей. Драматизуючи суспільну життєдіяльність і освоєння з її допомогою природи, Белл еклектично змішує технологічний позитивізм з неофрейдистськими установками розуміння природи людини, проповідує фактично екологічний агностицизм відносно до суспільної практики і культури.

Від беллівських міркувань лиш один крок до руссоїстських поглядів Голдсмита, який проголосив лозунг «Назад до природи!»^{5а}. Увічноючи положення французького матеріаліста-метафізика Ж. Руссо про якусь протилежність природи як чогось натурального (природного) викривленням людської цивілізації і культури як чомусь штучному, сучасні руссоїсти обстоюють «невтручання» людини в природу як основний фактор збереження її «екологічного балансу», як «безконфліктний спосіб» існування людей у світі природи. Вони по суті заперечують значення і роль соціальної практики як єдино можливого способу даності природи для людини, головної визначальної основи перетворення, відтворення і збереження людиною природи і водночас базисного розвитку і самоутвердження людиною самої себе як природної і суспільної істоти.

Руссоїзм у галузі сучасних екологічних проблем є не що інше, як рецидив віджилого натуралізму і пасивно-споглядального світовідношення. Логічним завершенням його виступає «відмова» людини як від перетворювального ставлення до природи, так і від самої себе, своєї природної і суспільно-історичної сутності. Отже, руссоїзм є своєрідним екологічним пацифізмом і аскетизмом. До того ж абсолютизація ним «долюдської» екологічної рівноваги природи, немовби порушеної процесом суспільно-історичної практики, неминуче призводить до спотвореного уявлення про те, що людська життєдіяльність зароджується і реалізує себе в природі не як об'єктивний природноісторичний процес, а як зовнішнє щодо природи, «чужорідне тіло», такий собі «антиприродний вірус», який загрожуює їй знищенням і загибеллю. Таким чином, сучасний екологічний руссоїзм є мовби зворотним боком по-експансіоністському витлумаченій Беллом сутності людини і суспільної культури в цілому.

Буржуазні теоретики в перекрученій формі відображають існування екологічної кризи в капіталістичному суспільстві, а також загальну духовну кризу буржуазної свідомості, екологічна розгуленість якої характеризується переходом від громадянської стурбованості, пов'язаної з необхідністю збереження і захисту природного середовища, до нігілізму й обскурантизму щодо матеріальних і духовних цінностей.

Представники буржуазних соціально-екологічних теорій нехтують

^{5а} Goldsmith E. The crisis of the industrial society. Peace and the science global problem of modern civilisation. Vienna, 1974, p. 53.

те принципове науково обгрунтоване положення, що природне середовище знищують не самі по собі людина, наука і техніка, а насамперед капіталістичний спосіб виробництва, антагоністичні суперечності якого огульно переносяться на розвиток усєї людської культури.

Капіталістичний характер організації соціальної життєдіяльності зумовлює *розрив* природної і суспільно-історичної дійсності, а самий процес перетворення природи і розвиток людини здійснюються в негативній, не адекватній суспільному характерові праці формі. Справжнє багатство суспільної практики і людських відносин зводиться тут до двох форм: 1) приватна власність; 2) праця. Утверджується зверхність відношення «користі і використання», а справжнє спілкування людей зводиться до «відносин масок» — речових відносин.

Панування капіталістичних виробничих відносин породжує розрив між об'єктивно-предметними і суб'єктивно-діяльнісними факторами праці. Від людини відчужуються як предмети природи, так і науково-технічні засоби реалізації її життєдіяльності. Праця виступає як додаток до природного матеріалу і науково-технічних засобів виробництва. Тут не жива праця панує над речовими умовами її втілення, а навпаки — речові і технічні компоненти підпорядковують собі живу працю і служать засобом експлуатації людини. У таких соціальних умовах людина втрачає себе, а разом з тим і свою природу як засіб утвердження своєї життєдіяльності. В результаті відбувається спотворення дійсних відношень суспільного виробництва з природою, насаджування щодо природи вузького практицизму й утилітаризму. Причому утилітаризуються як виробничі відносини і міжособове спілкування людей, так і в цілому відношення суспільства до природи.

Це призводить до знецінювання універсальності людської діяльності, деперсоніфікації людини і фетишизації суспільних відносин. Людські потреби і життєві інтереси, їх втілення пов'язуються не зі сферою суспільної праці як світом реалізації природних і суспільних потенцій людини, а зі споживанням і володінням речами. Отже, капіталізм насаджує культ споживацтва, утилітаризм, вузький прагматизм і егоїзм як у відносинах між людьми, так і у ставленні людей до природи.

В буржуазному суспільстві суперечність між працею і природою виражає розрив між суспільним буттям людини, яке перетворює природу, створює матеріальний і духовний світ культури, і присвоєнням цього світу в приватнокапіталістичних формах суспільної практики. Розв'язання цієї суперечності можливе лише шляхом революційного перетворення суспільних умов людського буття на комуністичних началах, ліквідації приватної власності і відповідних їй суспільних відносин.

Історичні умови, в яких уперше в практиці людства створюються реальні можливості раціонального освоєння людиною природної і соціальної дійсності, виникають за соціалізму і дістають усебічного розвитку в процесі будівництва комунізму. Утвердження суспільної власності на засоби виробництва, виникнення соціалістичних суспільних відносин, подолання старого поділу праці, створення матеріально-технічного, соціально-духовного базису соціалістичного виробництва стало основою формування єдиного для всіх людей способу життєдіяльності, метою якого є «забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *в с і х* членів суспільства»⁶.

Організація основ суспільного виробництва на комуністичних началах усуває антагоністичні суперечності капіталізму, перетворює суспільну життєдіяльність людей у свідому асоціацію.

Стихийність і анархія, властиві капіталістичному виробництву,

⁶ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова.— Повне зібр. творів, т. 6, с. 218.

змінюються планомірним, свідомим регулюванням. У системі цієї асоціації людина стає головною метою виробництва, природа — матеріальною сферою втілення суспільної життєдіяльності, а виробництво — засобом забезпечення гармонійного розвитку особи.

Соціалізм докорінно змінив характер суспільної праці, перетворивши її на вільну діяльність. Праця стає базисним фактором суспільного саморозвитку індивідів, а вільне ставлення людини до праці — панівним принципом і в ставленні людини до природи. Природа становить загальнолюдське надбання, найважливіше джерело розвитку виробництва, людини, піднесення суспільного добробуту. З об'єкта прагматичної експлуатації, що існує за капіталізму, вона перетворюється в життєво необхідну цінність, стає практичною і духовною потребою людини. Оскільки вищою метою суспільного виробництва виступає людина, то відбувається розширення і поглиблення предметно-практичного перетворення природи, теоретичного осмислення і розуміння її.

Йдеться про те, що в докомуністичних формаціях виробництво мало однобічний характер виробництва речей і грошового багатства капіталу, тоді як «виробництво» людини та її здатностей до творчості, по суті, «виробництво» самої праці, не становило мети суспільного розвитку.

Відповідно до цього і реальне освоєння природи та її теоретичне тлумачення були однобічними, обмеженими, а в світоглядно-філософському плані — метафізично-ідеалістичними. У сфері матеріальної практики природа функціонувала здебільшого як сировина, речовий, «неживий» фактор праці і безпосередній засіб до життя. В теорії це породжувало певні фетишистсько-утилітаристські уявлення про природу як про щось суто речове, яке існує одномірно і відособлено від людини, лиш для того, щоб задовольняти предметами і знаряддями вузько-прагматичні запити людини і промислово-технологічні потреби виробництва. «Сировинне» уявлення людини про природу — це соціально-перетворена форма суспільних відносин між людьми, побудованих за принципом панування і підкорення. Тому уявлення про природу як «речовий засіб», так би мовити, товарне протиставлення природи і людини, є породженням саме приватновласницьких відносин і відповідно їм світовідношення і світосприйняття людини.

В умовах же соціалізму здійснюється свідоме, гармонійне поєднання двох продуктивних функцій праці. Тут виробництво виступає не тільки як процес перетворення природи в засоби і предмети безпосередньо матеріальної потреби (що його, зрозуміло, важливо і необхідно розвивати і далі), але і як «виробництво» самих індивідів, їхніх природних і суспільних можливостей до творчості. У зв'язку з цим виявляється і практично реалізується якісно нова сторона освоєння і розуміння природи — як продуктивного, людяно доцільного фактора виробництва, який певною мірою визначає потенційні можливості і здатності людини до соціальної творчості. Саме ця, людиноутворююча сторона освоєння виробництвом природи, що тисячоліттями придушувалась у класово-антагоністичних формаціях, витіснялась фетишистськими уявленнями про природу, набуває в умовах соціалістичного суспільства винятково важливого значення у «виробництві» людини як людини.

За соціалізму вперше в історії суспільства на практиці всебічно реалізується те, що становить зміст фундаментального положення, сформульованого марксизмом-ленінізмом: людина є перетворена працею і усупільнена соціальною культурою природа. Природа постає не просто як речовий предмет і матеріальний засіб діяльності, а як важливий доцільний фактор виробництва самого людського життя в найвищих, справді гуманістичних суспільних формах його вияву. У соціалістичному виробництві природа нарівні зі своїм виробничо-технологічним значенням всебічно розкриває і свій власне людський зміст. Вона

стає джерелом зростання суспільного й особистого добробуту, доцільним засобом піднесення продуктивності праці, матеріально-життєвою основою, що на ній розвивається універсальним чином перетворена соціалізмом суспільна життєдіяльність. Досягається практичне узгодження природи як «неорганічного тіла» людини і природи як безпосередньої основи людського життя, яка набула свідомої, суспільно контролюваної форми саморозвитку.

В умовах розвинутого соціалізму практика втілює органічний зв'язок власне гуманістичного й екологічного змісту, завдяки чому вона здійснюється в нерозривній єдності природної і суспільно-історичної дійсності. Соціалістичний спосіб життєдіяльності гармонійно поєднує працю, людину і природу, виявляє і реалізує можливості свідомо-планомірного утворення єдності колективної праці і природи в межах усього суспільного виробництва, а також єдність праці і природи в індивідуальній життєдіяльності людини, її безпосередньому практичному і духовному житті. Перший момент характеризує процес, в якому відбувається оптимальне узгодження соціальних й екологічних факторів праці і природи, виражає раціональне освоєння та використання соціалістичним суспільством природних ресурсів як матеріальних засобів виробництва. Другий — репрезентує процес, в якому суспільна праця, максимально взаємоузгоджена з природою, всебічно, цілісно формує саму людину як природну і суспільну істоту. Останнє характеризує раціональне освоєння соціалістичним суспільством «внутрішньої» природи самої людини, її природних задатків і обдаровань і в узагальненому вигляді виявляє універсальний розвиток власної «природи» людини у сфері суспільної життєдіяльності.

Отже, соціалізм забезпечує гармонійне поєднання праці і людини, а також праці і природи, він утверджує вільне, всебічне ставлення людини до природи, праці і науково-технічних здобутків і тим самим підносить суспільну працю до рівня свідомої колективної творчості, котра освоює життєві сили природи, не порушуючи її екологічної рівноваги.

Соціалістичне виробництво здійснює на ділі практичну переробку об'єкта і суб'єкта науково-технічної діяльності та пізнання у згоді з їхньою генетичною природою і суспільним призначенням. Набуває істотного поглиблення об'єкт пізнання, до його сфери включаються нові явища природи і суспільства. Одночасно на основі соціалістичної організації колективної життєдіяльності відбувається всебічний розвиток суб'єкта пізнання, досягається історично вищий ступінь його усупільнення. Це відкриває широкі можливості для дедалі повнішої реалізації у пізнавальному процесі суспільної природи суб'єкта і становить практичну передумову органічного поєднання таких галузей науки, як природознавство і суспільствознавство. Даний процес стимулює якісну зміну взаємозв'язку науки і техніки з практикою і природою. Наука, особливо її технічні галузі, все більшою мірою враховує в технічному конструюванні нових технологій сутнісні закономірності розвитку природи, людини і суспільного виробництва. Здійснюється своєрідна трансформація праці, науки, техніки і природи, що дістає своє вираження в об'єктивній тенденції екологізації і соціалізації промислової технології.

Соціалістичне виробництво становить гармонійну цілісність природоутворюючої і людиноутворюючої функції суспільної практики. Органічний сплав праці, людини, науково-технічного прогресу і природи в умовах соціалізму є не самоціллю, а закономірним втіленням усвідомленої необхідності взаємозв'язку виробництва і природи у сфері соціалістичного способу життя. «Використання НТР в інтересах людини праці, всебічного розвитку її здібностей,— підкреслює член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський,—свідчить про історичні переваги соціалізму, який поставив завдання якісної зміни «людського фактора» виробництва —

формування нової людини. Розв'язання цього завдання виступає як обов'язкова умова дальшого зростання виробництва, підвищення ефективності і якості роботи»⁷.

Гармонійно поєднуючи людину з об'єктивними і суб'єктивними умовами реалізації суспільної діяльності, соціалізм створює об'єктивні передумови для утвердження в межах природного буття людини органічної єдності її природних здібностей і тієї суспільної форми діяльності, через яку дана здібність формується і реалізується суспільним чином. Соціалізм і комунізм, емансипуючи суспільну діяльність і саму людину, практично реалізують єдність природного і соціального як у сфері безпосередньо-суспільної практики, так і в самій людині, сприяючи гармонійному розвитку її духовних і фізичних сил. Суспільна діяльність стає цілеспрямованою як з погляду освоєння природи і виробництва матеріальної і духовної культури, так і в плані виробництва самої людини як людини.

В усій передісторії суспільна практика ґрунтувалась на приватній власності і відповідних їй світогляді та світовідчутті. Панівним виступав принцип приватного інтересу як у виробничому використанні природи, так і в духовно-практичному відношенні людини до неї.

Приватна власність, будучи основою соціального світопорядку антагоністичних суспільств, сформувала відповідні своєму характерові соціальній базис і духовну культуру, специфічні форми людської чуттєвості і свідомості, через які людина духовно-практичним чином здійснює своє відношення до природи, соціальної дійсності та інших людей. Обмеженість приватновласницьких почуттів і свідомості полягає в користолюбно-утилітарному ставленні до світу, коли природа, соціальна дійсність, людські взаємини використовуються як засіб для досягнення приватного інтересу, що, як правило, протистоїть історичній і природній необхідності. Приватна власність і породжувана нею духовно-моральна культура людини поділяє єдиний навколишній світ за принципом володіння і обладання, на «мое» і «чуже», зумовлює ворожий характер відношення між ними.

Людина, закріпачена приватновласницьким інтересом, сприймає світ, природні і соціальні цінності (суспільну власність, працю, природу, культурні надбання) як свої, крізь призму перетворення їх на засіб речового збагачення і вузькоутилітарного обладання. «Приватна власність, — підкреслював К. Маркс, — зробила нас такими дурними й однобічними, що який-небудь предмет є *нашим* лише тоді, коли ми ним володіємо, тобто коли він існує для нас як капітал або коли ми ним безпосередньо володіємо»⁸. Почуття володіння — це наявний в людині живий еквівалент історично приреченого принципу панування і підкорення. Тому соціалістичний спосіб виробництва, його вдосконалення і розвиток передбачають повну емансипацію людської свідомості і людських почуттів від приватновласницького ставлення до предметного багатства природної і соціальної дійсності, докорінну якісну «перебудову» самої людини, її відношення як до зовнішнього світу, так і до самої себе.

Соціалізм ліквідує приватну власність і породжені нею основи приватновласницької моралі і світогляду. Створюються колективні форми життєдіяльності — соціалістичні трудові колективи виробничників, об'єднані єдиним інтересом і демократичними формами управління. Об'єднана суспільна праця, суспільна власність і колективне користування продуктами праці перетворюють і формують у людини адекватний їй колективістській, безпосередньо-суспільній природі характер людської чуттєвості і свідомості. Головна своєрідність даного процесу поля-

⁷ Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная. Киев, 1983, с. 29.

⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 111.

гає в усуненні зі сфери чуттєвості і свідомості людини елементів володіння і обладнання, у приведенні людської чуттєвості і свідомості у відповідність з колективними формами соціалістичної життєдіяльності.

Практично створюючи соціально-економічні, технологічні і культурні основи нового суспільного ладу, соціалізм знищує поділ світу на «мове» і «чуже», утверджує визначальну основу особистісного і суспільного добробуту — «наше», тобто суспільну колективну працю і спільне колективне користування продуктами праці. Через це соціалізм уперше у всесвітній історії реалізує в масштабах усього суспільства соціальні і духовно-практичні передумови формування в кожній людині почуття колективного господаря. Це почуття — духовно-практичний еквівалент перетворених соціалізмом людських чуттєвості і свідомості, їх розкріпачення від «володіння і обладнання», показник здатності почуття і мислення людини адекватно відображувати суспільні потреби і цілі колективної життєдіяльності, сприймати і переживати їх чуттєво-духовним чином як свої власні потреби і турботи.

Отже, почуття колективного господаря уособлює усупільнений соціалізмом характер людських чуттєвості і свідомості, якісно нову визначеність їх функціонування як у сфері безпосередньо-суспільної праці, її здійснення, організації й управління, так і в особистісному відношенні людини до колективу створеного багатства, суспільних відносин і до своєї природної і суспільної сутності. Почуття господаря виражає немовби присутність в індивідуальному бутті людини колективних форм життєдіяльності, їх потреб, цілей і механізмів здійснення, що через них людина реалізує і утверджує себе в соціальному і природному світі. Це почуття відображує і закріплює в духовно-моральному стані людини, її почуттях і мисленні спільність об'єктивних закономірностей, інтересів і цілей суспільної й індивідуальної життєдіяльності, їх вільне здійснення в умовах розвинутого соціалізму. Тому почуття господаря якнайповніше і якнайгармонійніше відповідає притаманній саме соціалізму новій якості життя, коли освоєння і присвоєння природної і соціальної дійсності служить розвиткові і вдосконаленню головної продуктивної сили суспільства — людини.

Відома річ, ще не кожен виробник зразу і з достатньою повнотою проінятий цим почуттям. Ще не всі і не завжди правильно розуміють потреби розвитку соціалістичного суспільства і необхідність удосконалення своєї власної індивідуальності. Декою мірою це виявляється як у ставленні окремих індивідів до праці, соціальних відносин, так — і до загальнонародного надбання, складовою і невід'ємною частиною якого є природа.

«Історичний досвід реального соціалізму показує, що перетворення «мого», приватновласницького в «наше», спільне — справа непростата. Переворот у відносинах власності аж ніяк не зводиться до одноразового акту, в результаті якого основні засоби виробництва стають загальнонародним надбанням. Здобути право господаря і стати господарем — справжнім, мудрим, дбайливим — далеко не одне й те саме. Народу, який здійснив соціалістичну революцію, доводиться ще довго освоювати своє нове становище верховного і безроздільного власника всього суспільного багатства — освоювати і економічно, і політично, і, якщо хочете, психологічно, виробляючи колективістську свідомість і поведінку. Адже соціалістично вихованою є лише та людина, якій небадужі не тільки власні трудові успіхи, благополуччя, авторитет, а й справи товаришів по роботі, трудового колективу, інтереси всієї країни, трудящих усього світу.

Перетворення «мого» в «наше» — це тривалий багатоплановий процес, який не слід спрощувати. Навіть тоді, коли остаточно встановлюються соціалістичні виробничі відносини, у декого ще зберігаються, а то й відтворюються індивідуалістичні звички, прагнення поживитися

за рахунок інших, за рахунок суспільства. Все це, користуючись термінологією Маркса, наслідки відчуження праці, і вони не зникають автоматично і раптово із свідомості, хоча саме відчуження вже ліквідовано»⁹.

Значна частина недоліків пояснюється матеріальними і духовними можливостями суспільства, рівнем розвитку матеріально-технічних засобів виробництва, характерними для етапу суспільного розвитку, на якому ми нині перебуваємо, а також труднощами зростання окремих членів нашого суспільства, недостатньою досконалістю їхніх духовно-практичних і громадянських почуттів, свідомості і політичної культури. Тому «зусилля партії і народу, — як відзначається у постанові Пленуму ЦК КПРС від 15 червня 1983 року, — концентруються на завданнях планомірного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму, реалізація яких прямо залежить від рівня свідомості й активності трудящих. Ідеологічна робота дедалі більше висувається на перший план, зростають її роль і значення»¹⁰.

Почуття колективного господаря — одна з раціональних форм духовно-практичного відношення до світу в умовах розвинутого соціалізму. Його суть — у дбайливому ставленні до загальнонародного надбання, в ініціативному примноженні соціальних і природних цінностей, в розумному користуванні благами соціалізму. В ньому органічно поєднуються об'єктивна необхідність прогресивного розвитку суспільства й історична необхідність саморозвитку людини — суспільний і особистісний інтереси, турбота суспільства про кожну людину і турбота кожної людини про суспільство. Отже, почуття колективного господаря виражає якісно вищу фазу як у розвитку суспільних й особистісних турбот та інтересів, так і в удосконаленні людської життєдіяльності, включаючи сферу людських почуттів і свідомості.

За соціалізму людські потреби та інтереси у практиці набувають вдосконалення і піднесення. Інтерес, збагачений суспільною потребою і виявленою в ній своєрідністю конкретного індивідуального життя, виражає не тільки усвідомлену необхідність у матеріальних і духовних благах, але й життєво-усвідомлену необхідність у самому процесі діяльності, в її здійсненні й одержанні задоволення від цього. Коли предметом людської потреби й інтересу, поряд з життєвими благами, стає сама діяльність, тоді інтерес переростає у вільне відношення людини до світу.

Таке світовідношення цілісно виражає суспільну й індивідуальну життєдіяльність, оскільки вільно і гармонійно узгоджує у своєму процесі суспільний і особистісний інтерес з урахуванням природно-індивідуальної самобутності людини, а також закономірностей природи, за якими ця діяльність здійснюється. У ній органічно з'єднані соціальні, екологічні і гуманістичні моменти суспільної практики: потреба людини в матеріальних і духовних благах виявляється як особистісна необхідність у здійсненні своєї індивідуальності, а це останнє — як усвідомлена потреба людини в праці, в природі і в суспільному житті.

У структурі соціалістичного способу життя освоєння людиною природи здійснюється через суспільно значиму діяльність, за допомогою якої «речовина природи» формується у предмет і засіб задоволення людської потреби. Тут освоєння людиною природної сутності предмета виступає також процесом присвоєння людиною власної життєдіяльності, котра матеріалізується в предметі, утворюючи його суспільну цінність. Освоєння людиною цієї цінності є осягненням об'єктивних закономірностей існування і розвитку природи і, разом з тим, присвоєнням

⁹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 8—9.

¹⁰ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р.—В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 64—65.

суспільної праці як найвищої людської потреби — невід'ємного моменту життєдіяльності людини й існування природи у сфері суспільної практики.

Відбувається гармонізація процесу перетворення людиною зовнішньої природи відповідно до її екологічних закономірностей і водночас «перетворення» людиною самої себе згідно з власною природною самобутністю і соціальною особливістю як суспільної істоти.

Завдяки цьому з усією повнотою розкриваються життєві сили природи, збагачується праця багатоманітними унікальними властивостями, вдосконалюються соціалістичні суспільні відносини, а отже, і сама людина, облагороджується її ставлення до природи, суспільства і до самої себе.

Науково-технічна революція і впровадження її досягнень у практику зумовлюють докорінні зміни в характері і змісті людської праці, насичують працю і спілкування індивідів творчими елементами, сприяють переміщенню життєвих інтересів людини зі сфери безпосереднього споживання у сферу суспільної життєдіяльності. Суспільна практика, вдосконалюючи її функцію як «засобу до життя», набуває принципово нової соціально-історичної якості, стає способом самоутвердження і саморозкриття людської індивідуальності і, з цього погляду, переростає в мету розвитку самого життя, виступає універсальним методом саморозвитку природних і соціальних властивостей людини. При цьому суспільне виробництво здійснюється не як просте виробництво предметів, призначених для безпосереднього споживання, але також, і насамперед, як виробництво самих індивідів, у розвитку яких дістає своє вираження здобуте багатство суспільних продуктивних сил і виробничих відносин.

За таких умов у процесі реалізації суспільної практики стає цілком предметною сутнісна єдність людини з природою і соціальним життям, що за принцип будови має суспільну практику, котра в масових розмірах виявляє і втілює в дійсність у вигляді самого людського життя, праці і спілкування «здійснений натуралізм людини і здійснений гуманізм природи»¹¹. Людина через практику, оснащену науково-технічними засобами, адекватно перетворює природу, гармонійно реалізує себе як особистість і шляхом свідомого освоєння і використання колективних досягнень праці присвоює творчий досвід інших виробників, збагачуючи й укрупнюючи себе як особистість. Тому суспільна практика здійснюється універсальним, цілісним чином, у гармонійній єдності гуманістичної й екологічної сторони її змісту.

Резюмуючи сказане, відзначимо, що гуманістичний і екологічний зміст суспільної практики полягає в її людиноутворюючій і природоутворюючій функціях. Практика, як вияв природної сили, соціально організованої суб'єктом, виступає опосередковуючою ланкою між людиною і природою. За її допомогою людина перетворює природу і створює на цій основі предметний світ суспільної культури, а також формує в цьому процесі саму себе як природну і суспільну істоту. Органічна єдність гуманістичного й екологічного аспектів змісту суспільної практики зумовлюється історично конкретними формами суспільних відносин, рівнем розвитку людини як суб'єкта виробництва і пізнання, усім соціальним, науково-технічним і культурним базисом суспільства.

* * *

Единство гуманістического и экологического содержания общественной практики заключается в гармоническом сочетании ее природообразующей и человекообразующей функций. Как таковая практика характеризуется двумя моментами: 1) преобразование природы при помощи орудий труда, познание и практическое формирование ее в предметы потребности и средства жизнедеятельности, образующие предметный мир об-

¹¹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 104.

шественной культуры; 2) развитие человека как природного и общественного существа посредством присвоения им своих способностей к творчеству по законам природы и общественно данных форм коллективной деятельности. При капитализме указанные функции общественной практики обособлены: общественное производство трактуется преимущественно как производство вещей, тогда как развитие человека происходит стихийно, подавляется частнокапиталистическими общественными отношениями. В структуре социалистического образа жизни создаются необходимые социально-экономические, технологические и культурные предпосылки для гармонизации природообразующей и человекообразующей функции практики, вследствие чего она развивается в органическом единстве природной и общественно-исторической действительности. Общественная жизнедеятельность становится целенаправленной как с точки зрения освоения природы и производства материальной и духовной культуры, так и в плане формирования самого человека как природного и общественного существа.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1983 РОЦІ

- В плену социальных иллюзий: Критика соврем. буржуаз. филос.-социол. концепций обществ. развития / [А. Т. Гордиенко, И. В. Бычко, А. Н. Ермоленко и др.] — Киев: Политиздат Украины. — 231 с.
- Вопросы атеизма: Респ. междувед. науч. сб. / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Киев: Вища школа, Изд-во при Киев. ун-те. —
- Вып. 19. Атеистическое воспитание молодежи. 136 с.
- Вопросы научного коммунизма: Респ. междувед. науч. сб. / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. —
- Вып. 53. Закономерности развития мировой системы социализма. 133 с.
- Вып. 54. Актуальные проблемы идеологической борьбы на современном этапе. 120 с.
- Вып. 55. Ленинские принципы научного управления социалистическим обществом. 143 с.
- Диалектика деятельности и культуры / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. В. Г. Табачковский, А. И. Яценко. — Киев: Наук. думка. — 296 с.
- Диалектика социальных процессов / [А. А. Лысенко, А. И. Горак, Т. И. Ящук и др.] — Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. — 216 с.
- Идеалистическая философия и идеологические доктрины современной буржуазии / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. А. Т. Гордиенко. — Киев: Наук. думка. — 310 с.
- Категории философии и категории культуры / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. М. А. Булатов, В. Г. Табачковский. — Киев: Наук. думка. — 343 с.
- Критика буржуазных фальсификаций современной аграрной политики КПСС / [Л. Е. Беренштейн, П. И. Абдула, В. Д. Монсенко и др.] — Киев: Вища школа, Изд-во при Киев. ун-те. — 135 с.
- Материалистическая диалектика — методологическая основа развития науки / [Н. В. Дученко, О. И. Кедровский, В. И. Гусев и др.] — Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. — 207 с.
- Научная картина мира: Логико-гносеол. аспект: Сб. науч. тр. / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. П. С. Дышлевый, В. С. Лукьянец. — Киев: Наук. думка. — 270 с.
- Несостоятельность буржуазных трактовок экономических проблем развитого социализма / Под ред. Р. Х. Васильевой. — Киев: Вища школа. Голов. изд-во. — 191 с.
- Прерывное и непрерывное / АН УССР. Каф. философии; [М. Д. Ахундов, Р. В. Гарковенко, В. С. Готт и др.] — Киев: Наук. думка. — 311 с.
- Проблемы философии: Респ. междувед. науч. сб. / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. —
- Вып. 58. Диалектика основных сфер общественной жизни. 142 с.
- Вып. 59. Человек — природа — общество. 141 с.
- Вып. 60. Проблема синтеза философского и научного знания. 132 с.
- Пути формирования нового знания в современной науке / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. М. В. Попович. — Киев: Наук. думка. — 230 с.
- Развитый социализм и личность: Вопр. формирования всесторонне развитой личности / [В. С. Пазенок, Л. И. Ларченко, Е. В. Лазоренко и др.] — Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. — 238 с.
- Социальная основа общества развитого социализма / [В. С. Пазенок, А. А. Амвросов, Ю. Е. Волков и др.] — Киев: Политиздат Украины. — 174 с.
- Социальное управление и АСУ / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. К. К. Гринченко, Н. А. Сакада. — Киев: Наук. думка. — 240 с.
- Становления и функций радянських обрядів та свят: Зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред. Є. К. Дулуман. — К.: Наук. думка. — 152 с.

В. Й. ОМЕЛЬЯНЧИК

СПІВВІДНОШЕННЯ ІСТИННОСТІ І ЛОГІЧНОЇ ФОРМИ СУДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМА ПРЕСУППОЗИЦІЇ

Основною методологічною рисою наукового пізнання є, кажучи словами Ф. Енгельса, «право на істину»¹. Можливість ствердження істини у науковому пізнанні досліджується марксистсько-ленінською теорією відображення. Оскільки наукова свідомість має певні логічні структури, спробуємо проаналізувати співвідношення понять істини та логічної форми. У зв'язку з цим потрібно з'ясувати зміст поняття пресуппозиції.

Поняття істинності і логічної форми є класичними логічними поняттями, що використовуються для аналізу мислення і його структур з часів Аристотеля. Якщо не претендувати на строге визначення, перше з них абстрагує деяку логічну сутність, яка характеризує судження саме по собі, друге ж фіксує дедуктивні властивості судження як такого, що пов'язане з іншим судженням. Названі поняття належать до складу фундаментальних логічних понять, оскільки в їхніх термінах визначені такі центральні логічні поняття, як логічне слідування, логічна істинність, загальнозначимість, сумісність. Відзначимо, що нині істинність залічують до семантичних понять, а логічну форму здебільшого до синтаксичних.

Поняття пресуппозиції було введено в логічну сферу у середині 50-х років, тобто саме тоді, коли сучасна логіка вдалася до аналізу природної мови і філософського знання. Логічному аналізу були піддані поняття існування, можливості, необхідності, випадковості, знання, віри, цінності, добра, поняття граматичного часу, умовного способу, прислівників та ін.² Від того часу поняття пресуппозиції не тільки «прижилося», але й стало одним з центральних у лінгвістиці³.

Поняття пресуппозиції (що видно зі значення слова *presupposition*) фіксує відношення передпосилковості між двома судженнями⁴. Наведемо строге визначення відношення, що належить творцеві цього поняття П. Стросону, і приклад, на якому його помічено.

Судження P , пресуппозиціює судження P^1 (P^1 є пресуппозиція P) тоді і тільки тоді, коли P^1 є необхідною умовою істинності або хибності P^5 .

Інакше кажучи, якщо P^1 хибне, то P не істинне і не хибне. Наприклад, судження «Сократ — мудрий» пресуппозиціює судження «Сократ існує», тобто, якщо припустити, що об'єкт твердження не існує ні в якому смислі, то судження, що приписує йому певну властивість, неможливо розглядати як істинне або хибне.

Неважко бачити, що цей приклад по суті моделює логічну структуру міркувань на зразок кантівських критичних «умов можливості», наприклад, людське пізнання можливе лише на основі уявлення у

¹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 83.

² Див.: Целищев В. В. Логика существования. Новосибирск, Наука, 1976; його ж: Понятие объекта в модальной логике. Новосибирск, Наука, 1979; Нвин А. Логика норм. М., МГУ, 1973; його ж: Логика оценок. М., МГУ, 1970; Ишмуратов А. Т. Временная логика и временные контексты. Киев, Наук. думка, 1981.

³ Зевгинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. МГУ, 1976.

⁴ Відношення передпосилки понять зводиться до даного.

⁵ Strawson P. Introduction to logical theory. L., 1952, p. 217.

формах чистого споглядання, тобто поняття можуть породжуватись на якомусь споглядальному базисі. Один з істотних моментів філософського аналізу зводиться до аналізу передпосилкок. Логіка ж порушує питання: якою мірою цей процес раціональний, тобто чи можна ефективно скористатися з поняття пресуппозиції для виявлення передпосилкок судження або системи суджень, як це робиться з допомогою поняття слідування для виявлення засновків і висновків даних суджень.

На сьогодні відсутня не тільки задовільна формалізація пресуппозиції, а й єдина думка про способи його аналізу. Тим-то у пропонованій статті робиться спроба з'ясувати відношення між загалом добре вивченою «раціональністю слідування» і проблематичною автономністю «раціональності передпосилкок», у зв'язку з чим переглядається співвідношення понять істинності і логічної форми.

Дві концепції логічної форми. Знати логічну форму судження — означає систематичним чином знати умови істинності чи хибності судження. В цьому логіки, від Л. Вітгенштейна до Д. Девідсона⁶, вбачають зв'язок понять істинності й логічної форми. Однак вислів «умови істинності або хибності» є двозначним і припускає таке трактування:

(1) а) A може бути істинним або хибним.

б) За яких умов A істинне або хибне?

(2) За яких умов A може бути істинним або хибним? (де A — ім'я певного судження).

Відповідно до цієї відмінності існує дві концепції логічної форми або, що те саме, два типи співвідношень понять істинності⁷ і логічної форми: в першій із них (назвемо її онтологічною) поняття логічної форми редукується до поняття істинності; в другій (назвемо її структурною) відбувається зворотна редукція. Це — редукція понять, не об'єктів, оскільки відповідні редукції матимуть такий вигляд: (i) A є істинне або хибне, якщо і тільки якщо A має логічну форму ϕ і..., (ii). A має логічну форму ϕ , якщо і тільки якщо A істинне або хибне і..., де «...» — деякі додаткові умови.

У разі редукції об'єктів ліві частини еквівалентностей матимуть вигляд: (i) істинність є таке-то і таке-то, (ii) логічна форма є таке-то і таке-то. Відмітною рисою структурної концепції логічної форми є такі твердження: « A може бути істинним або хибним, якщо і тільки якщо A має дану логічну форму ϕ ».

В онтологічній концепції логічної форми трактування (1) еквівалентне витлумаченню: (1a). A може бути істинним або хибним. (1б). За яких умов A істинне? (у припущенні, що при цьому ми абстрагуємося від питання, пов'язаного з умовами хибності A).

Стосовно цього формулювання потрібно з'ясувати; по-перше, які підстави істинності (1a), і, по-друге, що є логічна форма судження.

Що стосується підстав істинності (1a), то вони можуть бути як емпіричними, якщо вимагати, щоб A було розповідним реченням, тобто, щоб певне рішення приймалось на основі граматичного досвіду носія мови, так і дефініційальними або ж конвенційальними. У першому випадку виділяється клас об'єктів, які за визначенням можуть бути істинними або хибними (такими в класичній логіці є судження⁸, а в математичній логіці — правильно побудовані формули); в другому випадку, навпаки, істинність і хибність треба розуміти так, щоб будь-яке судження було істинним або хибним, як це робив Б. Рассел⁹.

⁶ Вітгенштейн А. Логико-філософський трактат. М., 1958; Davidson D. On saying That. — In: Words and Objections/ed. Hintikka J., Davidson D. 1969, p. 158—174.

⁷ Тут і далі мається на увазі поняття істинності у широкому розумінні слова істиннісної оцінки, тобто як істинності або хибності.

⁸ Див.: Строгович М. С. Логика. М., 1949, с. 146; Формальная логика. Л., 1977, с. 142.

⁹ Russell B. Mr. Strawson on referring. — Mind, 1957, N 263, p. 385—398.

Очевидно, що відповідь на питання (16) має вигляд: $(T) A$ — істинне, якщо і тільки якщо..., де, здавалося б, замість крапок природно поставити судження A , тобто те судження, яке іменується A . Інакше кажучи, скористатися з умови матеріальної адекватності теорій істинності. Однак дана умова з погляду з'ясування того, що є логічною формою судження, нічого не дає, оскільки A є подія світу, а не когнітивної діяльності. Скажімо, судження «дощ іде» істинне, якщо і тільки якщо дощ іде. Але те, що дощ іде, абсурдно називати логічною формою цього судження.

1. *Онтологія фактів*. Припустимо, що світ складається з фактів, тобто приймемо онтологію фактів. В цьому разі (T) набирає вигляду: $(T\phi)A$ — істинне, якщо і тільки якщо існує факт, що A . Факт є сутністю *sui generis*. Щоб з'ясувати цю обставину, порівняємо вислів формального модусу $T(A)$ (читай: судження A — істинне), вислів $Ex:\phi A$ (читай: існує факт, що A) і вислів матеріального модусу A хай для певності — ним є «дощ іде». Вислів $T(A)$ є лише філософською або логічною ідіомою і є судження про мислення (мову), з другого боку, вислів A є судження про світ. Вислів же $Ex:\phi A$ — є судження про світ (див. вищеприйняте онтологічне припущення) і про мислення (мову) внаслідок умови $(T\phi)$. Інакше кажучи, факти є такими сутностями, які дозволяють висловлюватися водночас у формальному і матеріальному модусах. Їхня природа двоїста, і, образно кажучи, їх можна помістити між світом і мисленням.

Сказане робить зрозумілим і обґрунтованим таке твердження: логічна форма судження A є « $Ex:\phi A$ ». Відповідно до цього умова $T(A) \leftrightarrow A$ ¹⁰ набуває вигляду:

$$\begin{array}{l} T\phi^* \\ tr \\ 1. T(A) \leftrightarrow Ex:\phi A \\ 2. A \leftrightarrow Ex:\phi A \end{array}$$

Вимога $(T\phi^*2)$ вказує спосіб перекладу судження в судження даної логічної форми, оскільки логічна теорія має справу не з «натуральними» судженнями, а лише з судженнями, яким надано відповідної форми.

Логіка фактів — завжди класична логіка¹¹, тому, наприклад, буде істинним твердження «є факт A або ж не є факт A » отже, $Ex:\phi A \vee \sim Ex:\phi A$. Однак щодо фактів як онтологічних сутностей спостерігається інша картина.

Уже показали, що онтологічне рішення безпосередньо пов'язане з рішенням стосовно логічної форми. Сказати, що онтологія світу така-то і така-то — отже, сказати те саме, що логічна форма судження така-то і така-то. Тому, наприклад, підстава істинності судження «світ складається з фактів» не апостеріорна і не апіорна, а також і не трансцендентальна, але логічна.

Тепер, на прикладі булевої онтології розглянемо, яким чином синтезуються різновиди вихідної онтології, тобто відбувається її диференціація. Хай існує факт A (іде дощ) і факт B (дме вітер), тобто $Ex:\phi A \wedge Ex:\phi B$. Природно за цих умов фактом вважати те, що $A \wedge B$ (іде дощ і дме вітер), тому постулюємо або визначаємо: $(B1) Ex:\phi(A \wedge B) \leftrightarrow Ex:\phi A \wedge Ex:\phi B$. Далі хай не існує факта A (дощ іде), тобто $\sim Ex:\phi A$, тоді покладемо як реально робиться у звичайному спілкуванні, що є факт $\sim A$ (дощ не йде), тобто постулюємо або визначаємо:

¹⁰ « \leftrightarrow » читай, «якщо і тільки якщо», « tr » читай «перекладається як».

¹¹ Порівняй: Павлов С. А. Исчисление предикатов истинности и ложности.— В кн.: Логический анализ естественных языков : Материалы II Советско-финского colloquiuma по логике. М., 1979, с. 70.

мо: (B2): $Ex:\phi \sim A \leftrightarrow \sim Ex:\phi A$. Умови (B1, 2) фіксують деякі зв'язки між фактами, тобто є онтологічними вирішеннями. Але специфікувавши таким чином онтологію, ми одночасно специфікували і логічну форму, яка визначається умовою (T ϕ 2) і (B1, 2). Сказане вище дозволяє розглянути поняття «істинність» з огляду на логічну форму.

Природа істинності законів логіки (логічної істинності) є формальною в тому розумінні, що корениться в логічній формі певного судження. Ця теза приймається як у математичній¹², так і в нематематичній¹³ логіці. Теза є правильною, якщо логічну форму розуміти у значенні, окресленому вище. Наприклад, для булевої онтології існує твердження: $T([A \vee \sim A]) \leftrightarrow Ex:\phi A \vee \sim Ex:\phi A$, тобто закон виключеного третього (судження $A \vee \sim A$) є істинним з огляду на логічну форму. Інакше кажучи, закон виключеного третього істинний у світі з булевою онтологією. Отже, згадану тезу потрібно розширити: «Істинність законів логіки корениться в онтології світу».

Інший різновид онтології фактів (назвемо його позитивною онтологією) одержується, якщо відійти від умови (B2) і додати умову: (B3). $Ex:\phi(A \vee B) \leftrightarrow Ex:\phi A \vee Ex:\phi B$. У цьому випадку судження $A \vee \sim A$ вже не буде логічним законом, тобто не буде істинним, з огляду логічної форми, бо існуватиме тільки твердження: $T([A \vee \sim A]) \leftrightarrow Ex:\phi A \vee \sim Ex:\phi A$. Тому в світі з позитивною онтологією може бути $A \wedge \sim A$ (наприклад, річка рухається і не рухається), і відповідно бути істинним судження $A \wedge \sim A$, інакше кажучи, світ з позитивною онтологією — це суперечливий світ, світ — процес.

2. *Онтологія стану справ*. Онтологією, відмінною від онтології фактів, є онтологія стану справ. Відмінністю зводиться до такого: якщо факт, що A є об'єктом, то стан справ такий, що A не є об'єктом, тобто в наявності є те, що це сутність різних категорій. Щодо нової онтології умова (T) набуває вигляду: (T $_{sa}$). A — істинне, якщо і тільки якщо справа стоїть так, що A . Однак мова володіє ідіомою майже синонімічною з висловленням «справа стоїть так...», але більш прозорою; зрозумілою. Тут мається на увазі оператор істинності, тобто вислів «істинне що...». Зі врахуванням цього оператора умова (T $_{sa}$) набуває вигляду:

$$T_t \quad 1. T(A^1) \leftrightarrow t : A$$

$$tr \quad 2. A \leftrightarrow t : A,$$

а логічна форма судження A матиме вигляд « $t : A$ » (читай: істинно, що A). При цьому A буде частиною того, що справа стоїть так, що A , тобто частиною $t : A$.

Для процесу мовлення нормальним є такий діалог: X : Як справи? Y : У мене справи стоять таким чином та ін.

Тому ця теорія має адаптувати ідіому «для x справа стоїть так, що $x...$ » або «для x $t : A$ », а, отже, й ідіому «для деяких x справи стоять так, що $x...$ » або « $\exists xt : A$ » x , для якої природно визначити (постулювати) відповідний стан справ: (B4). $t : \exists x A(x) \leftrightarrow \exists xt : A(x)$. Змінені певним чином умови (B1—3) і умова (B4) описують булевий різновид онтології стану справ.

Розглянемо тепер поняття квантифікації в логіці стану справ. Тут уже потрібно врахувати несинонімічність висловів «справи стоять так...» і «істинне, що...», оскільки « $\exists x$ справи такі, що...» має сенс

¹² Черч А. Введение в математическую логику. Формальная логика. ЛГУ, 1977, с. 8.

¹³ Це підтверджує, що синтаксичну форму конче потрібно відрізнити від логічної форми. Порівняй: Grandy R. Some remarks on Logical Form.— Noûs, (1976), N 2, p. 157—164.

«для деякого об'єкта x справи стоять так, що...», а « $\exists xt::A$ » має смисл «для якогось терміну σ істинне, що A ». Інакше кажучи, оскільки ці ідіоми стосуються об'єктної і підстановочної концепції квантифікації відповідно. При цьому об'єктна квантифікація вимагатиме існування категорії об'єктів. Чому? Тому, що вислів «для об'єкта x справи стоять так, що $x...$ » має смисл лише для існуючих¹⁴ об'єктів. Наприклад, говорити, що у Пегаса справи стоять так, що він і т. д.— абсурдно, для цього є ідіома: справи стоять так, що Пегас та ін. Отже, об'єктна квантифікація вводить нову онтологію — онтологію об'єктів, але остання виступає як вторинна щодо фундаментальної онтології стану справ в тому розумінні, що поняття об'єкта визначаються через поняття стану справ (a є об'єкт, якщо і тільки якщо для a справи стоять так, що $\neg a$)¹⁵.

Неважко побачити, враховуючи (T_1) ($B1-4$), що умовою істинності законів класичного обчислення предикатів є або розширення вихідної онтології онтологією об'єктів, або ж збереження онтології стану справ через допомогу прийняття підстановочної концепції квантифікації.

3. *Онтологія речей і властивостей*. Речі і властивості є фундаментальними категоріями сутностей, з яких складається світ — така теза цієї онтології. Відповідно до чого умова (T) набирає вигляду: (T_{1P}) A -істинне, якщо і тільки якщо річ, про яку йдеться в A , має властивість, про яку йдеться A . Або символічно:

$$1. T(A) \leftrightarrow P_A(i_A)$$

$$2. A \xleftrightarrow{tr} P_A(i_A) \quad 16$$

(відзначимо, що на відміну від логічних форм, розглянутих вище, для даної логічної форми A не є частиною $P_A(i_A)$).

Для опису цієї онтології вживатимемо: P_1, P_2, \dots — для позначення властивостей в широкому розумінні; exP — для позначення деякої речі, якій притаманна властивість P (речі цього типу утворюють вторинну онтологію щодо висхідних двох категорій¹⁷). Особливість речей другого типу полягає в тому, що для них має сенс говорити про річ, додаткову до даної, про річ, яка є перетином даних речей та ін. Для цього досить визначити:

$$B1 \quad \sim exP = ex \sim P$$

$$B2 \quad exP \cap exQ = ex(P \wedge Q).$$

ці умови фіксують булевий різновид вихідної онтології. З другого боку, серед даного типу речей є, вживаючи термін А. Мейнонга, і неповні речі, такі, як $exP(x, y)$ та ін. (скажімо, якщо « $P(x, y)$ » — є відношення « x брат y », то $exP(x, y)$ є деякий брат y). Щоб одержати онтологію логічної форми адекватної обґрунтуванню законів класичного обчислення предикатів, булевої онтології недостатньо. Потрібно, по-перше, постулювати інтуїтивно очевидну умову: якщо у якійсь речі t є властивість P , то річ, яка має властивість P , також має її. Символічно — $P(t) \rightarrow P(exP)$, точніше — $\langle t, exP \rangle$ має властивість $\sim P(x) \vee P(y)$ для всіх t . Відзначимо, що логіки даної онтології не існує на відміну, скажімо, від онтології стану справ, для якої логікою буде

¹⁴ Точніше — виділюваних, відрізняваних із стану справ: Пегас існує лише як частина стану справ.

¹⁵ Визначення онтологічної залежності сутності див.: *Stowson P. Individuals*. L., 1959.

¹⁶ Термін «річ» і «властивість» має тут узагальнене значення, згідно з яким послідовність речей $a_1 \dots a_n$ також буде річчю, а відповідне даній послідовності відношення — буде властивістю.

¹⁷ Відповідну редукцію можна одержати, виходячи з $a = exP \leftrightarrow \neg P(a)$.

звичайне обчислення предикатів. Додатково потрібно визначити операції, які дають змогу редукувати неповні речі повними, як, наприклад, $\epsilon xA(x, y) \supset \epsilon zB(z, w) = \epsilon x(A(\epsilon yB(x, y), x))$ ¹⁸. Такі операції навряд чи можна вважати інтуїтивно прозорими, але явно фіксуємо їх, ми тим самим фіксуємо онтологічні припущення розглядуваної схеми.

4. *Онтологія можливих світів*. У попередніх онтологіях світ реконструювався в термінах своїх частин (наприклад, фактів). Однак у формі вихідної точки аналізу замість частини світу розглянемо множину можливих світів і реконструюємо світ у цих термінах, тобто зробимо разом з Лейбніцем таке онтологічне припущення «світ є найкращий з можливих світів»¹⁹, очевидно, що дана теза залучає аналіз в модальну сферу. Стосовно даної онтології умова (T) набуває вигляду: $T(A) \rightarrow A$ — істинне, якщо і тільки якщо A є в найкращому з можливих світів, відповідно до чого логічною формою судження A буде судження « A в найкращому із можливих світів», що позначимо $A - L$. Враховуючи цю умову, T_w фіксуємо, як:

$$T_w \quad \begin{array}{l} 1. T(A) \leftrightarrow A - L \\ \quad \cdot tr \\ 2. A \leftrightarrow A - L \dots \end{array}$$

Булевий різновид даної онтології визначається умовами, аналогічними ($B1, 2$):

$$B1. A \wedge B - M \leftrightarrow A - M \wedge B - M$$

$$B2. \sim A - M \leftrightarrow \sim(A - M), \text{ де } M - \text{світ, виділений}$$

відповідною умовою (якщо така існує) з множини можливих світів $\mu (M = M(\mu))$. Нехай оператор E — виділяє певний невизначений світ із $\mu - E(\mu)$. Тоді дана онтологія припускає спосіб визначення свого модального різновиду: $(\diamond) \diamond A - L \leftrightarrow A - E(\mu)$ (наприклад, можливо, що йде дощ у найкращому зі світів, якщо і тільки якщо дощ іде в якомусь зі світів).

Онтологія можливих світів є найпродуктивнішою, ніж, скажімо, онтологія стану справ, оскільки вона дозволяє однаково обстоювати більш широке коло суджень. Адже онтологію стану справ можна розширити завдяки таким сутностям, як можливі стани справ, і обґрунтувати модальні судження, постулюючи або визначаючи: $(B \diamond) t :: \diamond \diamond A \leftrightarrow \diamond t :: A$ (ця умова говорить про те, що стан справ такий, що можливо A , якщо і тільки якщо можливий стан справ такий, що A). Однак те, що в онтології можливих світів однаково обстоюється на основі прийняття такої сутності, як множина можливих світів, у онтології стану справ потребує для свого обґрунтування введення таких сутностей, як можливі стани справ.

Відзначимо також, що можливий аналіз, який припускав би змішування онтологій (і відповідно логічних форм). Так, наприклад, можлива логічна форма «є факт, що A в найкращому зі світів» $((\epsilon x: \phi A) - L)$. Однак такі онтології є вторинними.

3. *Дві концепції істинності*. Вже розглянули чотири фундаментальні онтології: онтологію фактів, стану справ, можливих світів, а також речей і властивостей і відповідно чотири типи логічних форм. Водно-

¹⁸ Строго кажучи, для обґрунтування класичного обчислення предикатів у даній онтології потрібно подібним чином сформулювати процедуру приведення формули до попередньої нормальної форми, а потім урахувати, що ϵ — обчислення є консервативним розширенням обчислення предикатів.

¹⁹ Якщо аналіз проводиться щодо структури «частина — ціле», то теза набуває вигляду: «світ — є найкраща частина можливого цілого».

час було продемонстровано, що класичне обчислення предикатів може ґрунтуватися в різних онтологіях, наприклад, у розширеній булевій онтології стану справ і в онтології речей і властивостей. При цьому «наївна» онтологія речей і властивостей, яка пов'язується мовою класичного обчислення предикатів, виявляється значно менш інтуїтивно зрозумілою і більш штучною порівняно, наприклад, з онтологією стану справ. Це говорять про те, що онтології даного типу можуть використовуватися лише в науках, які структурно (у розумінні структурного напряму критичного раціоналізму²⁰) «добре» влаштовані.

Проте в якому б розумінні не були б альтернативними названі фундаментальні онтології і певні логічні форми, всі вони мають спільну основу — світ об'єктивного знання, істиннісних суджень, тобто істинних або хибних суджень, що аналогічно до світу думок у Фреге або третьому світові Поппера. Тут поняття істинності виступає у якості базисного, до чого редукується поняття логічної форми.

У теорії істинності розрізняється дві концепції істинності: істинність як відповідність (кореспондентна теорія) і істинність як когеренція (когерентнісна теорія). Якщо врахувати сказане, то незрозумілі поняття «відповідність» і «когеренція» необхідно експлікувати більш строго, як «редукованість поняття істинності» і «нередукованість поняття істинності»; в такому випадку теорія істинності як когеренції буде стверджувати: поняття істинності не редукується до жодного поняття.

Враховуючи сказане, викладене у цьому розділі, можна резюмувати таким чином: онтологічна концепція логічної форми є розуміння логічної форми з боку когерентної теорії істинності.

Структурна концепція логічної форми. Ця концепція логічної форми пов'язана з теорією істинності як відповідність в тому розумінні, що в цій концепції поняття істинності редукується до поняття логічної форми відповідно до наведеної вище тези (розділ 1): «Судження *A* може бути істинним або хибним якщо і тільки якщо *A* має логічну форму φ ». Відзначимо, що *A* при цьому — «натуральне» судження, тобто судження, взяте з боку мовлення²¹. Наприклад, судження як абстрактний об'єкт, виражений реченням (Рассел, Айер, Черч), взяте з боку мови, є не що інше, як деякий інваріант перекладу з однієї мови на іншу (Локк) або результат використання речення для утвердження (Стросон), або ж просто судження як феномен мовлення з погляду лінгвістики²².

Обґрунтування наведеної тези при найближчому розгляді пов'язане з такими труднощами. По-перше, оскільки «натуральне» судження є частиною світу, в тому розумінні, в якому мовлення є частиною світу, але не мова, то для того, щоб стати формою такого судження, логічна форма має бути у світі, але це неможливо, за визначенням, бо тут вона дублюється онтологією. По-друге, виникає питання: як щось логічно неформлене може мати логічну форму? Для порівняння відзначимо, що у попередньому розділі такої ситуації не спостерігали: адже тут вихідним матеріалом виступали судження, які можуть бути істинними або хибними, тобто задалегідь логічно оформлені — див. (1a).

Єдиний вихід із цих труднощів полягає у прийнятті такого твердження: логічна форма судження є структура судження. Будь-яка структура? Обмеження, що потребується, одержується з тієї умови, що даний аналіз проводиться у рамках теорії істинності як відповід-

²⁰ Див.: Мулуд Н. Современный структурализм. М., 1969.

²¹ На противагу мові як структурі.

²² Отже, обидві концепції логічної форми в кінцевому підсумку орієнтовані на аналіз мовлення.

ності: структура релевантна до логіки, тобто структура є такою, щодо якої можливо визначити поняття істинності хибності. В цьому розумінні, наприклад, фонетична структура — нерелевантна.

1. *SP-логічна форма*. Відношення «частина — ціле» є однією з фундаментальних структур у світі. Якщо судження *A* проаналізувати стосовно даної структури як ціле в термінах своїх частин, то одержиться добре відома суб'єктно-предикатна (*SP*-) логічна форма судження *A* (відзначимо, що це варіант номіналістичного трактування логічної форми). Для даної форми поняття істинності хибності визначені ще Аристотелем²³: «*S* є *P*» істинне, якщо і тільки якщо *S* є *P*, «*S* є *P*» хибне, якщо і тільки якщо *S* не є *P*.

Розглянемо цю проблему докладніше. По-перше, ціле має буття тільки тоді, якщо кожне з його частин має таке. Для предиката *P* «бути» означає «бути екземпфікованим». Для суб'єкта «бути» означає просто «бути у світі», якщо ж цей суб'єкт виражений загальним терміном, то існує умова, аналогічна до умови для предиката. Тому для того, щоб судження *A* мало місце, необхідне існування як *S* так і *P*. При цьому зазначене існування передбачається, або, вживаючи термін Стросона, пресуппонується судженням²⁴, але не відноситься до того, що стверджується судженням, тобто це існування відноситься до умов наявності судження.

Розглянемо приклади виявлення феномена пресуппозитивності. Нехай маємо судження «Усі *A* є *B*», «Жодне *A* не є *B*». Якщо приписати *SP* форму цим судженням, тобто розглядати як загальноствердне *A* і загальнозаперечне *E* судження відповідно, то вони будуть пресуппозитивувати не пустому обсягу загальних імен *A* і *B*. З огляду на це будуть коректними умовисновки:

$$\frac{E}{\therefore E} \cdot \frac{A}{\therefore I} \cdot \frac{E}{\therefore O}$$

відомі як правила логічного квадрата і простого обернення.

Тепер потрібно з'ясувати, як співвідносяться *SP*-форма і *P_A* (*i_A*) — форма (див. 3), оскільки, здавалося б, для судження «Сократ — курносий» вони мають збігатися. Справді, як *SP* — судження, так і *P_A* (*i_A*) — судження стверджують те саме: Якась річ [Сократ] має якусь властивість [є курносий], однак лише у першому випадку є пресуппозиція існування Сократа. Чому?

Річ у тому, що твердження «якесь *X* є частина (елемент) світу» не є висловлювання щодо онтології. Це просто частина визначення поняття «світ». Власне онтологічним твердженням буде твердження більш сильне «якесь *X* є однією з частин світу, з яких складається світ», тобто вислів про онтологію фіксує редукцію світу до деяких фундаментальних своїх конституентів. Тому, приписуючи судженню *A*, як частини світу *SP*-логічну форму, ми тим самим покладемо у формі частин світу як суб'єкт, так і предикат судження²⁵. Належить чи не належить деяка сутність світові — це рішення пов'язане з визначенням поняття «світ». Сократ може як існувати, так і не існувати (серед істориків філософії немає єдиної думки щодо визнання Сократа історичною особою²⁶).

²³ Met. IV.6.1011, b25—30, IX.10.1051, b5.

²⁴ Уперше явище пресуппозитивності для *SP*-логічної форми фундаментально аналізувалося П. Стросоном. Історію питання див.: Ишмуратов А. Т., Омелянчик В. И. Пресуппозиция и контекст знания.— В кн.: Пути формирования нового знания в современной науке. Киев, 1983, с. 79—121.

²⁵ Тут було неявно використане твердження «Якщо *A* частина *B* і *B* частина *C*, то *A* частина *C*», яке відноситься до визначення поняття «світ».

²⁶ Якщо з'ясується, що Сократ не існував, то у нас зміниться поняття світу, але не світ.

З другого боку, у випадку $P_A(i_A)$ — логічної форми речі і властивості є фундаментальними конститuentами, з яких складається світ. Питати, існує річ чи ні, — не має сенсу, якщо тільки не удовольняться відповіддю: «так, існує за визначенням», оскільки всі питання, пов'язані існуванням або неіснуванням, розв'язуються в цьому разі не як відносні світу, а як відносні його онтології. Ось чому у зв'язку з $P_A(i_A)$ -логічною формою явище пресуппозиції відсутнє. Відзначимо, що можливість імітації SP -форми в онтології речей їх властивості обмежені. Справді, хай аналогом зазначеної форми тут буде відношення x елементу x ($X \in Y$) теорії множини або форма $X(Y)$ другопорядкового обчислення предикатів. Тоді твердження, що всі судження мають SP -форму, буде виражатися відповідною аксіомою згортання, яка, як відомо, взята без обмежень, призводить до суперечності.

2. *С-логічна форма*. Вище логічна форма судження A фіксувалася за допомогою його частин — суб'єкта і предиката, тобто частин, які не є судженнями, а є деякі сутності у світі. Очевидно, якщо в структурі судження допустити частини, які є судженнями, то таким чином весь аналіз залучається в *regresus infinitum* і дана структура не буде логічною формою, бо в її термінах не можна визначити поняття істинності. Якщо умову розширити таким чином, щоб допускалися частини, які є судженнями або не є судженнями, то результатом буде неоднозначність аналізу, тобто структура виявиться незастосовною до «натурального» судження, що також не дозволить визначити істинність.

Однак у світі є відношення, альтернативне відношенню «частина — ціле», *viz.* відношення «елемент — множина», у термінах якого можливо фіксувати логічну форму судження A . Очевидно, що це буде платоністичний варіант трактування логічної форми.

Нехай A_1, A_2, \dots, A_n — необхідні і достатні умови для того, про що говориться в A ²⁷. Тоді назвемо *С-логічною формою* судження A множини необхідних і достатніх умов того, про що говориться в A . Відзначимо, що кожна з умов A_i і буде елементом судження A (не плутати з реченням $A!$). Покажемо, що в термінах даної структури можна визначити поняття істинності, тобто вона є логічною формою.

A — істинне, якщо і тільки якщо поєднання умов A_1, \dots, A_n таке, що A ;

С-логічна форма безпосередньо пов'язана з поняттям можливості. В історії філософії є дві альтернативні концепції і можливого: перша, що належить Лейбніцу, твердить: «Дійсне є різновид можливого», тобто редукує дійсне до можливого; в другій, що належить Канту, підкреслюється: «Можливе є різновид, перекомбінація дійсного», тобто здійснює зворотну редукцію. Очевидно, що згадана форма пов'язана з кантівською концепцією можливого: подія A можлива, якщо і тільки якщо всі умови його присутні у світі²⁸.

Висшеказане резюмується таким чином: судження A має *С-логічну форму*, якщо і тільки якщо можливе те, що A . Отже, можливість A не є частиною того, що стверджується в судженні A , а є те, що пресуппонується цим судженням. Інакше кажучи, судження *С-форми* має місце (тобто є істинним або хибним), якщо і тільки якщо можливе те, про що йдеться в судженні.

Розглянемо приклад (*i*). Нехай подія: x написав роман — неможлива (нехай x — це комаха, нехай x не вміє писати, нехай в часи x не було такої літературної форми, як роман або внаслідок якихось інших причин). Виникає питання: яке істинне значення судження « x написав роман»? Очевидно, що дане судження не істинне. Та чи можна його назвати хибним? Хибним дане судження було б в тому разі, як-

²⁷ Відзначимо, що твердження «У світі все зумовлено» стосується поняття світу, тобто воно аналітичне.

²⁸ Це й будуть умови можливості (не плутати з умовами для можливості).

би виявлена подія була б можливою, але не реалізованою насправді. Наприклад, тому що x писав лише музику. (ii). Будемо вважати деякі події можливими, якщо вони були, є і будуть. Нехай y перебуває на Місяці і робить твердження: «Сьогодні буде дощ». Через аргументи, наведені вище, цьому судженню також неможливо приписати істиннісну оцінку.

Отже, поряд з SP -формою, C -форма є фундаментальною логічною формою мови, точніше, «натуральних» суджень, де фіксується постійно присутній тут «горизонт можливості». З другого боку, «натуральне» судження може одночасно мати як SP -, так і C -логічні форми. Наприклад, твердження «Нинішній король Франції — лисий» буде пресуппозиціювати як існування короля Франції як особи, так і наявність у Франції такого інституту, як монархія, що стосується умов можливості даної події.

Вторинні логічні форми. C -логічна форма є основою різноманітності інших логічних форм. Наприклад, припустимо, що істина народжується у суперечці²⁹. В такому разі логічною формою судження A буде множина необхідних і достатніх умов того, щоб дане судження було предметом суперечки. Відповідно, A буде істинним, якщо і тільки якщо, поєднання умов таке, що сторони, які сперечаються, згодні з тим, що A . Тоді, якщо судження A має дану логічну форму, то можливість бути предметом суперечки не є частиною того, про що говориться в судженні A , а є пресуппозиційоване ним³⁰. Відзначимо, що в кожному конкретному випадку характер можливості явно фіксований. Для ілюстрації розглянемо мову пропозиціонального обчислення. Нехай P і O — сторони, що сперечаються (пропонент і опонент). Тоді: а). атомарне судження A може бути предметом суперечки³¹, якщо і тільки якщо A зрозуміле P і O , і P не знає його істиннісного значення; б). судження $\sim A$ може бути предметом суперечки, якщо і тільки якщо, P знає його істиннісне значення A , але не знає істиннісного значення $\sim A$ (в противному разі він би виставив на обговорення A); в). судження $A \wedge B$ може бути предметом суперечки, якщо і тільки якщо P знає, що A істинне і не знає істиннісного значення $A \wedge B$, у противному разі він би вніс на обговорення A ; г). судження $A \vee B$ може бути предметом суперечки, якщо і тільки якщо P знає, що воно істинне, але не знає, яка саме з альтернатив істинна; д). умови а) — г) відомі як P , так і O . Інша логічна форма одержується, якщо разом з Карнапом припускати, що судження може бути істинним або хибним, якщо його можна виразити в деякій формальній мові L . В такому разі логічною формою судження A буде множина умов можливості указаного вираження. Відповідно судження A буде істинним, якщо і тільки якщо $T(|A|)$, де T — предикат істинності для даної мови. Якщо припуститися разом з Вітгенштейном, що такою умовою є загальна структура мови і світу, то ми одержимо концепцію логічної форми, розвинуту логічним атомізмом. Однак у будь-якому випадку можливість вираження в L буде пресуппозиціюватися судженням A і тому не буде виражатися в даному судженні.

Отже, сказане в четвертому розділі резюмуємо такі: структурна концепція логічної форми є засіб поняття структур в плані кореспондентної теорії істинності.

Формальний аргумент. Аргументація, що засновується на логічній формі, є формальною аргументацією. При цьому потрібно відрізнити два її типи: аргумент першого типу виходить з логічної форми, тобто

$$\text{має вигляд: (1) } \frac{\varphi[A]}{B}$$

²⁹ Це припущення стосується того, як світ розуміється.

³⁰ Такого типу пресуппозиції називаються прагматичними і були введені В. Селларсом (докладніше див.: *Ишмуратов А. Т., Омеляничук В. И. Згадана праця*).

³¹ Природно, що мається на увазі конструктивна суперечка.

(якщо A має логічну форму φ , то існує B). Другий тип аргументації є аргументація на основі логічної форми, тобто вона має вигляд: (2) $\frac{A \quad \varphi[D]}{B}$ (якщо існує A , то існує B на основі того, що D має логічну форму φ).

Відзначимо, що другий тип аргументації безпосередньо пов'язаний з відношенням слідування, яке розуміється як відношення суджень, що дозволяє транслювати істинність від посилок до наслідку або хибність від наслідку до посилок.

Що ж до аргументів першого типу, то залежно від концепцій логічної форми вони поділяються на: а) покладаючі (якщо φ -логічна форма розглянута з точки зору онтологічної концепції); б) припускаючі (якщо φ -форма розглянута з точки зору структурної концепції). Фундаментальне розрізнення покладаючого і припускаючого аргументів полягає в тому, що тільки перший з них дозволяє судити про істинність судження, виходячи з його логічної форми, і має вигляд: $\frac{\varphi[A]}{\therefore A}$.

Наприклад, щодо булевого різновиду онтології стану справ BSA існує: $\frac{BSA[A \vee \sim A]}{A \vee \sim A}$, тоді як для S -логічної форми маємо: $\frac{C[A]}{\diamond A}$.

Істинність через логічну форму є не що інше, як логічна істинність. Тому попереднє резюмуємо так: логічна істинність судження покладається формальним аргументом (оскільки в аргументі другого типу використовується лише онтологічна концепція логічної форми, то він буде також покладаючим, але відносно).

Тепер можна сформулювати твердження, яке ми намагалися обґрунтувати в цій статті: відношення пресуппозиції і відношення слідування засновується на формальній аргументації і в цьому їх подібність, однак вони радикально різняться в тому, що в першому випадку вказана аргументація — припускаюча, а в другому — покладаюча.

Двоїстість формальної аргументації є вираженням суперечливої структури наукової свідомості. Наукова свідомість намагається відобразити закономірності зовнішнього світу як такого. Однак це відображення досягається за допомогою побудови певної (абстрактної) онтології (закономірності, що їх формулює, скажімо, класична механіка, стосуються безпосередньо матеріальних точок та їх систем, а не самих об'єктів зовнішньої реальності). Пресуппозиції, пов'язані з абстрактним характером пізнання, роблять останнє лише «приблизно», «в цілому» істинним відображенням світу. Ця суперечність розв'язується в ході практичного застосування теорії, що зумовлює можливість відповідності суджень не онтології теорії, а світові.

* * *

В статтю вводяться два альтернативних поняття логической форми: онтологическое и структурное. В связи с этим рассматриваются две теории истинности: когерентностная (где понятие истинности фундаментально) и корреспондентная (где понятие истинности сводится к понятию логической формы). Анализируется соотношение двух видов аргументации: связанной с отношением следования (что основывается на онтологической концепции логической формы) и связанной с отношением пресуппозиции (что основывается на структурной концепции логической формы). Отмечается, что двойственность формальной аргументации соответствует противоречивой структуре научного сознания, связанного с миром как таковым и картиной мира, которую оно формирует. Это противоречие разрешается в процессе практического применения теории.

Ю. І. ЯКОВЕНКО

ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ МЕТОДОМ ПОШТОВОГО ОПИТУВАННЯ

Рішення червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС стали значним стимулом для розвитку соціологічної науки у нашій країні. Товариш Ю. В. Андропов відзначив необхідність здійснити «рішучий поворот до реальних, практичних завдань, які ставить життя перед нашим суспільством. Суспільні науки такою ж мірою, як і природничі, повинні стати ефективним помічником партії і всього народу в розв'язанні цих завдань»¹.

В Основному Законі нашої країни, у матеріалах XXVI з'їзду КПРС і Пленумів ЦК КПРС, а також у ряді постанов ЦК партії підкреслюється практична і теоретична значимість вивчення громадської думки. Партія розглядає таке вивчення як одне з найважливіших завдань марксистсько-ленінського суспільствознавства, оскільки пізнання цього соціального явища безпосередньо пов'язане з проблемами дальшого розвитку соціалістичної демократії, вироблення правильних рішень у господарсько-організаторській і ідеологічній сферах.

За роки Радянської влади у нас склалась система вивчення громадської думки, що враховує потреби партійних, державних і громадських організацій. Аналіз масової соціальної інформації свідчить про те, що вона є складним соціальним феноменом. Якщо при її вивченні зосередити увагу на тій частині інформації, яка передається в органи управління по каналах, що стали вже традиційними у зв'язках з масами (листи в органи управління, в редакції газет, на радіо, телебачення; особисті бесіди з трудящими працівників органів управління і депутатів Рад різного рівня; збори громадських організацій у трудових колективах), то слід, на наш погляд, ретельно осмислити результати дослідницького проекту «Громадська думка в умовах міста». Таке комплексне соціологічне дослідження було здійснене у 1967—1974 рр. у м. Таганрозі (народногосподарська, соціокультурна і соціально-демографічна структура цього міста оцінена як типова для середньорозвиненого промислового центру). Картина, зафіксована у результатах даного проекту, може мати силу для всіх об'єктів, що мають подібні характеристики.

Було виявлено, зокрема, чотири типи розходжень висловленої (за зазначеними вище каналами) громадської думки з фактично існуючою².

Перший тип відмінностей на рівні суб'єкта (носія думок) — дві третини обсягу переданої інформації надійшло від 23% дорослого міського населення, а 38% жителів практично ніколи не виступають на зборах, не звертаються ні в які органи та організації ні письмово, ні усно³. За цією величиною стоять відмінності, пов'язані не лише з на-

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 6.

² Див.: *Масовая информация в советском промышленном городе: Опыт комплексного социологического исследования*/Под общ. ред. Б. А. Грушина и Л. А. Ошкова. М., 1980, с. 422—430.

³ Там же, с. 380—381.

лежністю до тієї чи іншої соціально-демографічної групи населення, а й з місцем людей в ієрархії управлінської структури, їх соціальним статусом.

Другий вид розходжень зв'язаний зі структурою інформації: органи управління мають справу з громадською думкою, що різною мірою відображає різні сфери (проблеми) життя суспільства (міста). При аналізі цього виду розходжень виявляється, що йдеться не просто про нерівномірну увагу населення, яке звертається з інформацією в органи управління, до різних сторін соціального буття, а про неадекватне відображення у цій інформації спектра фактично існуючої громадської думки.

Третій тип розходжень стосується відхилень на рівні різноманітних змістових характеристик думок, що відносяться до однієї проблеми, які прямо показують її масштаби і характер. Наприклад, у поточці висловленої думки судження, що стосуються житлової проблеми, носять переважно негативний характер, хоч у структурі масової свідомості ставлення до цієї проблеми у цілому інше: під час прямого зондування чимала частина жителів Таганрога оцінили житлові умови населення як хороші, а більше половини опитаних — як задовільні⁴.

Суть четвертого типу розходжень полягає в тому, що через різні обставини населення вважає можливим довільно висловлюватись з вузько обмеженого кола проблем соціального життя з числа тих, які фактично існують і обговорюються у місті.

Відзначені особливості утворення населенням масової інформації і передачі її органам соціального управління дають підстави для деяких висновків, що стосуються оперування інформацією, одержуваною від населення. Вдосконаленню діяльності органів управління і засобів масової комунікації щодо такого оперування інформацією, одержуваною від населення, була присвячена постанова ЦК КПРС «Про поліпшення роботи по розгляду листів і організації прийому трудящих». У інших партійних документах зроблено ряд широких узагальнень щодо необхідності планомірного і централізованого, що базується на засобах науки, вивчення суспільної думки. Таке вивчення має здійснюватись як на рівні фундаментальних, так і прикладних досліджень. Партійні організації різних рівнів зобов'язані при розробці перспективних планів по комуністичному вихованню і для здійснення комплексного розв'язання завдань ідейно-виховної роботи «особливу увагу приділяти глибокому і всебічному вивченню громадської думки, соціологічним дослідженням»⁵.

Зростання ролі соціологічних досліджень в науковому забезпеченні ідеологічної діяльності партії ставить перед соціологами важливе державне завдання — «створення оперативної і результативної системи масових опитувань у масштабах всієї країни, що дозволило б добитися такого ступеня достовірності і репрезентативності їх результатів, при яких вона могла б виступити надійною підмогою для практики партійного керівництва і державного управління»⁶.

А для того, щоб забезпечити високий науковий рівень вивчення ідеологічних процесів, що відбуваються в радянському суспільстві, необхідно вдосконалювати методику конкретних соціологічних досліджень як об'єктивних умов існування людей, так і відбиття цих умов у їх свідомості, змін в ціннісних орієнтаціях.

Основними формами масового опитування є численні різновиди інтерв'ювання і анкетування населення. Логіка проведення опитування передбачає кілька етапів проникнення в сутність об'єкта, що вивча-

⁴ Там же, с. 430.

⁵ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи : Постанова ЦК КПРС, 26 квіт. 1979 р. К., 1979, с. 11.

⁶ Социологические исследования : результаты, проблемы и задачи.— Коммунист., 1980, № 13, с. 90.

ється. Тому вибір методів збирання й аналізу соціологічної інформації визначається, з одного боку, теоретичним аналізом проблеми у «чистому вигляді», а з другого боку, способом виділення предмета дослідження і формування гіпотез. Крім цього, необхідно ще врахувати кадрові, фінансові, матеріальні, часові та інші обмеження і ресурси, що є в розпорядженні дослідників. Врахування цих обставин, а також переваг і недоліків кожного із застосовуваних у соціології основних методів опитування, дасть основу для вибору оптимальної методики проведення будь-якого конкретного опитування.

При користуванні інтерв'ю виникають в основному такі проблеми: а) підготовка і перепідготовка інтерв'юєрів; б) специфіка контакту інтерв'юєра і респондента; в) особливості врахування важкодоступних і недоступних елементів вибірки. Аналіз проблем висуває необхідність розв'язання завдань, що відповідають характеру кожної проблеми.

У процедурному відношенні письмове анкетне опитування ставить перед дослідниками інші завдання, ніж інтерв'ю, зберігається лише проблема обліку важкодоступних респондентів. При анкетному опитуванні взаємодія між соціологами і респондентами опосередкована анкетною, що роздається чи розсилається респондентам для самостійного заповнення. Соціологи у тій чи іншій мірі втрачають контроль над анкетним опитуванням, і в цьому полягають відмінності форм анкетування.

Форми анкетного опитування поділяються за способом комунікації на роздавально-пресове і поштове. Очевидно, що роздавально-опитування має локальне застосування, наприклад, при опитуванні покупців у магазинах чи глядачів театру або кіно. Пресове опитування дозволяє проводити його у тому масштабі, в якому може бути розповсюджений тираж газет чи журналів з надрукованою на їх сторінках анкетною для читачів. Повернення пресових анкет здійснюється самими респондентами і звичайно становить 5—10%. Оскільки суть поштового анкетування полягає в тому, що анкети розсилаються, а потім повертаються дослідникам поштою, то масштаб дослідження може бути ще ширшим, ніж при пресовому опитуванні. Головне при цьому правильно організувати список адресів потенціальних респондентів. У процедурному відношенні пресове опитування виходить з-під контролю соціологів повністю, роздавально-майже повністю, а особливості організації поштового опитування дозволяють соціологам певною мірою тримати хід дослідження під своїм контролем.

Ця обставина спонукає звернути особливу увагу на поштове опитування у зв'язку з завданням організації системи масових опитувань. Слабким місцем поштового опитування (як і інших форм анкетного опитування) є недостатня репрезентативність даних, пов'язана, в першу чергу, з незначним поверненням анкет⁷. Дійсно, при відправленні анкет за N адресами і одержанні n заповнених анкет повернення становитиме $p = n/N$. Якщо позначити частку деякої ознаки в надісланих анкетах і серед тих, хто не відповів, відповідно як p_1 і p_2 то істинне значення шуканої ознаки буде

$$\tilde{p} = p_1 \cdot n + p_2(N - n)/N. \quad (1)$$

Тоді величина систематичної помилки (зміщення) або величина різниці між істинною часткою ознаки, що вивчається, серед тих, що одержали анкету, і часткою тих, що відповіли, становитиме

$$\tilde{p} - p_1 = (p_2 - p_1)(1 - p) = (p_2 - p_1)q, \quad (2)$$

де q — частка тих, що не відповіли. Таким чином, при фіксованій різ-

⁷ Див.: Паниотто В. И., Яковенко Ю. И. Некоторые способы совершенствования почтового опроса.— Социол. исслед., 1981, № 3, с. 134—135.

ниці значення показника, що вивчається, для активних і пасивних респондентів помилка прямо пропорційна частці останніх.

Отже, поштове опитування, що має у своєму методичному арсеналі спеціальні прийоми управління збиранням даних, що дозволяють збільшити повернення анкет і тим самим компенсують недолік, типовий для анкетного опитування, має неабияке значення для проведення масових опитувань. За останні десятиріччя істотно збільшилось число робіт, присвячених аналізу практики поштового анкетування і розробці вдосконалених схем організації поштового опитування. Така увага пояснюється кількома причинами: 1) зростають витрати при користуванні інтерв'юванням; 2) розроблюються все надійніші схеми організації територіальної вибірки, у якій дістають відображення всі верстви населення країни чи регіону; 3) постійно вдосконалюється методика організації поштового опитування, і її застосування за певних умов здатне давати добрі результати. Тому переорієнтація соціологів у методах збирання даних від інтерв'ю до поштового опитування не знизить якості зібраних даних.

Проведені за останні роки методичні експерименти по вивченню впливу на повернення різних стимулюючих факторів дозволили розробити набір прийомів, що підвищують повернення поштових анкет до рівня, зіставного з активністю респондентів при застосуванні інтерв'ю. Таким прийомом можна вважати будь-який елемент процедури опитування за умови, що дві різні його модифікації дають статистично значимі відмінності повернення. Звичайно, поряд з наявністю безперечних прийомів збільшення повернення можуть існувати прийоми, ефект яких не завжди однозначний.

Розглянемо організацію поштового опитування з точки зору можливостей кожного його етапу щодо застосування спеціальних прийомів, що підвищують повернення анкет.

Об'єкт дослідження і його інтерес до опитування. Розробка програми дослідження починається з формулювання проблеми, визначення об'єкта і предмета вивчення. Знайомлячись з методичними експериментами, присвяченими дослідженню впливу різноманітних факторів на повернення поштових анкет бачимо, що не завжди є вказівка на те, яку генеральну сукупність і з якої проблеми обстежували при проведенні кожного експерименту. Цей бік опитування (як і багато інших) виступає в експерименті фоном, на якому варіюється лише один фактор. В описаних масових опитувань також не завжди можна виявити, який бік опитування і в якій мірі справляє вплив на повернення. Все ж певні дані щодо цього можна навести, оскільки під час проведення ряду поштових опитувань в анкеті було передбачено питання про інтерес респондента до теми опитування. При проведенні кількісного аналізу публікацій з поштового опитування американські соціологи Т. Хеберлейн і Р. Баумгартнер, зокрема, з'ясували, що: 1) при поштовому опитуванні з теми, що оцінена респондентами як «нецікава», повернення становило 42%, з «можливо цікавою» темою — 66, а «цікавою» — 77%; 2) інтерес до теми виявився найістотнішим фактором повернення — кореляція між ними дорівнює 0,427 ($p < 0,001$)⁸.

У зв'язку з вищесказаним дістає пояснення тенденція, коли в загальнонаціональних опитуваннях повернення виявляється нижчим, ніж в опитуваннях окремих спеціальних категорій населення (учнів, студентів, військовослужбовців, спеціалістів і т. д.), оскільки тема в останньому випадку формулюється специфічно. Коли ж анкета розповсюджується серед широких верств населення, а тема становить інтерес

⁸ Див.: Heberlein T. A., Baumgartner R. Factors affecting response rates to mailed questionnaires.— American sociological review. 1978, v. 43, № 4, p. 451.

лише для певного соціального прошарку, то серед потенціальних респондентів відбувається своєрідний самовідбір. Так, при опитуванні читачів «Літературної газети» про атестацію наукових працівників відповіло майже 6 тисяч чоловік, серед яких виявилось близько 800 докторів і 3200 кандидатів наук, тобто 66% тих, що відповіли, мали вечний ступінь, хоча серед читачів газети таких осіб було на той час не більше 7%. Аналогічно на іншу анкету про пропаганду медичних знань відгукнулось 1360 чоловік, серед яких виявилось 28% пенсіонерів, хоч серед читачів їх було 6%⁹.

Перше розсилання анкети посідає центральне місце в усій процедурі поштового опитування, оскільки попереднє повідомлення чи нагадування не завжди передбачені схемою проведення опитування і виконують допоміжну роль. Нині типовим слід вважати те, що адресат одержує конверт, який містить такі вкладення: анкету, супровідний лист, конверт для повернення зі зворотною адресою соціологів і наклеєною маркою, а також ще деякі додаткові вкладення, призначенням яких є подякувати респондента за участь в опитуванні. Розглянемо вплив кожного вкладення на повернення анкет.

Анкета. Результати методичних експериментів і огляд літератури показують, що для одержання надійної інформації недостатньо надіслати потенціальному респонденту анкету, що застосовується, наприклад, при стандартизованому інтерв'ю. Відсутність інтерв'юера означає неможливість відреагувати на зауваження респондента і згадати недоліки анкети. Тому поштову анкету слід старанно розробляти, адже перша реакція респондента на неї може виключити його інтерес до опитування.

Принципи розробки конструкції анкети повинні, по-перше, спонукати респондента заповнити анкету і, по-друге, закріпити в нього певний рівень мотивації в процесі її заповнення. Звичайно, старанність розробки конструкції анкети необхідна при використанні будь-якого методу збирання даних, а при заочному опитуванні вимоги до поштової анкети повинні пред'являтися більш жорсткі і обов'язкові.

Обкладинка анкети. На обкладинці друкувати запитання не варто. Там вміщують матеріал, призначення якого — стимулювати інтерес до опитування. Звичайно друкують: перелік організацій, що проводять дослідження, з зазначенням тих директивних органів, за чім розпорядженням проводиться опитування (тим самим авторитет різних інститутів буде залучено для посилення інтересу респондентів до опитування); яскраву за формою назву головної теми опитування; посади і титули керівників дослідження; номер телефона для довідок.

Перше запитання анкети призначене для здійснення переходу до основного змісту анкети. Воно повинне відповідати таким вимогам: 1) мати пряме відношення до головної теми дослідження і становити інтерес для всіх категорій населення; 2) формулювання запитання повинне бути простим, щоб усі могли відразу зрозуміти його призначення, легко і швидко відповісти; 3) не містити запитання — твердження, яке респондент може сприйняти як позицію дослідників.

Структура анкети. Для зручності заповнення анкети необхідний логічний і послідовний порядок запитань. В одному розділі анкети варто групувати запитання близькі за тематикою, а в середині смислової групи їх треба розміщувати у відповідності з типом запитання — спочатку дихотомічні, потім — багатозначні. Запитання, що можуть здатися респонденту більш «неприємними» слід розміщувати після менш «неприємних». Та це не означає, що «неприємні» запитан-

⁹ Див.: Читатель и газета (Итоги изучения читательской аудитории центральных газет). Вып. 2. Читатели «Известий» и «Литературной газеты»/Под общ. ред. Ф. М. Бурлацкого. М., 1969. 189 с.

ня повинні вміщуватись в кінці анкети, їх слід розмішувати в кінці відповідного тематичного розділу. Індивідуальні характеристики респондентів мають з'ясовуватись лише в кінці анкети з поясненням того, що хоч дослідників і цікавить в першу чергу думка людей з порушених в анкеті тем, та все ж не можна не враховувати при цьому вплив їх віку, статі, освіти та ін.

Зовнішнє оформлення анкети передбачає такі фактори: характер друку, формат сторінок, колір паперу. Краще виготовити анкету друкарським способом, ніж ротапринтним, що важче сприймається при читанні. Анкетам не обов'язково надавати показного вигляду, вони мають бути цікаво оформлені, щоб показати респонденту, як багато праці вкладено в їх розробку. Формат сторінок повинен дозволити користування конвертами стандартного розміру. Але виявлено вплив на повернення кольору паперу анкети.

Супровідний лист є обов'язковим компонентом поштового відправлення. Текст листа повинен висвітлювати такі питання: мета опитування, передбачуване використання результатів опитування, причини звернення до даного респондента, гарантії анонімності відомостей, одержаних від нього.

Персоналізація, або форма звернення до респондента, розрізняється за ступенем створення у нього впевненості в тому, що саме його участь дуже бажана. Цей ефект досягається кількома прийомами — відправкою листа, написаного від руки, або такого, що має постскриптом, з підписом від руки або просто (в залежності від зазначення прізвища) з ініціалами респондента чи імені і по батькові повністю. Вплив персоналізації дослідив Е. Карпентер. Він надіслав чотирьом групам осіб, відібраних з однієї і тієї ж сукупності, чотири різні види поштових відправлень. Ці відправлення відрізнялись одне від другого тим, у якій мірі в усіх листах підкреслювалася персоналізація звернення до респондента й інтенсивність особистої участі дослідників (в уявленні респондента) в оформленні документів. Підсумки експеримента показали, що персоналізація звернення дійсно істотно збільшує (до 75%) повернення анкет¹⁰.

Однак додаткові зусилля у цьому напрямку, починаючи з певної межі, перестають давати помітний ефект і навіть зменшують повернення. Очевидно, високий рівень персоналізації нерідко сприймається як порушення умов анонімності опитування. Наприклад, негативний вплив персоналізації зафіксовано у методичному експерименті Б. З. Доктора — анкет зі «знеособленим» зверненням повернуто на 6% більше ($p < 0.07$)¹¹. Тому при оформленні документів для конкретного опитування треба прагнути дотримуватись певної рівноваги між анонімністю і персоналізацією.

Анонімність масового опитування суттєво впливає на щирість відповідей респондентів. Так, нами були одержані дані про те, що при пощтовому опитуванні відповідають правдивіше, ніж при інтерв'ю. Цей результат отримано у процесі вивчення задоволеності зайнятого населення міста Києва різними сторонами своєї виробничої діяльності. Опитування проводилося у 1979 р. відділом конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР у рамках дослідницької теми, присвяченої розробці соціальних показників для планування відтворення зайнятості робочої сили регіону (керівник теми — В. Ф. Чорноволенко, методика опитування розроблена В. І. Паніотто за участю Ю. І. Яковенка і М. М. Чурилова). На початку проводилось стандартизоване інтерв'ю на основі репрезентатив-

¹⁰ Див.: *Carpenter E. H. Personalizing mail surveys.—Public Opinion Quarterly, 1975, vol. 38, p. 614—621.*

¹¹ Див.: *Докторов Б. З. Повышение возврата анкет при почтовом опросе. — Социол. исслед., 1981, № 3, с. 131.*

ної вибірки, після чого за тією ж анкетною здійснювалося поштове опитування. Виявилось, що поштове опитування показало більшу частку незадоволених різними сторонами трудової діяльності і меншу — задоволених, ніж при використанні інтерв'ю.

Частка задоволених і незадоволених різними аспектами виробничої діяльності у масивах «Інтерв'ю» і «Поштове опитування (скориговане)»

	Частка задоволених		Частка незадоволених	
	інтерв'ю	поштове опитування	інтерв'ю	поштове опитування
можливістю підвищення кваліфікації	46,7	32,7**	13,0	13,0
своєю професією	45,4	30,9**	7,7	8,8
відносинами з керівником	82,7	66,5**	1,8	5,1**
можливістю поліпшення житлових умов	25,4	24,7	31,2	40,3**
змістом праці	68,0	55,7**	5,2	6,2*
режимом праці	65,8	53,8**	11,2	16,9**
відносинами з колегами	88,5	80,7**	0,6	1,2
віддаленістю роботи від місця проживання	64,2	59,3*	15,7	18,4

У таблиці наведені дані, що характеризують частку (в %) тих, хто відзначив крайні варіанти відповіді із шкали: «задоволений», «швидче задоволений, ніж ні», «важко сказати», «швидше незадоволений, ніж задоволений», «незадоволений». Всі відмінності даних поштового опитування від даних інтерв'ю, позначені символом (**), значимі на рівні 0,01%, (*) — 2%, для решти даних значимість відмінностей неістотна.

Очевидно, що одержані дані не пов'язані з недостатньою репрезентативністю поштового опитування і вирівнювати масив за цією ознакою недоцільно. Можна припустити, що виявлені відмінності зумовлені тенденцією, відзначеною при проведенні інтерв'ю багатьма соціологами: в присутності інтерв'юера респонденти вибирають переважно ті варіанти відповідей, які вони вважають більш прийнятними з точки зору соціальних норм.

Сигнальна картка є, напевне, найбільш очевидним засобом довести респонденту анонімність опитування. Звичайна поштова листівка, яку респондент повинен відправити окремо від анкети, сигналізує, таким чином, про участь конкретного респондента у пощтовому опитуванні. Ідентифікувати анкету і сигнальну картку практично неможливо.

Нагадування — ефективний засіб підвищити повернення анкет — звичайно розсилається через два тижні після кожної попередньої розсилки і лише за тими адресами, звідки за цей термін не повернулися сигнальні картки або пронумеровані анкети (номер дозволяє визначити адресу респондента). За даними регресійної моделі повернення анкет, перше нагадування збільшує повернення в середньому на 20%, а друге і третє — ще на 10%. Цікаво зазначити, що попередній контакт виявився ні більш, ні менш ефективним, ніж наступні нагадування¹². Все ж, враховуючи всі інші обставини організації опитування, вважається найбільш продуктивним повторне звернення. Саме тому при пощтовому опитуванні не варто нехтувати можливістю підвищувати повернення анкет за допомогою нагадувань. Отже, потрібні способи встановлення адрес, звідки анкети уже повернулися. Найпростішим способом є нумерація анкет.

Титул керівника опитування, який підписав супровід-

¹² Див.: Heberlein T. A., Baumgartner R. Op. cit., p. 451.

ного листа, відіграв значну роль в експерименті Г. Рочера: при відсутності титула повернення становило 55%, а на звернення з «титулованим» підписом відповіло майже 82% потенціальних респондентів¹³.

Додаткові вкладення як засіб збільшення повернення анкет найбільш дієві при авансуванні зусиль респондента по заповненню анкети. У зарубіжній практиці проведення поштового опитування респондентам відправляють грошові призи. Однак у більшості досліджень цього не роблять з міркувань етичного характеру. Значно частіше практикується вкладення різноманітних сувенірів: видових листівок, барвистих календарів і марок, невеликих кулькових ручок. Методичний експеримент дав такий результат — відсилка календаря дала приріст повернення на 9% у порівнянні з контрольними групами¹⁴.

Фактор часу. Визначення місяця і днів тижня для проведення поштового опитування має неабияке значення у зв'язку з тим, що спостерігаються значні коливання рухомості населення протягом року, місяців, тижнів. Для успіху опитування важливо, щоб імовірність застати листом потенціального респондента була якомога вищою. Тому поштове опитування слід проводити у той час, коли немає масових відпусток чи канікул учнівської молоді.

Наш методичний експеримент показав, що в умовах добової доставки листів вибір дня відсилення повинен припасти на п'ятницю, з тим щоб респондент міг знайти зручний для себе час на відповідь наприкінці трудового тижня¹⁵. Якщо ж лист перебуватиме в дорозі до адресата більше доби, то варто зробити відповідні корективи до початку тижня. Відсилати слід всю масу листів зразу, краще всього з головпоштамту, де листи швидше розсортирують по поштових відділеннях міста.

Як показує практика соціологічних досліджень, підвищення повернення анкет ще не вирішує всі проблеми репрезентативності даних опитування. Не менш (а можливо, і більш) важливим напрямком розвитку поштового опитування для досягнення надійних емпіричних результатів є вдосконалення процедури ремонту даних за допомогою інформації, одержаної іншими способами, зокрема, інтерв'юванням. Описуваний нижче метод припускає опитування репрезентативної вибірки з генеральної сукупності шляхом стандартизованого інтерв'ю. Обсяг вибірки визначається з міркувань репрезентативності даних по масиву в цілому (без поділу на окремі групи), тобто репрезентативності одномірних розподілів. Після інтерв'ю за тією ж анкетною провідиться масове поштове опитування, результати якого ремонтуються потім за даними, одержаними в інтерв'ю. Корінна відмінність такого способу ремонту від ремонту за даними статистики полягає в тому, що після проведення ремонту за кількома ознаками ми маємо можливість співставити відремонтований поштовий масив з масивом інтерв'ю за рештою ознак анкети і проконтролювати таким чином якість ремонту. Якщо виявиться, що за деякими ознаками зберігаються значущі відмінності між масивом інтерв'ю, що виступає як еталон (хоч за деякими ознаками поштове опитування дає більш надійну інформацію), і відремонтованим поштовим масивом, то ці ознаки можна включити в число ознак, за якими провадиться ремонт, добиваючись зрештою повного збігу обох масивів за одномірним розподілом всіх ознак. У результаті обидва масиви слід об'єднати в один.

¹³ Див.: *Rocher G. A. Effect tiveness of techniques in increasing response to mailed questionnaires.— Public Opinion Quarterly. 1963, vol. 27, p. 299—302.*

¹⁴ Див.: *Докторов Б. З. Указ. соч., с. 131.*

¹⁵ Див.: *Паниotto В. И., Яковенко Ю. И. Некоторые способы совершенствования почтового опроса.— Социол. исслед., 1981, № 3, с. 135—136.*

Перевагою такого способу проведення масового опитування є те, що для досягнення репрезентативності по масиву в цілому (тобто за одномірним розподілом ознак) потрібен відносно невеликий обсяг вибірки. Відомо, що при випадковій вибірці помилка щодо частки ознаки для безконечної генеральної сукупності з імовірністю 0,954 не перевищує 5% при опитуванні 400 респондентів, 4% — при опитуванні 600 і 3% — при опитуванні приблизно 1100 чоловік¹⁶. Однак при аналізі масиву з погляду статі, віку, освіти тощо нас цікавить розподіл ознак по кожній категорії окремо. Таким чином, треба забезпечити репрезентативність з усіх ознак анкети для чоловіків і жінок, для кожної вікової чи освітньої групи респондентів та ін., що веде до необхідності збільшити обсяг масиву у стільки разів, на скільки категорій буде поділено масив. Тому при проведенні масових опитувань масив звичайно становить від 2—3 до 5—6 і більше тисяч чоловік, забезпечуючи репрезентативність не лише одномірних, а й дво- і тримірних розподілів ознак. Описана нами процедура дозволяє одержати масив потрібного нам обсягу, опитуючи за допомогою інтерв'ю менше тисячі респондентів, а решту анкет одержуємо за допомогою поштового опитування. Така організація масового опитування дає можливість у кілька разів скоротити затрати на проведення дослідження без шкоди для надійності і репрезентативності даних.

Розглянемо процедуру комбінування поштового опитування і інтерв'ю детальніше, на прикладі репрезентативного масового опитування зайнятого населення м. Києва, яке було проведене у 1979 році. Опитування включало такі етапи:

1. Складання списку адрес. Із списків виборців усіх виборчих дільниць м. Києва відбирались адреси і прізвища виборців — всього близько 10 тисяч.

2. Проведення методичних експериментів. Із зазначеного списку були сформовані підвибірки і проведені експерименти для пілотажу інструмента дослідження і процедури поштового опитування в цілому.

3. Проведення інтерв'ю. Із первинного списку було сформовано підвибірку адрес і проведено опитування близько 900 чоловік. Важлива особливість процедури полягала в такому. Інтерв'юери по кожній з адрес, що потрапили у вибірку, переписували всіх працюючих осіб, які проживають за даною адресою (незалежно від місця їх прописки), а потім за спеціальною процедурою визначали, кого із цього списку слід опитувати. Така процедура необхідна для того, щоб кожен із працюючих у місті мав рівну ймовірність потрапити у число опитуваних.

4. Проведення поштового опитування. Із первинного списку була сформована підвибірка з 5600 чоловік, кожному з яких надсилались анкети, звернення з роз'ясненням мети дослідження і проханням відповісти на анкету, а також конверт з адресою Інституту філософії АН УРСР для повернення заповненої анкети. Звернення були персоналізованими, а анкети мали код, за яким можна було потім визначити, кому із респондентів слід надіслати нагадування. Із розісланих 5623 анкет повернулися заповненими 2065 (36,7%), а після розсилки анкет з нагадуванням — ще 1342 (23,9%). Всього повернулося 3407 анкет (60,6%). Зазначимо, що половина всіх анкет повернулася протягом перших п'яти днів, 80% — перших 10 днів, 90% — приблизно двох тижнів з дня розсилки звернення або нагадування.

5. Ремонт даних поштового опитування. Після збирання інформації співставлялись одномірні розподіли за всіма ознаками масивів «Інтерв'ю» і «Поштове опитування», розраховувались значимості відмінностей розподілів і відбирались ознаки, за якими слід було про-

¹⁶ Див.: *Методика и техника статистической обработки первичной социологической информации*/Под общ. ред. Г. В. Осипова и др. М., 1968, с. 276.

вести ремонт (було взято стать, вік і освіту). За таблицею тримірного розподілу («стать», «освіта», «вік») визначалось, яку кількість анкет для кожної комбінації значень цих ознак слід відкинути, щоб розподіли обох масивів збігалися. Цей спосіб називається методом відсікання. Він не є найбільш раціональним, оскільки веде до втрати частини зібраної інформації. Однак використати метод ремонту, позбавлений цього недоліку, ми не могли, оскільки для цього необхідно розробити спеціальні програми для ЕОМ, у пам'яті якої повинна зберігатися вся зібрана інформація.

Наступним кроком є перевірка якості ремонту. Виявилось, що ознаки анкети явно діляться на дві групи — «об'єктивні» ознаки і оцінки задоволеності. Для більшості ознак першої групи масив «Поштове опитування» було скориговано, а для ознак другої групи відмінності збереглися¹⁷.

Гадаємо, що в цьому випадку дані щодо задоволеності, одержані у поштовому опитуванні більш надійні, ніж дані інтерв'ю, тому проводити дальший ремонт недоцільно. Масиви «Поштове опитування відремонтоване» та «Інтерв'ю» були об'єднані у підсумковий масив, що складається із 3,5 тисяч анкет (близько 800 анкет було вилучено при ремонті), який надалі використовувався для аналізу. При цьому ознаки, що характеризують задоволеність респондентів, аналізувалися не за підсумковим, а за вихідними масивами.

Іншою проблемою, істотною для репрезентативності даних масового опитування, є існування так званих важкодоступних елементів вибірки, які за деякими своїми характеристиками відрізняються від решти досліджуваної сукупності. Важкодоступними елементами вибірки будемо називати тих потенціальних респондентів, які не можуть або не хочуть брати участь в опитуванні, а також тих осіб, які за період між складанням списку, звідки ми брали відомості про можливих респондентів, і розсилкою анкет вибули з різних причин із цієї категорії. Для вивчення важкодоступних респондентів Хансеном і Хервіцем був запропонований метод додаткового дослідження шляхом інтерв'ю тих, хто не відповів на поштову анкету¹⁸. Перші два етапи даної процедури масового опитування — складання списку адрес і проведення методичних експериментів — не відрізняються від перших етапів описаної раніше процедури. Наступним кроком є не інтерв'ю, а поштове опитування з використанням різних методів стимулювання повернення. Далі зі списку тих, хто не відповів на поштову анкету, формується репрезентативна підвибірка і провадиться опитування за тією ж анкетною методом інтерв'ю. Одержані таким чином дані дозволяють відновити відповіді тих, хто не відповів на поштову анкету — згідно з формулою (1). Перевага цієї процедури полягає у можливості скоротити число осіб, що підлягають інтерв'юванню, і зменшити тим самим витрати на найбільш трудомістку частину дослідження. Якщо у попередній процедурі підвибірка осіб для інтерв'ювання формувалась як репрезентативна для генсукупності (тобто практично для безконечної сукупності при крупномасштабних дослідженнях), то у даній процедурі вимагається забезпечити репрезентативність лише для тих, хто не відповів у поштовому опитуванні. Дещо перебудувавши формулу (1), одержимо:

$$\tilde{p} = [p_1 \cdot p + (p_2 \pm \delta)q] \pm \Delta, \quad (3)$$

де p — частка тих, що відповіли, а q — тих, що не відповіли на поштову анкету; Δ — помилка репрезентативності щодо генсукупності; δ — помилка, з якою ми знаходимо p_2 при вивченні підвибірки тих, хто не відповів на поштову анкету.

¹⁷ Див.: Паніотто В. Н., Яковенко Ю. П. Некоторые способы совершенствования почтового опроса. — Социол. исслед., 1981, 3, с. 137—138.

¹⁸ Див.: Кокрен У. Методы выборочного исследования. М., 1976, с. 391, 418.

Якщо ми зажадаємо, щоб Δ не перевищувала заданої величини з імовірністю 0,996, а δ — з імовірністю 0,954, то сумарна помилка не буде перевищувати заданої величини з імовірністю, рівною $0,996 \times 0,954 = 0,95$. При цьому у поштовому опитуванні необхідно одержати заповненими 829 анкет при помилці репрезентативності 5%.

Якщо припустима помилка репрезентативності під час вивчення частки певної ознаки анкети дорівнює 5%, то заповнення її 400 респондентами забезпечить потрібний рівень надійності даних інтерв'ю для «безконечної» генеральної сукупності. Якщо ж застосувати поштове опитування й інтерв'ювання тих, хто не відповів, то в разі повернення поштових анкет на рівні 50%, 60%, 70%, 80% і 90% знадобиться скласти вибірку для поштового опитування і підвибірку для інтерв'ю обсягом, відповідно, 1685 і 90, 1382 і 58, 1135 і 33, 1037 і 15, 922 і 0 чоловік. Враховуючи, що витрати на проведення поштового опитування в 5—10 разів менші, ніж на проведення інтерв'ю, виходить, що витрати на проведення опитування комбінованим методом у кілька разів менші, ніж на проведення масового опитування тільки методом інтерв'ю.

Підбиваючи підсумки аналізу можливостей поштового опитування для проведення крупномасштабного масового опитування населення регіону, можна сказати, що розроблені методичні прийоми цього методу дозволяють забезпечити рівень репрезентативності даних, який не поступається надійності даних інтерв'ю. Водночас цей метод збирання даних є найекономнішим (в розрахунку витрачених коштів на одну заповнену анкету), він дозволяє одержати більш відверті відповіді, ніж за інших опитувальних методів. Отже, є підстави вважати, що у рамках відповідної соціологічної служби регіону збирання даних при масовому опитуванні за допомогою поштового опитування може бути систематичного характеру.

* * *

Для практики партійного керівництва і державного управління цілеспрямовано мають оперативну і результативну систему масових опросов, вільно до масштабів всієї країни. При проведенні опроса по конкретній темі, коли вивчається определена виборка из некоторой совокупности (интересующей исследователей категории населения), необходимо выбрать оптимальную методику сбора первичной информации. Это возможно только при учете, с одной стороны, кадровых, финансовых, материальных, временных и других ограничений, а также ресурсов, имеющихся в распоряжении исследователей, а с другой — возможностей, преимуществ и ограничений каждого из применяемых в социологии методов опроса.

Стандартизованное интервью является весьма распространенным методом сбора данных, но его использование затруднено при организации крупномасштабного социологического исследования. В этом случае применимы анкетные методы, но их слабым местом является недостаточная репрезентативность данных. Почтовый опрос (в отличие от других анкетных методов) позволяет социологам в значительной мере держать под своим контролем ход исследования. В некоторых аспектах данные, полученные при почтовом опросе, обладают более высокой надежностью, чем полученные при интервью.

Важное значение имеет постоянное совершенствование процедур почтового опроса. Одним из направлений является разработка методов стимулирования возврата почтовых анкет. Как показывают методические эксперименты, это дает возможность довести возврат до уровня, сопоставимого с уровнем активности респондентов при интервьюировании. Другим направлением является комбинирование почтового опроса и интервью, которое проводится по выборке относительно небольшого объема и дает представление о путях ремонта данных почтового опроса.

Таким образом, в настоящее время можно считать почтовый опрос как наиболее перспективный метод сбора данных при проведении крупномасштабных социологических исследований.

Л. А. РУВІНСЬКИЙ, В. А. СТОКЯЛО

ПРОБЛЕМИ МОЛОДІ В СУЧАСНІЙ ІДЕОЛОГІЧНІЙ БОРОТБІ

В. І. Ленін, наша партія завжди приділяли і приділяють велику увагу комуністичному вихованню молодого покоління, залученню його до політичного життя. Ще на II з'їзді РСДРП Володимир Ілліч дав рішучу відсіч тим, хто твердив, буцімто молоді зовсім не обов'язково розбиратися в політичних течіях і її місце — поза політикою. Він убачав головне завдання комсомолу в тому, щоб активно залучати молодь до будівництва комунізму. Звертаючись до делегатів III з'їзду РКСМ, В. І. Ленін говорив: «Без залучення всієї маси робітничої і селянської молоді до... будівництва комунізму ви комуністичного суспільства не побудуєте»¹.

Це та інші найважливіші ленінські положення покладені в основу багатогранної діяльності КПРС, комсомолу в комуністичному вихованні молоді. Велику увагу класовому, ідейно-моральному загартовуванню молоді приділив червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС. У своїй промові на Пленумі товариш Ю. В. Андропов наголосив: «формування людини починається з перших років її життя... Мені хотілося б підкреслити одне: партія добивається того, щоб людина виховувалась у нас не просто як носій певної суми знань, але насамперед — як громадянин соціалістичного суспільства, активний будівник комунізму, з притаманними йому ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці й поведінки»².

Молодь є соціально-демографічною групою суспільства, що внутрішньо диференційована відповідно до класових та інших соціальних ознак і включає молодих людей від 16 до 30 років. Її становище і роль у суспільстві, функції і види діяльності, духовне обличчя, світогляд, інтереси, ціннісні орієнтації, суспільно-психологічні властивості зумовлені характером соціально-економічної системи, суспільними відносинами, етапом історичного розвитку, класовою належністю³.

Соціалістичний тип молоді склався на основі докорінних соціально-економічних і політичних перетворень, здійснених у радянському суспільстві. Це — результат перетворюючої діяльності Комуністичної партії, Радянської держави, Ленінського комсомолу, які на всіх стадіях розвитку соціалізму спрямовували виховання молоді, визначали його програму. В соціалістичному типі молоді закріплені найістотніші якості, що відрізняють її від молодих поколінь інших епох. В ньому виражена ідейна спадкоємність революційних, бойових і трудових традицій попередніх поколінь, борців за перемогу і зміцнення соціалістичного ладу і водночас втілюються риси нової людини, обличчя майбутніх поколінь будівників комунізму. Це закономірний для соціалізму зв'язок наступництва. «Кожне нове покоління, — говорив на зустрічі в ЦК КПРС з ветеранами партії товариш Ю. В. Андропов, — в

¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді. — Повне збір. творів, т. 41, с. 294.

² Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 17.

³ Див.: Иконникова С. Н. Молодежь. Социологический и социально-психологический анализ. Л., 1974, с. 53.

чомусь сильніше від попереднього, знає більше, бачить далі. Нагадаю вам слова В. І. Леніна: «Ми боремося краще, ніж наші батьки. Наші діти боротимуться ще краще, і вони переможуть». Так що нам з вами, коли ми навчаємо, виховуємо молодь, треба пам'ятати про ці ленінські слова»⁴.

Отже, в процесі виховання людей відбувається поєднання і взаємопроникнення минулого, сучасного і майбутнього, історії і перспектив розвитку реального соціалізму. Тому проблеми гармонійного формування молодих людей важливі з точки зору і теорії, і практики, політично актуальні, ідеологічно гострі і злободенні. Цим же пояснюється і та обставина, що антикомуністи і антирадянщики головну ставку у своїй підривній діяльності роблять на ідейний і моральний розклад молоді соціалістичних країн, особливо — радянської.

Ці зусилля буржуазних ідеологів багато в чому пояснюються їхніми розрахунками вплинути на господарське, політичне, духовно-культурне життя нашого суспільства, адже молодь відіграє в ньому значну роль. Як відомо з демографічних даних, СРСР за складом населення лишається однією з наймолодших країн. За даними Всесоюзного перепису 1970 року, 50,8 проц. населення — люди віком до 30 років, причому серед них 30,9 проц. — до 16 років і 19,9 проц. — віком 16—27 років⁵. Сьогодні молодь становить більше половини робітничого класу, майже половину усієї інтелігенції країни. Враховуючи це, наші класові противники намагаються проникати у молодіжне середовище, поширювати свій згубний вплив на уми нестійких, недосвідчених молодих людей, притупляти їх класову, революційну пильність, гальмувати становлення їх громадянської зрілості. «Важливо ні на хвилину не забувати про те, — наголосив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у промові на квітневому (1981 р.) Пленумі ЦК ЛКСМ України, — що в ідеологічному протистові з світом соціалізму класовий противник особливу ставку робить на ідейне роззброєння молоді»⁶.

Тому таке важливе і відповідальне сьогодні завдання ідейного загартування нашої молоді. Нині її характеризують деякі специфічні особливості, що зумовлені насамперед рядом об'єктивних факторів: по-перше, швидкою демографічною зміною поколінь, дедалі ширшою участю молоді в суспільному виробництві; по-друге, тим, що покоління, які вступили в суспільне життя після війни, на власному досвіді не спізнали суворих випробувань, які випали на долю поколінь у часи, коли в неприємному вигляді поставало справжнє обличчя імперіалізму, його ненависть до народів нашої країни, до соціалістичного ладу — і питання про захист фундаментальних цінностей соціалізму діставало зриму, практичну переконаність і виступало питанням життя або смерті, перемоги або поразки, свободи Вітчизни або рабства. Нарешті, необхідність ідейного загартування молоді зумовлена ще й самим характером нашої епохи, величезним динамізмом і глобальними масштабами політичних подій, гострої і безкомпромисної ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом. У таких умовах найменший вияв політичної наївності і безвідповідальності, найменше недооцінювання реальностей класової, ідеологічної боротьби загрожують відчутними для суспільства втратами і в політиці, і в економіці, і в культурному житті.

Тому центральним завданням в ідейній, політико-виховній роботі з молоддю є формування в неї комуністичного світогляду, високої політичної культури, вироблення навиків класового підходу до явищ суспільного життя. Здійснення зазначеного завдання передбачає усві-

⁴ Рад. Україна, 1983, 16 серп.

⁵ Див.: Молодеж: проблеми формування и виховання. М., 1978, с. 25—26.

⁶ Рад. Україна, 1981, 16 квіт.

домлення молоддю корінних політичних інтересів робітничого класу, вміння оцінювати свою поведінку, різні проблеми суспільного розвитку з класових позицій, давати аргументовану відсіч ідеологічним диверсіям апологетів імперіалізму, здатність по-партійному осмислювати важливі явища внутрішнього і міжнародного життя, укорінення у свідомості і поведінці молодих членів суспільства ідей радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, усвідомлення комуністичного суспільного ідеалу як взірця своєї практичної діяльності, готовності стати на захист завоювань соціалізму.

Теоретичною основою політичної культури радянських людей, у тому числі молоді, є науковий світогляд — цільна і струнка система філософських, економічних і соціально-політичних поглядів на базі марксизму-ленінізму. Політична культура характеризує політичну зрілість і освіченість, свідомість і культуру молодої людини, правильне розуміння нею своїх громадянських прав і обов'язків, активну і вмілу практичну діяльність в політичній та інших сферах життя суспільства. Найяскравіше виявлення політична культура молодого покоління дістає в його активній життєвій позиції.

Як свідчать дані конкретних соціологічних досліджень, розроблена у партійних документах теорія активної життєвої позиції дедалі більше стає надбанням масової свідомості молоді. Так, відповідаючи на питання: «Що Ви розумієте під активною життєвою позицією?», — більшість юнаків і дівчат Челябінська виявили розуміння всебічного характеру активної життєвої позиції, відзначивши, що вона характеризує трудову, суспільно-політичну та інші сфери діяльності людини. Як відзначив один з молодих робітників, мати активну життєву позицію означає «мати тверді принципи і погляди на всі сторони життя і завжди керуватися ними»⁷.

Про високий рівень політичної зрілості молоді свідчать, зокрема, і матеріали всесоюзного опитування «Ваша думка?», соціологічні дослідження, проведені останніми роками Науково-дослідницьким центром Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ. Абсолютна більшість опитаних молодих людей заявила, що вважає систематичну роботу над підвищенням рівня своєї політичної культури корисною і необхідною справою. Їхнє ставлення до цієї роботи наочно виявилось і у відповідях на питання: «На чому, на Вашу думку, треба в першу чергу зосередити увагу Вашої комсомольської організації?» Було запропоновано 12 варіантів відповідей. Більша частина опитаних впевнена в необхідності виховання у молоді політичної культури, дальшої активізації її участі в соціально-політичному житті⁸.

Боротьба за молоде покоління — один з важливих фронтів історичного протиборства двох сил сучасності — соціалістичної і капіталістичної суспільних систем.

Імперіалісти та їхні пособники систематично провадять ворожі кампанії проти соціалістичних країн, чорнять і оббріхують реальний соціалізм. «Для них найголовніше відвернути людей від соціалізму. Події останнього часу ще і ще раз підтверджують: наші класові противники вчать на своїх поразках. Вони діють проти країн соціалізму все більш витончено і підступно»⁹.

З приходом до влади адміністрації Рейгана широкомасштабна ідеологічна диверсія проти країн соціалістичної співдружності відкрито піднесена в ранг державної політики США. У своїх закликах до глобального «хрестового походу» проти комунізму Рейган ратував за конфронтацію з реальним соціалізмом, за «право» Заходу втручатися

⁷ Див.: Блинов Н. В., Ожегов Ю. П., Шереш Ф. Э. Политическая культура и молодежь. М., 1982, с. 87, 88.

⁸ Див.: Аргументы и факты, 1983, № 33, с. 5.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 10.

у внутрішні справи соціалістичних країн, в першу чергу Радянського Союзу, з метою зміни існуючого в них ладу. У США з великим галасом проголошена горезвісна «Програма демократії і публічної дипломатії». Як підкреслювалось у Заяві ТАРС від 19 лютого 1983 року, «суть цієї програми полягає в тому, що США намагаються присвоїти собі право під приводом «захисту демократії» здійснювати масоване втручання в справи інших держав...»¹⁰. Про це цинічно говорив, наприклад, американський соціолог Геллап: «У Радянському Союзі понад 100 мільйонів молодих людей до 25 років, тобто тих, хто завтра прийде до управління країною. Ми не повинні шкодувати ніяких коштів, щоб у майбутній війні не було Олександра Матросова, Лізи Чайкіної, героїв «Молодої гвардії»¹¹. Всіма засобами буржуазні пропагандисти силкуються прикрасити буржуазний лад, затушувати його соціальної антагонізми і пороки, прищепити нашій молоді скептицизм і аполітичність, схиляння перед чужими соціалістичному ладові буржуазними звичками і мораллю, способом життя. Так, один з американських сенаторів, виступаючи в конгресі США, заявив: «Потрібний наш постійний вплив на радянський народ. Він має бути спрямований на молодь через пропаганду американського способу життя, на середнє покоління — через розпалювання приватновласницьких інстинктів, на людей похилого віку — через активізацію церкви»¹².

У психологічній війні проти соціалістичних країн численні служби буржуазної пропаганди активно використовують радіо і телевізійні канали, здійснюють спроби організувати справжню інформаційно-пропагандистську інтервенцію. На молодь орієнтовані не менше 70 проц. усього обсягу передач «Голосу Америки» на СРСР. Того ж курсу дотримуються радіостанції «Свобода», «Вільна Європа», «Голос Ізраїлю» та ін. В першому пункті затверджені ЦРУ таємної директиви для радіомовлення на зарубіжні країни відверто сказано, що основною аудиторією радіостанцій, розташованих у Мюнхені, має бути «молоде покоління». Радіостанція «Свобода» веде молодіжні програми 17-ма мовами народів СРСР. Посилилась спрямована антирадянська радіо-пропаганда, розрахована на молодь України.

Ідеологічні операції імперіалістичних кіл проти радянської молоді координуються в міжнародному плані. Саме з цією метою в НАТО організовано «комітет з проблем молоді», який очолює усю диверсійно-підривну роботу проти молодіжних організацій СРСР, інших країн соціалістичної співдружності, проти Всесвітньої федерації демократичної молоді (ВФДМ) і Міжнародного союзу студентів (МСС).

У США чимало вузів і науково-дослідних інститутів мають спеціальні «російські центри», де розробляються методи пропагандистського впливу на радянську молодь. Найбільший з них — «російський дослідницький центр» Гарвардського університету, в якому готується чимало «праць» про молодь Радянського Союзу та інших країн соціалізму. «Радянологи» ФРН активно «досліджують» дану проблематику в Інституті Східної Європи, Мюнхенському інституті по вивченню СРСР та деяких інших.

Органи пропаганди і спецслужби імперіалістичних країн, використовуючи канали міжнародного обміну інформацією, зрослі контакти між країнами, засилають у нашу країну під виглядом туристів своїх агентів, таємно провозять підривну літературу з молодіжної проблематики, вдаються до спроб збудити в радянській молоді інтерес до буржуазної культури, способу життя, ціннісних орієнтацій тощо.

Щоб розчистити поле для своєї пропагандистської, диверсійної діяльності, апологети імперіалізму піддають злісним нападкам теорію

¹⁰ Рад. Україна, 1983, 19 лют.

¹¹ Цит. за: Королев А. М. Партия и комсомол. М., 1976, с. 63.

¹² Там же.

і практику комуністичного виховання молодого покоління, принципи партійного керівництва комсомолом. Комуністичне виховання молоді вони зображують як засіб «ідеологічної обробки молодого покоління», насаджування «запрограмованого однодумства», як «насилля» над умами і почуттями людей. На цій наклепницькій платформі буржуазні ідеологи намагаються об'єднати всі антикомуністичні, антирадянські сили, опортуністів і ревізіоністів, націоналістів і лівацьких лідерів, різних відступників і зрадників соціалістичної Батьківщини. «Відмітною особливістю сучасної ідеологічної боротьби,— підкреслив товариш В. В. Щербицький у доповіді на Пленумі ЦК Компартії України 28 червня 1983 року,— є намагання наших ідейних противників, різних зарубіжних буржуазно-націоналістичних, сіоністських і клерикальних центрів активно використовувати в політичних спекуляціях і антирадянських цілях рецидивні буржуазні, міщанської, приватновласницької психології, націоналістичні і релігійні пережитки»¹³.

У боротьбі з марксизмом-ленінізмом і реальним соціалізмом буржуазні ідеологи покладають особливі надії на концепцію «внутрішньої еволюції» соціалістичних країн. Один із творців цієї концепції американський ідеолог і політик З. Бжезінський товкмачить про якесь «внутрішнє переродження соціалізму», яке «породжує деформацію» у суспільній свідомості і передусім у свідомості молоді. Ці деформації, як твердить З. Бжезінський, виникають і посилюються внаслідок «витіснення» марксистсько-ленінської ідеології доктринами типу «демократичного», «гуманного» соціалізму та ін., що, мовляв, дає надію на поступове «розм'якшення свідомості» соціалістичної молоді і, в кінцевому підсумку, має привести до ерозії марксистсько-ленінської ідеології і, таким чином, до «дезорганізації політичної системи соціалізму». Все це, на думку Бжезінського, створить передумови для «фундаментальної зміни» соціально-економічної структури соціалістичних країн. Він вважає, що ґрунт для «внутрішньої еволюції» країн соціалізму може бути підготовлений «як внутрішніми антисоціалістичними силами, так і шляхом підтримки їх іззовні»¹⁴.

Роблячи ставку на «деполітизацію» радянської молоді, на відвернення її від суспільно корисної діяльності, буржуазна пропаганда всіляко намагається викривити історію багатонаціональної Радянської держави, КПРС і комсомолу, кинути тінь на революційних борців, яких молоде покоління країни Рад має за приклад для наслідування. Антирадянці розсипаються у похвалах на адресу різного роду «дисидентів». Враховуючи, що відверта проповідь антирадянщини може породити лише різко негативну реакцію у радянській молоді, спеціалісти «психологічної війни» часто-густо вдаються до так званої «м'якої», «соціологічної» пропаганди—зовні безсторонньої, завуальованої, замаскованої під об'єктивну інформацію. Так, наші ідеологічні противники намагаються прищепити молодому поколінню соціалістичних країн брехливу думку про його «ущемлене» становище порівняно з молоддю Заходу, яка нібито живе в умовах безтурботності і вседозволеності.

Останніми роками антикомуністи здійснили цілу низку ідеологічних диверсій проти соціалістичних держав, насамперед проти нашої країни. Вони створили так названу «радянськуюнологію», котра є одним з напрямів антикомунізму і покликана фальсифікувати всі сторони життєдіяльності радянської молоді, викривити марксистсько-ленінське вчення про її місце і роль у комуністичному будівництві.

¹³ Щербицький В. В. Про підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з його рішень і промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на Пленумі.— Рад. Україна, 1983, 29 черв.

¹⁴ Цит. за Социализм и идеологическая борьба: Тенденции, формы и методы. М., 1979, с. 137.

У структуру «радянської концепції» входить низка концепцій, сфабрикованих ідеологами імперіалізму. Серед них такі, що обґрунтовують «юнацький ізоляціонізм», «юнацьку культуру», «юнацьку цивілізацію» тощо. Особливе значення надається спробам теоретично довести «конфлікт поколінь». Творцями і пропагандистами згаданих концепцій є З. Бжезінський, Д. Белл, Дж. Кеннан, Х. Ортега-і-Гассет та ін. Ці доктрини висунуті як альтернатива марксистсько-ленінській теорії класів і класової боротьби, вони використовуються буржуазними ідеологами для маскування соціального змісту виступу молоді найбільших капіталістичних країн проти засилля монополій, расової дискримінації, милітаризму, проти оживлення неофашизму, проти агресивної зовнішньої політики американського імперіалізму. Молодь в них розглядається поза зв'язком з класовою структурою суспільства, у відриві від класової боротьби, що розгортається в країнах капіталу. Відкидаючи класовий підхід до проблеми молоді, вони подекуди про фатальну неминучість зіткнення поколінь, силкуються перешкодити молоді осмислити перспективи суспільного розвитку, приєднатися до революційної боротьби.

Концепція «конфлікту поколінь» має антирадянську спрямованість, розрахована на підрив соціалістичного ладу зсередини. Її автори по-наклепницькому твердять про якесь відчуження молоді від старшого покоління в соціалістичних країнах, про її «деполітизацію», «індиферентне» ставлення до комуністичних ідеалів, про те, що «конфронтація поколінь» стає «способом життя». ¹⁵ Дехто з цих ідеологів в своїх численних творах доходять навіть до таких тверджень, що згаданий «конфлікт» — це універсальний мотив історії, який виникає в сутності людської природи і становить рушійну силу розвитку, можливо, важливішу за класову боротьбу.

З позицій «конфлікту поколінь», нібито наявного в СРСР, зяті антирадянці з ФРН, наприклад, твердять про «спад інтересу значної частини радянської молоді до політичних та ідеологічних проблем». Свою зловорожу версію «радянської концепції» підкріплюють посиланням на анонімні свідчення «уважних відвідувачів із західних країн, що побували останнім часом у Радянському Союзі» ¹⁶. Про зростання «скептичних настроїв» у радянської молоді просторікують і західнонімецький «радянолог» К. Клейн ¹⁷, і клерикальний антирадянець з ФРН І. Фетчер. «Частина радянської молоді, — пише він, — шукає для себе взірць... за кордонами країни» ¹⁸.

Винайдену ним «деполітизацію і деідеологізацію» радянської молоді Б. Левицький оголошує «головною рисою сучасного стану» радянського суспільства ¹⁹. Почуття «розчарування», яким, за його твердженням, нібито охоплені окремі верстви радянської молоді, «впливає із зіставлення уявлень про власне майбутнє з реальністю» ²⁰. Щоб «обґрунтувати» свої наклепницькі вигадки про «зростаючу опозиційність» радянської молоді, «радянолог» вдається до низькопробної брехні. Ті щасливі, пише він, які навчаються у вищих навчальних закладах, «не можуть бути абсолютно впевнені, що після складання іспитів вони знайдуть місце, відповідне їх професійним знанням» ²¹. Аналогічне надумане судження про нібито існуючу в нашій країні «проблему зайнятості» спеціалістів з вищою освітою міститься у ви-

¹⁵ Wilson B. The Youth Culture and the Universities.— L., 1970, p. 13.

¹⁶ Aus Politik und Zeitgeschichte, 1967, № 11, S. 10.

¹⁷ Osteuropa, 1979, № 10, S. 826.

¹⁸ Fetscher I. Demokratie zwischen Sozial-Demokratie und Sozialismus.— Stuttgart, 1973, S. 127.

¹⁹ Aus Politik und Zeitgeschichte, 1967, № 11, S. 10.

²⁰ Ibid., S. 9.

²¹ Ibid.

друкуваній нещодавно у Швейцарії книжці Л. Новикова «Вища школа в СРСР»²².

У своїх наклепницьких нападках на реальний соціалізм в СРСР ідеологи антирадянщини умисне ігнорують той факт, що право на безплатну освіту є одним з основних прав радянської людини, воно гарантується Конституцією СРСР і забезпечується єдиною державною системою загальноосвітніх шкіл, професійно-технічної освіти, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Як відомо, набір студентів, так само як і їх розподіл на роботу по закінченні вузів, планово здійснюється відповідними міністерствами. Тільки за останні п'ять років система вищої і середньої спеціальної освіти дала народному господарству країни 10 мільйонів кваліфікованих спеціалістів²³. Молоді люди віком до 30 років становлять сьогодні майже половину усієї науково-технічної інтелігенції країни²⁴.

Ці факти загальновідомі. На що ж може розраховувати Левицький зі своїми однодумцями, які намагаються приписати радянській системі вищої освіти вади, характерні для капіталістичних країн? Так, наприклад, в США безробітна молодь (у тому числі і випускники вузів) у 1978 році становила понад 36 проц. резервної армії найманої праці²⁵. Останніми роками безробіття, особливо серед молоді, ще більше зросло. В Англії у 1982 році кожний п'ятий випускник коледжу не міг знайти роботу. В Італії число безробітних становить 9,2 проц. самодіяльного населення країни, причому 80 проц. з них — це молодь віком від 14 до 29 років, яка шукає перше місце роботи²⁶. Сьогодні вельми актуально звучать слова К. Маркса про те, що в умовах буржуазного суспільства право на працю є «безглуздя, жалюгідне благочестиве побажання»²⁷.

Буржуазні ідеологи, намагаючись спотворити соціальне обличчя і суспільну роль радянської молоді, твердять про повсюдне поширення нігілізму в юнацькому середовищі. Так, К. Клейн пише, ніби радянська молодь ставиться до праці як до принизливого заняття. Подібні твердження, звичайно ж, суперечать дійсності. Скажімо, на питання анкети «Що Ви думаєте про своє покоління?», розповсюдженій серед молоді Інститутом громадської думки «Комсомольської правди», більшість юнаків і дівчат назвали найважливішою рисою свого покоління свідоме ставлення до праці, працьовитість²⁸. Та й як можна було б створити все те, що створено нині в СРСР, ставлячись до праці як до принизливої повинності?

Трудовий вклад радянської молоді у розв'язання соціально-економічних завдань комуністичного будівництва — незаперечний. Два мільйони молодих гвардійців праці, 40 тисяч комсомольсько-молодіжних колективів, змагаючись на честь ХІХ з'їзду ВЛКСМ, виконали завдання двох років п'ятирічки²⁹. Сьогодні у народному господарстві країни працює понад 600 тисяч комсомольсько-молодіжних виробничих колективів. Науково-технічною творчістю у нас охоплено понад 21 мільйон чоловік, а економічний ефект від запровадження їхніх винаходів і відкриттів дорівнював близько півтора мільярда карбованців у першому році одинадцятій п'ятирічки. У доповіді першого секретаря ЦК ВЛКСМ товариша В. М. Мішина на V Пленумі ЦК ВЛКСМ відзначалося, що сьогодні комсомол здійснює шефство над

²² Osteuropa, 1982, № 11, S. 964.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 72.

²⁴ Аргументы и факты. 1983, № 18, с. 5.

²⁵ Международное рабочее движение: Справочник. М., 1980, с. 293.

²⁶ За рубежом, 1982, № 45, с. 9.

²⁷ Маркс К. Класова боротьба у Франції.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 40.

²⁸ Див.: Реальный социализм в СССР и его буржуазные фальсификаторы. М., 1977, с. 275.

²⁹ Див.: Правда, 1982, 19 мая.

135 всесоюзними комсомольськими новобудовами. Тільки з початку 1982 року на найважливіші ударні будови за комсомольськими путівками виїхало більш як 50 тисяч добровольців³⁰. Комсомол України щорічно направляє в райони Сибіру і Далекого Сходу 4 тисячі добровольців і 10-тисячний загін студентів. Лише після завершення роботи XXVI з'їзду партії у складі ударного загону його імені туди виїхали 700 молодих ентузіастів з нашої республіки³¹.

Вагомий вклад вносять молоді вчені у розвиток радянської науки. У промові на XIX з'їзді ВЛКСМ президент Академії наук СРСР академік А. П. Александров відзначив, що третина співробітників АН СРСР — люди віком до 30 років, 98 проц. з них — комсомольці. Великі творчі досягнення молоді у науково-технічному прогресі нашої країни³².

На фоні цих переконливих даних зовсім безпідставними виглядають спроби буржуазних ідеологів винайти нові варіації доктрини «конфлікту поколінь», які вони силкуються «вивести» з чого завгодно — з інтересу молоді до «рок-музики», з особливостей вікової фізіології тощо. Наприклад, ідеологи антикомунізму покладають надії на концепцію «юнацького ізоляціонізму». Її автори (Е. Брез, Г. Маркузе, Т. Розак, К. Аллербек, Кон Бендіт та ін.), гіпертрофуючи роль молоді у розвитку сучасного суспільства, «обгрунтовують» тезу про те, що їй належить якась монополія на «провідну роль» у соціальних перетвореннях, у боротьбі за суспільний прогрес. До того ж вони розглядають молодь як якийсь «віковий клас», що характеризується «автономним» розвитком і «єдиним соціальним становищем».

Пропаганду концепції «юнацького ізоляціонізму» буржуазні ідеологи даремно намагаються використати для соціально-політичної дезорієнтації радянської молоді, дезорганізації її творчої діяльності, відриву від активної участі в комуністичному будівництві, для поширення серед молодих людей нігілістичного ставлення до цінностей, ідеалів наукового комунізму. Перекручуючи процес соціалізації молоді, вони заявляють про те, що сучасне молоде покоління за допомогою виключно йому притаманих духовних цінностей формує, немовбито, якусь особливу «юнацьку культуру», яка протистоїть духовній спадщині попередніх поколінь. Концепція «юнацького ізоляціонізму» і «юнацької культури», які пропагуються ідеологами антирадянськості, спрямовані на підірив єдності і згуртованості радянських людей — представників різних поколінь. Наші класові вороги намагаються таким чином посіяти серед молодих людей в СРСР ідейний розброд, зародити сумніви у правильності політичного курсу КПРС, створити атмосферу непевності, індивідуальності до цілей та ідеалів, за які боролись старші покоління радянських людей. У документі, розробленому «радою у справах молоді Комітету інформації і культурних зв'язків НАТО», говориться: «Особливу увагу в нинішній період слід звернути на молодь, яка ще не має життєвого досвіду, легко сприйнятлива до всього нового, незвичного, барвистого, яскравого... захопити молодь СРСР ідеалами Заходу — наше завдання»³³.

В основі далекосяжних політичних розрахунків антикомуністів лежить підступний задум: поступово, але неухильно ізолювати молодих громадян СРСР від суспільного життя, суспільних інтересів, суспільно корисних справ. Для цього використовуються різноманітні «фактори відвернення»: специфічні молодіжні інтереси, мода, захоплення, прагнення до престижності та ін. Наприклад, зображуючи радянський

³⁰ Мишин В. М. Воспитывать молодых граждан социалистического общества, активных строителей коммунизма : Докл. на V Пленуме ЦК ВЛКСМ. — Комс. правда, 1983, 9 июля.

³¹ Корнієнко А. І. Вчимося комунізму, будемо комунізм. — К., 1981, с. 37.

³² Комс. правда, 1982, 21 мая.

³³ Янаев Г. Молодежь в классовой борьбе. М., 1977, с. 20.

спосіб життя як «аскетичний», буржуазні розбещувачі висувають як альтернативу «західний спосіб життя», силкуються змалювати його якомога привабливішим. Така «вестернізація» є насамперед засобом нав'язування смаків, звичок, формування егоцентричних стереотипів— а потім вже над нею поступово надбудовуються стереотипи ідеологічні, світоглядні, що визначають поведінку, вчинки, спосіб дії людини.

Методологія буржуазних ідеологічних диверсій проти радянської молоді розрахована, таким чином, на виключення з життя нашого суспільства цілого покоління (чи поколінь). Однак на ділі моральній деформації піддаються лише окремі політично незрілі молоді люди, що призводить до конфлікту між ними і переважною більшістю молоді, усім народом. Це пояснюється передусім об'єктивною закономерною тенденцією зростання участі молоді в життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства: в суспільному виробництві і розподілі, в організації і управлінні, в політичному і культурному житті нашої країни. Дія цього фактора, повторюємо, об'єктивна і закономірна, і буржуазним ідеологам просто не під силу знецінити, наприклад, виховний вплив радянської демократії або сформувати молодіжну організацію, альтернативну 42-мільйонному Ленінському комсомолу. Власне кажучи, і сам реальний соціалізм— це дітище кількох поколінь радянської молоді. Не випадково, окреслюючи перспективи будівництва нового суспільства, В. І. Ленін звертався передусім до «робітничо-селянської молоді, в якій прокинулось в небаченій мірі самостійне бажання, готовність і рішучість самим узятися за справу державного управління»³⁴. Багато в чому завдяки її героїчним зусиллям під керівництвом Комуністичної партії пліч-о-пліч зі старшим поколінням будувалось і будеється нове суспільство.

Для цього в СРСР існують нині найсприятливіші умови: конституційні гарантії і законодавчі норми, політична система і громадська думка в умовах зрілого соціалізму стимулюють і заохочують соціальну активність молоді, забезпечуючи гідне застосування її творчої енергії. Так, Конституція СРСР у статті 7 відкриває перед мільйонами радянських юнаків і дівчат широке поле діяльності у сфері управління державними і суспільними справами, у розв'язанні політичних, господарських і соціально-культурних питань. Це положення Основного Закону Радянської держави дістає свій конкретний вияв на практиці. До складу Верховної Ради СРСР десятого скликання обрано 317 чоловік віком до 30 років, або 21,1 проц. загального числа народних депутатів, у місцеві Ради країни—кожний третій депутат³⁵; 1 мільйон 174 тисячі комсомольців обрані в органи народного контролю³⁶.

У складі Верховної Ради Української РСР, обраної в лютому 1980 р., молодь становила 15,2 проц., в місцевих Радах республіки— 32 проц.³⁷ В цьому один з виявів дійсного демократизму нашого суспільства, глибокої віри партії і народу в політичну зрілість молоді, її творчі сили.

Широке представництво молоді в органах державної влади зміцнює зв'язки комсомолу з Радами, відкриває нові можливості для розвитку ініціативи, підвищення соціальної активності юнаків і дівчат. Діяльність молодих депутатів у Радах сприяє глибокому усвідомленню молоддю політики КПРС і Радянської держави, розумінню ролі молоді у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, є дійовим засобом виховання у молодих людей високої громадянськості, соціалі-

³⁴ Ленін В. І. Промова на засіданні Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів, 6 бер. 1920 р.—Повне зібр. творів, т. 40, с. 193.

³⁵ Див.: Политическое самообразование, 1980, № 4, с. 32.

³⁶ Для порівняння визначимо, що в конгресі США молоді до 30-ти років менше одного процента (див.: Под знаменем ленинизма, 1978, № 10, с. 22—23).

³⁷ Див.: Комуніст України, 1980, № 8, с. 47.

стичної свідомості, дисциплінованості. Все більшу роль у зміцненні зв'язку комсомолу з державними органами відіграють створені при Радах постійні комісії у справах молоді. Однією з найефективніших форм участі молоді в державному управлінні стали вироблення і прийняття спільних постанов комсомольських і державних органів. Жоден законодавчий акт, що стосується інтересів юнацтва, не розробляється в нашій країні без активної участі ВЛКСМ. Комсомолові в особі його керівних органів надано конституційне право законодавчої ініціативи. В «Законі СРСР про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями», прийнятому восьмою сесією Верховної Ради СРСР десятого скликання, дістала відображення політика партії, спрямована на дальше розгортання соціалістичної демократії, послідовне здійснення ленінського положення про участь трудящих, зокрема молоді, в управлінні, про те, що кожен трудівник повинен відчувати себе господарем на своєму підприємстві і представником усєї країни.

Водночас сама по собі виховна дія перелічених об'єктивних факторів має бути підкріплена повсюдною цілеспрямованою ідейною, політико-виховною роботою, своєчасними контрпропагандистськими заходами, ефективними і переконливими прикладами з самого життя, що доводять правильність теорії і практики наукового комунізму. Провідна роль тут належить комуністам, насамперед партійному ядру комсомолу. Не випадково буржуазні ідеологи так заповзятю виступають саме проти партійного керівництва комсомолом, наклепницьки твердять, буцімто збільшення кількості комуністів, які працюють у комсомолі, означає «ліквідацію мінімальних можливостей вибору комсомольцями своїх ватажків». Насправді ж збільшення партійного ядра в комсомолі не тільки не обмежує його демократичних прав, а, навпаки, забезпечує активізацію творчої ініціативи і самостійності комсомольських організацій, передання їм величезного політичного і організаційного досвіду, який має КППС. Партія керує комсомолом безпосередньо, а також через комуністів, що працюють в комсомольських організаціях. З кожним роком збільшується партійне ядро комсомолу. Якщо у 1966 році активну роботу в комсомолі вели 268 тисяч комуністів, то нині — більш ніж 1,4 мільйона. В комсомольських організаціях нашої республіки працює 223-тисячний загін комуністів³⁸.

Як підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК КППС XXVI з'їздові партії, «від комуністів... залежить дуже багато. У нас — досвід, перевірена десятиріччями переконаність у правоті марксизму-ленінізму. І все це багатство треба передати молоді. В цьому — надійна запорука того, що радянська молодь завжди буде високо нести прапор комунізму!»³⁹.

Понад піввіковий досвід соціалістичного будівництва в СРСР переконує, що підступні розрахунки буржуазних ідеологів і політиків, антикомуністів і антирадянців на «конфлікт поколінь», на ідейне переродження нових поколінь будівників комунізму були і залишаться безпідставними і нездійсненими фантазіями. Вдосконалення розвинутого соціалізму, активна і дійова участь радянської молоді в будівництві комунізму — це справжня школа комуністичного виховання, ідейно-морального, класового загартування юнаків і дівчат, що формує в них комуністичний світогляд і забезпечує стійкий імунітет проти будь-яких ідеологічних диверсій антикомуністів.

³⁸ Див.: Идеологическая работа. Опыт, проблемы, с. 24.

³⁹ Матеріали XXVI з'їзду КППС, с. 81.

* * *

В «психологічній війні» проти СРСР буржуазні ідеологічні диверсанти роблять велику ставку на ідейне та моральне розкладання радянської молоді. Вони намагаються привити їй буржуазне світоглядання, індивідуалізм, споживаческе ставлення до життя, висіяти недовіру до ідеалів наукового комунізму, виключити її з активного учасництва в комуністичному будівництві.

Для цього буржуазними теоретиками створено псевдонаукові доктрини, грубо спотворюючи соціальний образ радянських жінок та дівчаток. Такими концепціями «соціології» — «конфлікту поколінь», «юношеского ізоляціонізму», «вестернізації» радянської молоді та ін., аналізовані в статті. Всі вони призначені обґрунтувати та виправдати антирадянські ідеологічні диверсії, підтримуючи радіопропаганду з-за кордону, які за останні роки стали ще більш інтенсивними та шкідливими.

Однак подібні пропагандистські потуги антикомуністів не призводять до очікуваних їм результатів. Мільйонний загін радянської молоді, заздалегідь вихований за заповідями старших поколінь, йде в перших рядах будівників комунізму.

· В. В. ТАНЧЕР

НЕСПРОМОЖНІСТЬ «МАРКСОЛОГІЧНОЇ» КРИТИКИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ РЕАЛЬНОГО СОЦІАЛІЗМУ

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось, що сучасний етап міжнародних відносин характеризується напруженим глобальним протистоянням двох суспільних систем, двох політичних курсів — соціалізму й імперіалізму, далішим загостренням непримиренної боротьби двох протилежних ідеологій — марксистсько-ленінської і буржуазної. Міжнародний імперіалізм, зазнавши останніми десятиріччями багатьох відчутних поразок на міжнародній арені, здійснює масові, небачені за розміром атаки на наш суспільний устрій, на марксистсько-ленінську ідеологію, намагається отруїти свідомість радянських людей, перевернути цілі внутрішньої і зовнішньої політики країн соціалістичної співдружності, блокувати вплив реального соціалізму — головного опору справи миру і свободи народів — на міжнародне життя, на умови й серця мільярдів людей на планеті.

Імперіалістична реакція, насамперед правляча верхівка США, відзначається в постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, виношуючи маячні плани світового панування, своєю агресивною політикою підштовхує людство на грань ядерної катастрофи. «Проти Радянського Союзу; країн соціалізму ведеться безпрецедентна за своїми масштабами і шаленістю психологічна війна. Не гребуючи брехнею і наклепами, буржуазна пропаганда намагається очорнити соціалістичний лад, підірвати соціально-політичну та ідейну єдність нашого суспільства»¹. Один з головних засобів досягнення своєї мети імперіалізм убаचाє в антикомуністичній пропаганді, яка ведеться Заходом на істеричній, антирадянській ноті. Наклепи на радянський лад, спотворення основних принципів соціалістичного способу життя, фальсифікація марксистсько-ленінського вчення — все це лишається головним змістом антикомунізму, ідейно-політичним знаряддям імперіалізму. За умов деградації ідейних цінностей капіталізму, втрачаючи ним притягальні ідеали антикомунізм переміщується в центр сучасної буржуазної соціально-політичної думки. Він укорінився в західній академічній науці, час від часу густо проростаючи в дрібнобуржуазній, радикалістській,

¹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — У кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 65.

«неомарксистській», «критичній» соціології, яка спекулює на псевдомарксистських і ревізіоністських концепціях. Грунтом антикомунізму в соціальному мисленні слугує буржуазний світогляд і ідеалістична методологія пізнання суспільних явищ.

У статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР» товариш Ю. В. Андропов відзначає: «Ідеологи буржуазії і реформізму донині будують цілі системи доказів, намагаючись доводити, ніби нове суспільство, створене в СРСР, в інших братніх країнах, виявилось таким, що не відповідає тому образу соціалізму, який бачився Марксу. Кажуть, що реальність, мовляв, розійшлась з ідеалом»². У цій стратегії антикомунізму і антирадянщини буржуазні «марксознавці» виступають в єдиному строю у «хрестовому» поході проти наукового комунізму і реального соціалізму.

Антикомунізм як концентроване вираження антиреволюційної ідеології і політики сучасного імперіалізму не лишається незмінним і характеризується значним розмаїттям своїх проявів. Хоча відверто злісні напади на марксизм-ленінізм все ще пронизують буржуазні соціальні теорії і особливо масову пропаганду, останніми роками активізуються намагання оновити арсенал ідеологічної боротьби проти наукового соціалізму, вишукуються «гнучкіші» методи антикомунізму. Одним із порівняно нових прийомів є звернення до «марксологічної» критики реального соціалізму.

Відзначимо, що останніми роками обличчя буржуазної «марксології» дещо змінилося. Її традиційними представниками завжди були завзяті антикомуністи, вони склали загін найбільш реакційних ідеологів капіталізму (такі, як Т. Поссоні, Р. Страус-Х'юпе, С. Хук та ін.). Відтепер, коли до ідей і положень марксизму дедалі частіше звертаються досить широкі кола буржуазних суспільствознавців, провідні соціологи Заходу, не бажаючи відставати від часу, теж намагаються представити своє «бачення» Марксового вчення, дати марксистській теорії суспільного розвитку свою інтерпретацію. Зрозуміло, з буржуазних класових позицій, але в наукоподібному вигляді. Свої фальсифікаторські зусилля вони спрямовують не стільки проти теорії марксизму, авторитет якої надто непохитний, а проти її втілення в практиці реального соціалізму. Це стосується всієї сучасної соціологічної «марксології» на Заході.

Буржуазні теоретики висувають соціологічні концепції і схеми, які маскують свої класові інтереси марксистською фразеологією. Ставка робиться на псевдореволюційну демагогію, на фальсифікації і викривлені інтерпретації марксистського вчення. Капіталізм дедалі більше змушений приховувати свою антинародну сутність псевдонауковістю теоретичної апологетики експлуататорського ладу. Його ідеологи застосовують тактику боротьби проти марксизму-ленінізму, яка полягає у спробах спростувати висновки марксистської теорії «з позицій» самого ж марксизму. Буржуазні соціологи активно приступили до «уточнення», «доповнення», «переосмислення» марксизму з тим, щоб вихлостити його революційну сутність, включити його до «західної культурної традиції» і до структури буржуазної соціальної науки. Такий «прийнятний» марксизм протиставляється основним принципом практики комуністичного будівництва, що здійснюється в нашій країні. Підтверджується висновок В. І. Леніна, що «перемога марксизму змушує ворогів його *переодягатися* марксистами»³.

Разом з тим спотворення «марксологами» і «радянологами» істотних рис соціалістичного способу життя є не просто породженням сліпого антирадянзму. Його слід вважати продовженням класово-політич-

² Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 7.

³ Ленін В. І. Історична доля вчення Карла Маркса.— Повне зібр. творів, т. 23, с. 3.

ної лінії міжнародного імперіалізму, спрямованої проти інтересів усіх прогресивних і демократичних сил сучасності. Фальсифікуючи історію і сучасне життя нашої країни, реакційні кола мають на меті підірвати авторитет СРСР, не дати трудящим масам капіталістичного світу оволодіти нашим досвідом реалізації марксистських ідей і вести боротьбу проти експлуатації. У кінцевому підсумку ця тактика спрямована на те, щоб з допомогою ідеологічних диверсій ослабити міжнародний комуністичний і національно-визвольний рух.

Показовими щодо цього є висловлювання американського теоретика Р. Хейлбронера. У праці «Контрреволюційна Америка» він, критикуючи імперіалістичну політику США, закликає відмовитися од відвертої підтримки американським імперіалізмом реакційних режимів. Цей неоконсерватор визнає успіхи індустріалізації в соціалістичних країнах, притягальність прикладу СРСР для країн, що розвиваються. Однак тут же робиться застереження: «...якщо комунізм є великим модернізатором, то він, звичайно, не найкращий агент змін»⁴. Далі розпочинаються розумування про «відсутність свобод в СРСР», про «жахливу ціну» суспільного прогресу в нашій країні та ін. Важко сказати, чого в писанні буржуазного соціолога більше: невігластва щодо історії становлення першої соціалістичної держави і причини тих втрат і страждань, які випали на долю нашого народу, чи лицемірства і перекручення істини. Не викликає сумніву лише основний мотив радянологічних розумувань Хейлбронера — позбавити соціалістичне суспільство привабливості для інших народів, очорнити радянський спосіб життя, нашу програму втілення комуністичних ідеалів, висунутих у Марксовому вченні.

Саме таку тактику антикомунізму, коли наші ідейні противники експлуатують спрощені, політично наївні уявлення, «ніби соціалізм несе порятунок взагалі від усіх суперечностей і розбіжностей, від будь-яких житейських знегод»⁵, має на увазі товариш Ю. В. Андропов у відомій статті, присвяченій вченню Карла Маркса. Буржуазні апологети намагаються дискредитувати соціалістичний лад, спекулюючи на тому, що і він не знімає труднощів і розчарувань у житті людей, не легкої часом боротьби нового зі старим.

Активно використовуються і маніпуляції реальними труднощами комуністичного будівництва, спекуляції на тих проблемах, що постають перед нами в ході соціалістичного суспільного розвитку. Очевидні успіхи соціалізму замовчуються, а недоліки гіпертрофуються. Нерідко конструюються штучні суперечності між комуністичними ідеалами і досягнутим рівнем зрілості соціалістичного розвитку, зокрема розвинутому соціалістичному суспільству приписують проблеми і особливості перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Такі підтасовки мають одну мету: спочатку упереджено сконструйована «модель» соціалізму видається буржуазними теоретиками за неодмінний наслідок застосування Марксової теорії на практиці, а потім висуваються програми «гуманізації» комуністичної перебудови світу, «поліпшення» соціалізму тощо. За усім цим криються розрахунки на підрив основних принципів соціалістичного життєвого устрою.

«Марксологічні» фальсифікації теорії і практики реального соціалізму дістають схвальний відгук в різноманітних соціал-реформістських, дрібнобуржуазно-радикалістських і ревізіоністських теоріях. Саме в такому фальсифікованому вигляді окремі положення марксизму намагаються «включити» в «західну культурну традицію». Теоретичною і методологічною основою буржуазної і ревізіоністської критики соціалістичного способу життя є ідеалістичне розуміння історичного процесу,

⁴ Heilbroner R. L. Counterrevolutionary America.— In: The Sociology of Revolution. R. Cheng. (ed). Chicago, 1973, p. 181.

⁵ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 25.

фрагментація соціальних явищ, абсолютизація капіталістичних зразків суспільного устрою, світоглядна вузькість і ідейно-політичний консерватизм буржуазних соціологів. В руслі такого підходу наші «критики» заперечують закономірний характер становлення нового суспільного ладу, окремі сторони і явища суспільного життя розглядаються у відриві від усієї системи взаємозв'язків соціально-економічних відносин, соціалістичний спосіб життя оцінюється з погляду буржуазних цінностей і ідеалів, до нього намагаються застосувати мірки і стереотипи буржуазної свідомості. Над подібними міркуваннями тяжіє соціально-політична «запрограмованість» ідеологів того суспільного класу, який прагне увічнити своє панування і не допустити революційних змін.

Характерну рису «марксологічних» досліджень становить і те, що в них критика реального соціалізму супроводиться спробами «обілити» капіталістичну систему. Прихована або явна апологетика капіталізму завжди була зворотною стороною спотворення устоїв розвинутого соціалізму. У своїх прагненнях «спростувати» реальний соціалізм деякі буржуазні теоретики договорюються до тверджень, що, мовляв, «справжній соціалізм» існує... в США, а не в СРСР. Наприклад, відомий американський соціолог П. Дракер у книзі «Невидима революція» говорить про «соціалізм пенсійних фондів», «соціалізм колективної власності» робітників через придбання акцій підприємств тощо. За його логікою, це визначає соціалістичне майбутнє США. Більше того, американська система проголошується «децентралізованим риночним соціалізмом»⁶. За словами цитованого «теоретика», соціалізм має настати не через класову боротьбу, революційне подолання криз і суперечностей капіталізму, а з доброї волі президента «Дженерал Моторс», який заснував пенсійний фонд для робітників автомобільного концерну. Такою ж мірою «наукові» і «доказові» аргументи французького теоретика Ж.-Ф. Ревеля, який твердить, що в СРСР немає соціалізму. Передумови для нього, мовляв, наявні тільки в США⁷, де новітня технологія дозволяє перебудувати буржуазну цивілізацію без її усунення.

Звичайно, у працях такого гатунку годі шукати бодай наукоподібних викладок і міркувань. Розрахунок робиться на абсолютну необізнаність читача в соціально-історичних і політичних питаннях, що її умисне культивують правлячі кола у сфері суспільної свідомості (до речі, і з допомогою згаданих видань, призначених для пропагандистських цілей).

Деяко інша справа — академічна «марксологія». Вона використовує методи витончених фальсифікацій, хибної інтерпретації положень марксистської теорії, вдається до буржуазної ревізії марксизму-ленінізму. Як форма сучасного теоретичного антикомунізму, вона спрямована на виконання одного зі стратегічних завдань буржуазної ідеології — довести принципову відмінність між вченням Маркса і теорією і практикою реального соціалізму. «Марксологічних» перекручень зазнають насамперед політична система радянського суспільства: економічні і соціальні основи соціалістичної демократії, соціалістична суспільна власність, соціально-класові відносини і роль робітничого класу в управлінні суспільними справами в нашій країні.

Буржуазні «радянологи» передусім ставлять під сумнів демократичний характер соціалістичного способу життя, протиставляючи йому капіталістичний лад як «справжню» демократію. Політична організація нашого суспільства тлумачиться ними як «тоталітарна», тобто така, що управляється обмеженою групою осіб, дії яких не підлягають суспільному контролю. Наприклад, А. Кассоф, котрий претендує на роль провідного «аналітика» радянської політичної системи, пропонує

⁶ *Drucker P.* The Unseen Revolution. How pension fund socialism came to America. New York — San Francisco — London, 1976, p. 4.

⁷ *Revel J.-F.* Without Marx and Jesus. London, 1972.

таке визначення «адміністрованого суспільства», або, як він іменує політичний устрій соціалізму, «тоталітаризму без терору»: це суспільство, яке будується «на вірі не тільки в практичну бажаність, але й у моральну необхідність планування, керівництва і координації зверху в ім'я благополуччя і прогресу»⁸.

Неважко побачити неспроможність таких звинувачень в «тоталітаризмі» і необґрунтованість розумувань Кассофа загалом. Соціалістична організація суспільства звинувачується у планомірному веденні господарства, у централізованості управління суспільними процесами. Сам того не бажаючи, американський «радянолог» змушений визнати безперечні переваги соціалістичної суспільної системи — господарська діяльність при соціалізмі ґрунтується на науковому аналізі суспільних явищ і знаходженні оптимальних шляхів розвитку, соціалізмові чуже підкорення стихії невизначеності і випадковості тощо. Однак кінцева мета подібних визнань — апологія капіталізму, зокрема, шляхом звинувачення соціалізму в «тоталітарності».

Повертаючись до ярлика «тоталітарності», відзначимо, що соціалістична централізація управління гармонійно поєднується в нашій країні з найширшою демократією, наочно втіленою в представницьких виборних органах — Радах, яким належить вся повнота влади. Вони складають державний апарат управління. «Цей апарат, — відзначав В. І. Ленін, — дає зв'язок з масами, з більшістю народу настільки тісний, нерозривний, який легко перевіряється і відновляється, що нічого подібного в старому державному апараті нема й сліду»⁹. Нічого подібного немає і в нинішніх системах державно-монополістичного капіталізму.

Глибокий демократизм Радянської влади виражає висока, свідомо суспільна активність наших громадян. Вона спростовує вигадки антикомуністів про «тоталітарність» нашої політичної системи. В дійсності доктрина і політична практика тоталітаризму є вираженням устремлень експлуататорського класу до абсолютного підкорення особи імперіалістичній державі, з тим, щоб тримати народні маси в покорі. Отже, проводячи аналогії між соціалізмом і тоталітаризмом, антикомуністи вдаються до цинічної фальсифікації марксистсько-ленінського розуміння соціалістичної демократії і буржуазної диктатури.

Буржуазні критики реального соціалізму виступають проти державної організації соціалістичної економіки, централізованого планування і управління її розвитком, повторюючи анархо-синдикалістські лозунги, розвінчані свого часу основоположниками марксизму-ленінізму. Ці «критики», виявляючи риси «суспільної» власності за капіталізму (а інколи — і «соціалістичну спрямованість» в діях міжнаціональних корпорацій), водночас «сумніваються» в соціалістичній природі державної системи нашої країни. Часто пишуть про «повне відчуження» і «експлуатацію» за соціалізмом, що, мовляв, розходиться з Марксовою ідеєю визволення робітничого класу (Р. Гароді, Р. Супек, Е. Фішер, І. Дойчер та ін). Замість аргументації використовується нехитрий прийом підміни понять: централізація управління іменується бюрократизацією, планування — економічним примусом тощо. Ігнорується принципова відмінність між державною власністю за капіталізму, де вона використовується в інтересах правлячої верхівки, і за соціалізмом, де вона служить усьому народові. Буржуазні поборники «гуманістичного соціалізму» не хочуть бачити тих реальних кроків до комуністичних ідеалів, здійснених суспільством зрілого соціалізму, віддаючи перевагу фальсифікації і паплюженню соціалістичного досвіду розкріпачення

⁸ *Kassof A. The Administered Society.* — In: *American and Soviet Society. A reader in comparative sociology and perception.* R. Hollander (ed). Englewood Cliffs, 1969, p. 116.

⁹ *Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне зібр. творів, т. 34, с. 289.*

людини, створення умов для її всебічного розвитку, демократичних завоювань нового суспільного ладу.

Соціалістичній демократії при цьому намагаються протиставити «плюралістичну демократію» буржуазного суспільства, щоправда, із застереженням про необхідність «оздоровлення» останньої. Перекручуючи марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату, «радянологи» висувають вимогу, щоб в соціалістичному суспільстві була допущена «вільна гра» політичних сил і інтересів та ін. Вони не бажають визнавати, що буржуазний плюралізм є наслідком класових суперечностей і соціальних антагонізмів капіталізму і просто не має об'єктивних підстав у суспільстві, де влада належить трудящим. Буржуазні «марксологи» слідом за ревізіоністами твердять, ніби диктатура пролетаріату не випливає з Марксового розуміння соціалістичної демократії. Це, мовляв, тільки форма, якої політична влада робітничого класу набуває перед лицем внутрішньої чи зовнішньої контрреволюції, а за сучасних умов вона «не вписується» в тенденції розвитку демократичної держави. Проте історичний досвід переконливо підтвердив правоту положень Маркса і Енгельса, що становлення нового суспільства відбуватиметься в жорсткій класовій боротьбі і тому неодмінно виникне потреба в таких формах державної влади, які забезпечать придушення опору повалених класів, що ці форми влади народу будуть чинні протягом усього перехідного періоду.

У своїх спробах порівняльного аналізу соціальних систем сучасного капіталізму й соціалізму буржуазні теоретики, всупереч декларованій «об'єктивності», прагнуть дискредитувати політичну систему соціалізму. До нашого суспільства прикладаються мірки буржуазної соціальної стратифікації і концепції політичного плюралізму, не відповідні критеріям наукової об'єктивності. Так, в буржуазній соціологічній літературі класовий поділ суспільства здебільшого підмінюється диференціацією на «групи тиску» або «групи інтересу» за довільними принципами їх формування: тут і соціальне походження, і рівень освіти, і доходи, і рід занять, і престиж тощо. Екстраполюючи ці принципи на радянський лад, буржуазні теоретики починають шукати суперечності між соціальними групами нашого суспільства, безпідставно протиставляючи партію і народ, трудящі маси і «бюрократичну еліту», старше покоління і молодь, робітничий клас і інтелігенцію та ін. Мета таких прийомів очевидна — перевернути дійсну соціальну структуру нашого суспільства і її принципи, подати соціально-класові відносини у фальсифікованому, антидемократичному вигляді, щоб у підсумку звести все до уподобаного ними «тоталітаризму».

Показово, що вигадки професійних антирадянщиків (С. Ліпсет, А. Інкельс, С. Харрінгтон, С. Хук) майже дослівно повторюють «марксологи». Так, наприклад, Р. Клекек вигадав наявність в соціалістичному суспільстві якихось особливих порядків, що шкодять «демократичним очікуванням». З тих же позицій буржуазного розуміння свободи і демократії Х. Андерсон твердить про бюрократизм і «економічний примус» в СРСР¹⁰. «Націоналізація економіки без демократичних свобод — це створення нової форми соціальної експлуатації», — проголошує неконсерватор І. Хув, розуміючи під «демократичними свободами», звичайно ж, свободу дбати про свої інтереси для тих, в чіх руках влада, за рахунок тих, хто не може скористатися з цих «свобод». Наклепи на наш лад супроводяться повчаннями і настановами щодо «демократичної перебудови»¹¹ і «гуманізації» нашого ладу. Взагалі, буржуазним

¹⁰ *Clecak P. Radical Paradoxes. New York — London, 1970, p. 277; Anderson Ch. Toward a New Sociology. Homewood, 1979; Politics and Ideology in Marxist Theory. London, 1977;*

¹¹ *Clecak P. Op. cit., p. 26—27; Howe I. The Decline of the New Left. New York, 1970; Harrington M. Socialism. New York, 1972; Marquis D. Marxism, capitalism and alienation; Anderson Ch. The political economy of social class. New York, 1974.*

соціологам властиві виступи проти нашого суспільного устрою, реального соціалізму з позицій абстракцій «етичного соціалізму», зарозумілі претензії на визначення того, яким має бути справжній соціалізм.

Науковий підхід до розгляду згаданої проблеми враховує історичний зміст поняття гуманізму, оскільки кожна епоха і кожен клас дає йому свою оцінку. Буржуазні теоретики не йдуть далі абстракції свободи у політичній системі, і тому марна праця прикладати до нашого суспільства їхні шаблони. Ми розуміємо гуманізм насамперед як гідні людини умови суспільного існування, широкі можливості для її всебічного розвитку, а права людини — як право на працю, освіту, соціальне забезпечення, житло, відпочинок та ін., а не ті ілюзорні права у сфері політики, бізнесу, мистецтва, які є суто формальними і рідко реалізуються в капіталістичній дійсності. Об'єктивні критерії гуманності способу життя буржуазні соціологи лишають у тіні, а на передній план виступають класова упередженість і сліпий антикомунізм. Це ж властиве ліворадикальним та ревізіоністським теоретикам. Зокрема, радикали, де в чому критикуючи державно-монополістичний капіталізм, завжди виступали в союзі з його відвертими апологетами в головному — в політиці «стримування комунізму».

Буржуазні «марксологи» посилюють нападки на загальнонародну державу, використовуючи для цього троцькістські, анархістські і маоїстські концепції. Вони вбачають суперечність між марксистсько-ленінським положенням про відмирання держави і радянським державним будівництвом, між зростанням керівної ролі КПРС і розвитком суспільних організацій. Тут антикомуністи спекулюють на тих положеннях марксистсько-ленінської теорії, де йдеться про відмирання держави в ході комуністичного будівництва, тих її функцій, які історично вичерпують себе мірою економічного розвитку суспільства, його соціальної структури, рівня свідомості мас. Вони ігнорують те, що йдеться не про передчасну відмову від державності, а про звуження — залежно від визрівання внутрішніх і зовнішніх передумов — застосування державних форм примусу і пов'язане з цим передання політичних функцій держави громадським організаціям.

Утвердження соціально-політичної єдності нашого суспільства — законотвірний процес, який вступив у завершальну стадію в розвинутому соціалізмі. Загальнонародна держава, вся політична організація нашого суспільства, ядром якої є КПРС, виражають волю всіх трудящих радянського суспільства, об'єднаних спільністю корінних інтересів і цілей. З цим не хочуть примиритись буржуазні критики нашого ладу від «марксології», прагнучи відшукати в ньому «суперечності» й «соціальну напруженість». Зокрема, політолог Р. Перкін висуває брехливу тезу про «неурівноваженість соціальної системи» радянського суспільства, оскільки, мовляв, у нас слабкі, порівняно з капіталістичною системою, інтеграційні механізми. Цей висновок він робить з власних домислів про «конфлікти між групами і колективами»¹² в соціалістичному суспільстві, не обтяжуючи себе, як звичайно, наведенням фактів і аргументів.

Для Перкіна і йому подібних небажана історична реальність того, що в процесі побудови соціалізму не тільки ліквідуються експлуаторські класи, але й якісно змінюються відносини між трудящими класами — зникають антагоністичні конфлікти. І хоча специфічність інтересів різних соціально-професійних груп нашого суспільства зберігається, головною рисою соціальної структури розвинутого соціалізму стає дедалі міцніша соціальна єдність, якою й визначаються характер

¹² *Power and Control. Social Structures and their Transformation.* London, 1976, p. 132.

здійснення політичної влади. Політична організація нашого суспільства з побудовою розвинутого соціалізму перетворюється на загальнонародну, вона виражає волю всіх соціальних груп Країни Рад, об'єднаних спільністю корінних інтересів і цілей.

«Проектуючи» антинаукові концепції плюралістичної системи ідейно-політичного життя капіталістичного суспільства на наш суспільний лад, буржуазні теоретики розробляють різноманітні моделі його «поліпшення», заміни соціалістичної демократії «плюралістичною» демократією буржуазних зразків. Особливо вперто такі ідеї обстоюють буржуазні псевдомарксисті і ревізіоністи всіх відтінків. Вони ігнорують той очевидний факт, що джерелом плюралізму є капіталістична конкуренція, а в основі соціалістичної демократії перебувають колективізм, згуртованість і єдність трудящих мас. Всупереч фактам буржуазні соціологи (М. Харрінгтон, Х. Андерсон, Б. Розенберг, Н. Бірнбаум та ін.) не припиняють повторювати звинувачення реального соціалізму в авторитарності, карикатурності, етатизмі, закликають до «демократичної» його перебудови. Абстрактно-гуманістичне, утопічне розуміння ідей соціалізму, поверхове тлумачення вчення К. Маркса поєднується у них з антирадянськими вигадками і буржуазною упередженістю щодо радянської дійсності.

Так звана плюралістичність буржуазної ідеології визначається не так ліберальною терпимістю до інакомислення, як суперечливим статусом капіталістичного ладу і самої буржуазії, чого не бажать помічати нинішні «послідовники» Маркса на Заході: «Плюралістична» картина ідейно-політичного життя державно-монопольного капіталізму не є адекватним відображенням його суті, вона покликана приховувати стратегічні цілі правлячих сил сучасного капіталізму, головною з яких був і лишається антикомунізм. У гносеологічному ж відношенні плюралізм зовсім не сприяє більшій істинності ідеології, не є правильною методологією виявлення об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Головні ідеї плюралізму підпорядковані антинауковим і історично реакційним цілям, імперіалістичній політичній практиці.

Явища конкуренції і волюнтаризму, властиві ідейно-політичному життю капіталізму, не мають об'єктивного ґрунту в нашому суспільстві. Плюралізм принципово чужий соціалізму. Наріжним каменем суспільної свідомості в нашому суспільстві є єдино наукова, марксистсько-ленінська ідеологія, що дістала повну підтримку переважної більшості населення і характеризується ясністю цілей та ідеалів, тоді як поширення реакційних ідей відкрито регламентується. Адже демократія теж має класовий характер.

Революційна перебудова суспільства згідно з марксистсько-ленінською програмою, боротьба за реалізацію комуністичних ідеалів зображуються прибічниками плюралізму як соціально-політичне «месіанство», ідеологічний тоталітаризм, несумісний зі свободою людини. Саме з таких позицій ведуться атаки на реальний соціалізм з боку буржуазних реформістів, ідеологів західноєвропейської соціал-демократії. Особливу активність тут виявляють ревізіоністи, які намагаються протиставити інтернаціональній єдності і згуртованості трудящих буржуазну за своєю суттю «демократично-плюралістичну» платформу (Гароді, Фішер, Джилас, Маркович та ін.).

Вони пропагують ідею плюралізму «моделей» соціалізму, де абсолютизація місницької односторонності використовується для нападків на реальний соціалізм в нашій країні. Визнаючи рівноцінність вигаданих ними різних «моделей», а серед них також і проектів «соціалізму з людським обличчям», поборники плюралізму виключать з числа «моделей» зрілий соціалізм в СРСР, третирують радянський суспільний устрій як «військово-бюрократичний», «державно-капіталістичний», тобто використовують для навішування наклепницьких ярликів троцькіст-

ські, анархо-синдикалістські штампи щодо народної демократії. Філософським підґрунтям ревізіоністської «критики» реального соціалізму стає вже не стільки перекручений марксизм, скільки неокантіанські, неопозитивістські, неофрейдистські, екзистенціалістські погляди.

Не підлягає сумніву, що ідеї «плюралізації» соціалізму спрямовані проти практики соціальних перетворень в нашій країні і мають на меті буржуазне переродження, вихолощування суті марксистсько-ленінських накреслень щодо комуністичного завтра. Єдність і згуртованість трудового народу і його партії пропонується замінити плюралістичною роз'єднаністю і конфліктністю, пролетарський інтернаціоналізм — місництвом і націоналізмом, соціалістичний колективізм і взаємодопомогу — конкуренцією «риночного соціалізму», провідну роль робітничого класу і його свідому, науково обґрунтовану революційну боротьбу — буржуазним схиленням перед стихійністю, песимізмом та ін. І головне, «марксологи» заперечують наявність загальних закономірностей становлення соціалістичного суспільства, спільних для досвіду і організації соціалістичної перебудови в усіх країнах.

Загальнозначущість і об'єктивна істинність положень марксистсько-ленінської теорії доведена історією і не підлягає сумніву для справжніх комуністів. Водночас відомо, що відхід деяких діячів міжнародного робітничого руху, починаючи від Бернштейна і закінчуючи сучасними псевдопослідовниками Маркса, від принципів марксизму-ленінізму, пошуки «третього шляху», вели в бік від намічених цілей, до кризових ситуацій, глухих кутів в теорії і практиці, створювали загрозу вже будованому соціалізмові, наприклад, в Угорщині (1956 р.), Чехословаччині (1968 р.). У своєму розвитку марксистсько-ленінське вчення спирається на перевірени практикою наукові принципи, на відкриті марксизмом загальні закономірності суспільного розвитку, на строгий класовий підхід і тверезу оцінку соціальних сил, орієнтуючись в кінцевому підсумку на загальні цілі — комуністичні ідеали.

Буржуазні «марксологи» в своїх радянологічних писаннях нерідко ототожнюють поняття «авангард» в розумінні найпередовішої, найсвідомішої частини робітничого класу, з поняттям «еліта», широко використовуваним в буржуазній соціології. Звідси — спроби протиставити в нашому суспільстві партію як авангард трудящих — народним масам, партію і державний апарат — інтелігенції. Антикомуністи ігнорують народний характер політичної влади в СРСР, спільність соціального походження і цілей діяльності представників різних соціальних груп нашого суспільства. Конфлікт між державою і інтелігенцією, партією і народом — такий бажаний для антирадянщиків — не має підстав в соціалістичному суспільстві. Навпаки, факти свідчать про розширення соціальної бази КПРС за умов розвинутого соціалізму. Не змінюється і її класовий характер — вона лишається насамперед партією робітничого класу, яка мірою успіхів комуністичного будівництва перетворюється в авангард всього радянського народу.

Намагаючись зобразити соціально-класову структуру розвинутого соціалізму у спотвореному вигляді, буржуазні теоретики дуже часто виходять з уявлення про одвічність соціально-класових антагонізмів, про неодмінність існування соціальних конфліктів у будь-якому «зрілому» суспільстві. Цей постулат прибічників «конфліктно-динамічної» моделі суспільства, яка набуває дедалі більшої популярності в ліворадикальній соціології, слугує тепер одним з головних аргументів псевдомарксистських критиків нашого суспільства. В хід ідуть злісні інсинуації Л. Троцького, М. Джіласа, Д. Бернхейма, І. Дойчера, А. Лефевра, Е. Фішера, інших ренегатів та антирадянщиків. Скажімо, Джілас силкується довести наявність класової боротьби в СРСР, Г. Маркузе пише про «насильницький егалітаризм», руйнівний для таланту й ініціативи, М. Маркович вишукує антагоністичні суперечності в країнах со-

ціалізму тощо¹³. До цього приєднуються умоглядні конструкції антирадянців про «нові привілейовані класи», «правлячу еліту» в СРСР, до якої залічують то науково-технічну, то гуманітарну інтелігенцію, то працівників державного і партійного апарату.

В сучасних «марксологічних» відступах буржуазної соціології, як правило, повторюються вигадки традиційної «марксології» про диктат партії в СРСР, безглузді протиставлення партії — народу. Пережовування домислів «печерної» антирадянщини притаманне як маститим представникам «академічної соціології», зокрема Р. Арону, С. Ліпсету, Т. Парсонсу, так і таким теоретикам «ліво»-радикалістського, «критичного» гатунку, як Х. Андерсон, П. Клекек, І. Горовіц, М. Зайтлін та ін.¹⁴

Замість об'єктивного аналізу фактичних даних використовується нехитрий прийом — класові антагонізми і соціальна структура державно-монополістичного капіталізму екстраполюються на Радянський Союз. Як правило, ігнорується корінна відмінність двох соціально-економічних систем, суспільної організації і принципів управління в умовах капіталізму і соціалізму. Всупереч об'єктивним тенденціям антикомуністи пророкують напруженість в нашій країні у відносинах між інтелігенцією і «правлячими колами», оскільки, мовляв, «дух науки» чужорідний ідеології, а марксизм-ленінізм, на якому ґрунтується наша суспільна система, — «тільки велика ідеологія»¹⁵.

Радіологічні вигадки про «правлячу еліту» в нашому суспільстві спростовуються тим безспірним фактом, що керівні кадри, наукова і інженерно-технічна інтелігенція формуються в СРСР з трудового народу і не протистоять трудящим, на відміну від буржуазного бюрократичного апарату вони не беруть участі в експлуатації мас, внаслідок чого в соціалістичному суспільстві відсутній класовий антагонізм, а істотні відмінності між класами поступово стираються.

Вище ми вже відзначали, що сучасна буржуазна «марксологія», ґрунтуючись на світоглядно-методологічних постулатах соціальної філософії капіталістичних країн, останнім часом зазнає помітного впливу ревізіонізму. Буржуазний псевдомарксизм — складний і суперечливий комплекс, який, додержуючись відомої думки В. І. Леніна, можна схарактеризувати як відображення марксизму в буржуазній свідомості.

Відомо, що К. Маркс, і Ф. Енгельс з перших днів утворення I Інтернаціоналу вели рішучу боротьбу проти виявів «філістерського духу» в робітничому русі, проти різних варіантів опортунізму, реформістських ілюзій, дрібнобуржуазної еkleктики і компромісів в галузі революційної теорії. Ф. Енгельс у листі до П. Лафарга, характеризуючи своє і Марксове ставлення до дрібнобуржуазних ополічавців революційної теорії з числа «сподвижників» робітничого руху, писав: «Ці панове — всі марксист, але того гатунку, ... про який Маркс говорив: «Я знаю тільки одне, що я не марксист»¹⁶. Ця характеристика цілком стосується і нинішніх «марксологів» — вульгаризаторів і фальсифікаторів революційної теорії і практики.

¹³ Marković M. The Contemporary Marx. London, 1974; Schapiro L. The Communist party of the Soviet Union. London, 1970; Kochan L. The Making of Modern Russia. London, 1975; Poulantzas N. Political Power and Social Classes. London, 1973; *Revolutions as comparative study*. L. Kaplan (ed). New York, 1973, p. 24.

¹⁴ Perry J., Seider M. Patterns of Contemporary Society. New York — London, 1973; Schwarz F. The Three Faces of Revolution. Washington, 1973; Hook S. Revolution, Reform, and Social Justice. Oxford, 1976; Zeitlin M. Ideology and the Development of Sociological Theory. Englewood Cliffs, 1968;

¹⁵ Shils Ed. The Intellectuals and Power, and other essays. Chicago — London, 1972, p. 38; Parry A. The New Class Divided. Science and technology versus communism. New York — London, 1966; *Revolutions as comparative study*. L. Kaplan (ed). New York, 1973, p. 24.

¹⁶ Енгельс Ф. — Полю Лафаргу, 27 серп. 1890 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 361.

Отже, сучасна «марксологія» як специфічна форма теоретичного антимарксизму націлена на виконання стратегічних завдань буржуазної ідеології: протиставлення марксизму—ленінізмові, вигадування принципової розбіжності між вченням К. Маркса і теорією і практикою розвинутого соціалізму. Спроби фальсифікації і хибної інтерпретації Марксової теорії, методи буржуазної ревізії марксизму-ленінізму поєднали представників усіх теоретичних напрямів західної соціології — від неоконсерваторів до «лівих» радикалів. Логіка ідейно-класового протиборства неодмінно приводить критиків реального соціалізму в обійми найбільш реакційних кіл сучасного капіталізму.

Марксизм сучасної епохи — це ленінізм, це ленінська програма побудови нового суспільства, яка послідовно реалізується в нашому суспільстві. І ніякі «марксологічні» спростування і заперечення не можуть похитнути цю програму втілення ідей марксизму-ленінізму.

* * *

«Марксологическая» критика реального социализма выступает разновидностью современного антикоммунизма. Ревизия марксизма в условиях роста массового интереса во всем мире к его идеям, выхолащивание революционного духа Марковского учения стало профессиональным занятием многих представителей буржуазной социологии. Попытки фальсификации и ложной интерпретации марксистско-ленинской теории и практики объединили сторонников различных течений буржуазной социологической мысли — от теоретиков «академической» социологии (Т. Парсонс, Р. Арон, С. Липсет и др.) до «лево»-радикалистских, мелкобуржуазных идеологов (Г. Маркузе, Н. Бирнбаум, Р. Клекек, И. Горовиц и др.).

В русле таких фальсификаций делаются попытки поставить под сомнение демократизм нашего общества, обосновать необходимость его «гуманизации», дискредитировать политическую систему и обнаружить социальные противоречия в Советском обществе, противопоставить ему буржуазный плюрализм. В своих псевдонаучных потугах современные «марксологи» все больше смыкаются с ревизионистами, с мелкобуржуазными опшлителями теории марксизма-ленинизма. Методологической основой «марксологических» изысканий является идеалистическое мировоззрение, а идеологической целью — дискредитировать реальный социализм, практическую программу воплощения Марковских идей. Разоблачение антинаучности и классовой сущности современной буржуазной «марксологии» — актуальная задача марксистско-ленинского общественознания.

М. А. КИССЕЛЬ

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ «НЕОМАРКСИЗМУ» І ЇЇ МІСЦЕ В КОНЦЕПЦІЯХ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ

Явище «неомарксизму» досить ґрунтовно вивчене в нашій літературі, однак його філософсько-історичний аспект, мабуть, ще потребує деяких додаткових пояснень, щоб цілком розкритися глибинний зміст всієї цієї ідеологічної течії. Добре відомо, що «неомарксизм» є конгломератом кількох ідейних тенденцій, серед яких виділяються «критична теорія» Франкфуртської школи, фрейдистські ідеї в «революційній» інтерпретації, екзистенціально-феноменологічні мотиви разом з їх протилежністю — структуралізмом (так званий генетичний структуралізм Л. Гольдмана). Пропорції цих ідейних інгредієнтів можуть бути найрізноманітнішими, але незмінним лишається одне: безперервні спроби переосмислення марксизму то під одним, то під іншим кутом зору.

Сам «неомарксизм» внутрішньо суперечливий: в ньому, безперечно, дається взнаки стихійна революційність дрібнобуржуазних мас, які шукають ідеологічного оформлення своїх настроїв, емоційного неприйняття державно-монополістичного капіталізму з його організованим на-

сильством, відвертим чи завуальованим формами буржуазного парламентаризму. З другого боку, «неомарксизм» є спробою розчлунати ідеологію соціалістичної революції в міфологічних очікуваннях нерозвинутої маси, яка ніколи остаточно не звільнювалась від впливу релігійного світогляду. Щодо цього філософсько-історична концепція Франкфуртської школи, — так би мовити, кістяка «неомарксизму», — особливо показова.

Був час, коли прибічники Франкфуртської школи неодмінно декларували схильність до марксизму і соціалістичної революції. Тепер накреслилася соціал-реформістська тенденція Ю. Хабермаса. Незадовго до своєї смерті колишній директор «Франкфуртського інституту соціальних досліджень» Макс Харкхаймер (1895—1973 рр.) писав: «Уже в кінці двадцятих років і цілком певно — на початку тридцятих ми були переконані в можливості перемоги націонал-соціалізму так само, як і в тому, що перешкодити цій перемозі можна тільки революційними діями. Того, що для цього стане потрібною світова війна, ми тоді ще не передбачали. Ми думали про повстання в нашій країні і внаслідок цього марксизм набув вирішального значення для нашого мислення»¹. Вельми істотно, однак, з'ясувати, як трактували марксизм члени «інституту соціальних досліджень», а це вимагатиме від нас деякого екскурсу в двадцяті-тридцяті роки, коли з'явилися деякі твори, у яких повною мірою реалізувались тенденції школи, яка тільки-тільки виникла.

Інтерпретація марксизму, прийнята членами «Франкфуртського інституту», значною мірою склалась під впливом ранньої праці Г. Лукача (1885—1971 рр.) «Історія і класова свідомість» (1923 р.), від якої сам автор згодом відмовився. Йдеться не про безпосередній вплив Лукача на формування Франкфуртської школи, оскільки підтвердити цю тезу фактично було б нелегко, а скоріше, про створення певного клімату в інтерпретації марксизму. На противагу каутськіанським уявленням про марксизм, обтяженим позитивізмом спенсерівського гатунку, Лукач висуває в згаданій праці свою версію історичного матеріалізму, засновану, можна сказати, на ідеалістичному прочитанні Маркса і Енгельса.

Тоді як В. І. Ленін закликав до «матеріалістичного прочитання» Гегеля, Лукач зробив спробу витлумачити історичне вчення Маркса в дусі ідеалістичних традицій німецької класичної філософії. Володіючи значною філософською культурою (якої майже цілком був позбавлений Каутський), зазнавши впливу «філософії життя» і «розуміючої соціології» Зіммеля, Лукач прийшов до марксизму в роки світової війни, належно не розраховувшись з теоретичним багажем своєї юності. Природно, що на його сприйняття марксизму зробили істотний вплив духовна атмосфера німецької академічної філософії і соціології передвоєнного періоду. Все це дістало відображення в праці «Історія і класова свідомість».

Сказане не означає, ніби Лукач здійснив відверту «ідеологічну диверсію», прагнучи зсередини підірвати робітничий рух, чи свідомо намагаючись підмінити матеріалістичне розуміння історії ідеалістичним. Навпаки, в його суб'єктивній прихильності до революційного марксизму сумніватись не доводиться. Активний учасник Угорської революції 1919 р. і член революційного уряду, Лукач бачив в марксизмі революційну теорію, яку Жовтнева революція почала втілювати в практику. Вся його кнїжка — а до неї треба підходити історично, не з міркою сьогодення — проникнута відчуттям і очікуванням «останнього рішучого бою» з буржуазією і скорої неминучої перемоги комунізму в світовому масштабі.

¹ Цит. за: *Lay M. Dialectical Imagination. Boston, 1973, p. XI.*

Однак в цьому Лукач помилявся. Буржуазії Західної Європи вдалось відстояти капіталістичний лад і погасити вогнище революції. За перемогою Жовтня не настала перемога соціалістичної революції в основних цитаделях капіталізму, революційний вогонь не поширився на всі країни і континенти. Почалася нова історична смуга співіснування соціалізму й капіталізму, і В. І. Ленін, як відомо, першим зрозумів особливості нового історичного періоду, розробив стратегію і тактику світового капіталістичного руху для нових історичних умов.

Лукач, як і багато інших представників революційної інтелігенції Заходу, тоді ще жив інерцією тільки-но завершених революційних боїв, не усвідомлюючи, що період прямого штурму минув і настала смуга складної і наполегливої роботи за підготовку мас до майбутніх відкритих виступів. Звідси і його «лівацькі» помилки в питаннях тактики, піддані В. І. Леніним критиці.

У практичній політиці «дитячий хворобі лівизми» відповідала своєрідна спекулятивна прямолінійність у сфері загальноісторичної теорії, що й дістало відображення в праці «Історія і класова свідомість». Тут Лукач інтерпретує соціально-економічне вчення марксизму абстрактно-філософськи, тобто розчиняє результати наукового, марксистського аналізу в абстрактних філософських категоріях, виплавлених в горнилі німецького класичного ідеалізму. Чинячи так, Лукач по суті непомітно для самого себе здійснив зворотний рух від Маркса до Гегеля. Хід розвитку Маркса є рухом від «чистої філософії» молодогегельянського гатунку до наукової теорії діалектичного й історичного матеріалізму, яка (в свою чергу) була методологічною основою створення наукової політичної економії. Однак Маркс зовсім не збирався виводити соціально-економічні категорії з філософських. Навпаки, задовго до «Капіталу» він безкомпромісно виступив проти спекулятивної конструкції, яку без особливих зусиль впізнав у заплутаних побудовах «Системи економічних суперечностей» П. Прудона.

Уроки історичного розвитку марксизму лишилися поза свідомістю Лукача у відповідний період його інтелектуальної біографії, а його рання праця, у підсумку, стала своєрідним еталоном усіх пізніших версій «неомарксизму», який неодмінно протиставлявся ленінізму. «Гегельянізація» марксистського вчення розгортається Лукачем під прапором критики Енгельса. «Найглибше непорозуміння Енгельса полягає, однак, у тому, що промисловість і експеримент він вважає практикою в діалектично-філософському розумінні. А тим часом саме експеримент становить споглядальне відношення до речей в найчистішому вигляді. Експериментатор створює штучне абстрактне середовище, щоб мати можливість спостерігати вияв досліджуваних законів без перепон, без всякого втручання з боку ірраціональних елементів як суб'єктивного, так і об'єктивного походження. Він по можливості прагне звести матеріальний субстрат своїх спостережень до чистого породження розуму, до «інтелігібельної» матерії математики... Промисловість, оскільки вона слугує цілям (економічним.— М. К.),— є (в найглибшому діалектично-історичному розумінні) тільки об'єкт, а не суб'єкт природних законів суспільства. Маркс неодноразово і з особливим наголосом називає капіталіста просто маріонеткою (а коли ми говоримо про минуле чи про сучасне «промисловості», може йтися тільки про капіталіста)².

Наведене місце дає уявлення про загальний стиль книжки Лукача. Спекулятивна абстрактність заважає йому аналітично членувати різні сторони розглядуваного явища, спрямовуючись на створення ілюзії власної правоти. Для нього експеримент і промисловість (тобто виробництво) є виявленням споглядального підходу до дійсності, не є практикою у тому значенні, про яке говорив Маркс у «Тезах про Фейєрбаха». Але

² Лукач Г. Матеріалізація и пролетарское сознание.— Вестник социалистической академии, 1923, кн. V, с. 100—101.

тут Лукач глибоко помилявся. Він ставить знак рівності між особливим і загальним, між революційною практикою і практикою в усьому розмаїтті її актуальних виявів, тоді як філософія марксизму не дає для цього підстав. В спекулятивному екстазі Лукач вважає «споглядальною» всю людську діяльність, яка здійснюється за умов капіталістичного суспільства, де панує відчуження і уречевлення людських сутнісних сил. Такий «глобалізм» характеризує саме гегельянську традицію соціальної думки: жива, різнобічна, внутрішньо суперечлива реальність підводиться під якусь одну категорію (в даному випадку — відчуження).

Правильно, звичайно, що капіталізм деформує людську діяльність, не дозволяє масово розгортатись внутрішнім задаткам людей, перетворює людину в маріонетку, керовану то стихією капіталістичного ринку, то всевладною бюрократією державно-монополістичної «техноструктури». Але ж не можна сказати, що за капіталізму всяка людина — тільки «пішак» і нічого більше. У тім-то й річ, що у формах капіталістичної експлуатації, хай неповним і недосконалим чином, але все ж реалізуються і людська здатність до творення в різних галузях, і прагнення до самовизначення, і внутрішня, спонтанна мотивація, властива особі у власному розумінні слова на відміну від запрограмованого автомата. Капіталізм калічить людину, але людина все-таки прагне зберегти в собі людське і часто досягає цього всупереч тиску бездушних обставин. Інакше, чим взагалі і як пояснити революційну боротьбу з засиллям капіталізму, постійне небажання раба змиритися зі своїм становищем?

Вищенаведене висловлювання Лукача дозволяє деякою мірою виявити і таку особливість спекулятивної аргументації, як схильність до софістики і схоластичного вербалізму. Розглянемо трактування Лукачем експерименту. Дійсно, науковий експеримент передбачає вичленування «чистої сутності» досліджуваного явища, але від цього саме явище не перетворюється на абстракцію, якщо тільки не виходити з ідеалістичної гносеології, згідно з якою інтуїтивно охоплюване «життя духу» сповнене конкретності, а все інше, у тім числі й матеріальний світ, — абстракція.

Якщо уважно придивитись до міркувань Лукача, неможливо відмовитись від думки, що вся його інтерпретація «феномена матеріалізації», формально апелюючи до Марксового аналізу товарного фетишизму, насправді проникнута ірраціональними мотивами бергсоніанського зразка. Не хто інший, як Бергсон, проголосив «матерію» трансформацією справжньої реальності — «чистої протяжності», яка виникає нібито під впливом аналітично-абстрагувальної діяльності інтелекту. Звичайно, Лукач не поділяє спіритуалістичної концепції реальності, властивої Бергсону, але він не схильний і визнавати, що за винятком соціально-історично зумовлених уречевлених форм людської практики існує якась матерія у філософському значенні слова. Тому і «промисловість» (виробництво) він знову-таки трактує у спекулятивному дусі як відношення всередині об'єктів, а не як практичний зв'язок між суб'єктом і об'єктом, «обмін речовин» між людиною і природою, як це насправді властиве концепції Маркса. Виробництво зберігає цю структуру взаємодії суспільно-історичного суб'єкта з природою, незважаючи на властивий буржуазному суспільству фетишизм.

Не визнаючи самостійної реальності природи, хоч би й опосередкованої суспільно-історичною практикою людства, Лукач фактично обстоює позиції ідеалізму. Звідси і його незгода з теорією відображення, яку він з властивою спекулятивною мислителю монотонністю аргументації підводить під ту саму категорію уречевлення. «...У вченні про «відображення», — твердить Лукач, — теоретично об'єктивується нездолання для уречевленої свідомості двоїстість мислення і буття, свідомості і дійсності. Але якщо нема речей (всяка «річ», за Лукачем, є тільки види-

містю суспільних відносин і не чим іншим.—М. К.), то що ж тоді «відображається?»³.

Лукач, перевертаючи марксизм з ніг на голову, слідом за Гегелем розглядає природознавство як не цілком наукову форму вираження думки, оскільки воно виходить з дуалізму суб'єкта і об'єкта. Природничі, як, до речі, і спеціальні суспільні науки проголошуються продуктом того ж «уречевлення свідомості». Оскільки тотожність суб'єкта і об'єкта досягається і реалізується в процесі революційної практики, коли ідеї стають матеріальною силою, Лукач цілком широко вважав себе «істинним марксистом», а своє трактування природознавства — єдино «діалектичним». Дійсно, його позиція діалектична, тільки гегельянськи діалектична, тобто ідеалістична. Однак така позиція цілком виключає можливість адекватної гносеологічної інтерпретації науки, бо наука зводиться до становища «ідеології» в розумінні містифікованого усвідомлення реальності, а органом істини лишається тільки філософія. Це типowo гегелівський погляд, типowo гегелівська спекулятивна розумність щодо природознавства. Так, на ґрунті заперечення права науки на теоретичну істину сходяться крайності: новітня ірраціоналістична критика науки (Бергсон, Кроче, Файхінгер, Хайдеггер та ін.) зливається з гегелівським абсолютним ідеалізмом.

Наукові поняття історичного матеріалізму Лукач переводяє в гегелівські філософські категорії. Для нього революційна практика є «субстанцією, що стає суб'єктом»⁴, робітничий клас, набуваючи класової самосвідомості, реалізує тотожність суб'єкта і об'єкта, до якої, на думку Лукача, безуспішно прагнули всі видатні представники філософської думки Нового часу, починаючи з Декарта. Тому пролетаріат виявляється «тотожним суб'єкт-об'єктом історичного процесу». Розглянута процедура — не просто манірний спосіб вираження думки, кокетування гегелівською термінологією. Вона містить істотну деформацію діалектичного методу, підміну конкретного аналізу конкретної ситуації, в якому В. І. Ленін бачив «живу душу» марксизму, спекулятивним схематизмом, що на практиці тяжіє до жорстокого догматизму.

Провідні теоретики Франкфуртської школи — М. Хоркхаймер, Т. Адорно (1903—1969 рр.), Г. Маркузе (1898—1979 рр.) мали багато чого спільного з Лукачем, розходячись з ним тільки в одному істотному пункті (та й то це розходження виявилось лише після другої світової війни) — в питанні про тотожність протилежностей. Лукач, як правдивий гегельянець, розглядав перемогу соціалістичної революції як досягнення такого стану, де долаються («діалектично» знімаються) всі антиномії буржуазної свідомості, зокрема, антиномія мислення і буття. Соціалізм проголошувався царинною органічною цілісністю і абсолютної гармонії, одне слово — соціально-історичним втіленням гегелівського «абсолютного духу». Річ тут, знову ж таки, зовсім не в тому, що Лукач вживає слова з гегелівського філософського лексикону, а в тому, що разом з словами він привносить в марксизм зовсім не властивий останньому спосіб мислення, абсолютизує результати історичного процесу, забуваючи про те, що з марксистського погляду всякий результат має і минушу сторону, що розвиток світової історії не завершується перемогою соціалістичної революції, яку також слід розглядати як тривалий історичний процес, що має свої ступені зрілості, свої особливі етапи або періоди.

З цього боку теоретики Франкфуртської школи, порівняно з Лукачем, стали більш обережними у висновках і менш оптимістичними у визначенні найближчих перспектив. Воно й зрозуміло, якщо взяти до уваги, що, скажімо, Адорно був майже на двадцять років молодшим від Лукача, а формування франкфуртських теоретиків відбувалося не в пе-

³ Там же, с. 174.

⁴ Там же, с. 174.

ріод революційного піднесення, а в той час, коли буржуазії Західної Європи вдалось відбити натиск революційних сил і встановити, хоча й на короткий строк, відносну політичну рівновагу. З цього процесу коригування гегельянізованої версії історичного матеріалізму в умовах тимчасової стабілізації капіталізму і прогресуючого відчуження «нео-марксистів» від теорії і практики будівництва реального соціалізму в СРСР у кінцевому підсумку і виникла концепція «негативної діалектики», викладена спочатку в популярній формі Маркузе («Одномірна людина», 1964 р.), а потім у більш складній і езотеричній формі у праці Адорно «Негативна діалектика» (1966 р.).

За вихідним значенням слів поняття «негативної діалектики» протиставляється «позитивній діалектиці», під якою розуміється і гегелівський абсолютний ідеалізм, і марксистський історичний матеріалізм. «Позитивна діалектика», на думку Маркузе і Адорно, завжди має на увазі якусь цілісність, що розуміється як вищий синтез протилежностей. «Негативна діалектика», навпаки, означає руйнування всякої цілісності (улюблений афоризм Адорно — «цілісне неістинне»), розкриття суперечності, що принципово не підлягає подоланню, абсолютизацію заперечення як квінтесенції діалектики. При цьому саме заперечення зближується з екзистенціалістським поняттям «трансцендування» — виходом за межі даного, наявного і зіткненням з радикально «іншим», що, однак, не отримує позитивного розкриття.

Екзистенціалістські мотиви в інтерпретації традиційного гегелівського поняття заперечення не повинні дивувати нас, адже Адорно, наприклад, першу свою велику працю написав про основоположника екзистенціалізму Кіркегора, а Маркузе на початку свого філософського розвитку перебував під впливом Хайдеггера. В 1928 р. — через рік після виходу «Буття і часу» Хайдеггера — Маркузе друкує статтю під красномовною назвою «До феноменології історичного матеріалізму». У ній він з ентузіазмом твердить, що праця Хайдеггера знаменує собою «момент, в якому буржуазна філософія розпадається зсередини і відкриває шлях новій «конкретній» науці»⁵. Як бачимо, і тут в уявленні про якусь «конкретну науку» наявні залишки гегелівської містифікації. Це атавізм гегелівського поняття «абсолютної науки», під якою Гегель, як відомо, розумів спекулятивну філософію. Маркузе ж явно має на думці екзистенціальне філософствування хайдеггерівського типу. В усякому разі ця запроєктована «конкретна наука», з погляду Маркузе, не має нічого спільного з наукою в поширеному і загальноприйнятому розумінні.

З екзистенціалістського розуміння заперечення випливає чимало висновків. Спинимось тільки на одному з них. Він стосується принципової несумісності між наукою (у звичайному розумінні) і діалектикою. Цей висновок цілком природний для адепта ірраціоналізму, але він звучить досить дивно в устах людини, яка називає себе «марксистом». Проте саме таку тезу захищає Маркузе: «Наукова обробка безпосереднього досвіду не містить понять, які б несли в собі дух заперечення і протесту. Нова наукова істина... не містить в собі оцінки, яка б засуджувала встановлений порядок. На противагу цьому діалектичне мислення завжди лишається ненауковим тією мірою, якою воно містить судження і осуд, і це судження нав'язується діалектичному мисленню самою природою його об'єкта... Цей об'єкт і є реальність в її істинній конкретності... Діалектична логіка не може бути формальною тому, що вона визначається самою реальністю»⁶.

Якщо рання праця Лукача втілювала рух від Маркса до Гегеля, то міркування Маркузе змушує згадати давню традицію філософсько-

⁵ Цит. за: Lay M. *Dialectical Imagination*, p. 72.

⁶ Marcuse H. *One-dimensional man. Studies in the ideology of advanced industrial society*. Boston, 1964, p. 147.

теологічної думки з її есхатологічними пророцтвами. І це не є перебільшенням упередженого критика, бо символіка «страшного суду» над капіталістичним ладом відверто поступає в філософсько-соціологічних міркуваннях Маркузе. Гегель суб'єктивно прагнув до строго наукового осягнення дійсності, діалектичний рух в його розумінні розгортає всередині себе іманентну необхідність поняття. Звичайно, він помилявся, коли думав, що досягнув поставленої мети, але принаймні він серйозно до неї прагнув. У Маркузе і духовно близьких до нього теоретиків «критика», заперечення існуючого спирається не на об'єктивну необхідність історичного процесу, а на суб'єктивну неможливість примирення з фактично даним, тобто на «екзистенціальний вибір». Звідси і відверта апеляція від Маркса до Фур'є, від науки до утопії. Так екзистенціально-феноменологічне «прочитання» історичного матеріалізму, розпочате півстоліття тому, призвело до відмови від матеріалізму в розумінні суспільних явищ і від наукового методу дослідження соціальних процесів загалом. Цей же підхід призвів, як ми покажемо, і до відмови від історії. В галузі соціально-філософської теорії франкфуртців це реалізувалось як переорієнтація з «логоса» на «міфос».

Історики культури звикли до рядопокладання цих понять, щоправда, в зворотньому порядку: від міфа до логоса, від первісно-міфологічного світосприйняття до раціональної культури, яка поступово розвинулась в науково-технічну цивілізацію. Історичне місце комуністичного суспільства, як його розуміли основоположники марксизму, полягає в тому, щоб в результаті соціальної революції оволодіти стихійним процесом суспільного розвитку (звичайно, не в усіх його часткових виявах, а насамперед у тому, що стосується свідомої постановки суспільних цілей) і перетворити технічну раціональність буржуазного індустріалізму в соціальну раціональність гуманістичного суспільства, в якому суспільне виробництво вперше стає лише засобом всебічного розвитку людини. Отже, сліпий імператив прирощення продуктивних сил підпорядковується гуманістичним цілям, і відбувається стрибок «з царства необхідності в царство свободи».

Ще в 30-х роках теоретики «Інституту соціальних досліджень» дотримувались з цього питання поглядів, близьких до марксизму, але вже під час і особливо відразу після закінчення другої світової війни Хоркхаймер і Адорно починають «поглиблювати» марксистську концепцію у цьому пункті. В результаті, їх позиція практично зникається з магістральною тенденцією ірраціоналізму пізньо-буржуазної епохи, започаткованою іменами Шопенгауера і Ніцше, а нині найчіткіше вираженою Шелером і Хайдеггером. Маніфестом глибокої переорієнтації «критичної теорії» стала спільна праця Хоркхаймера і Адорно «Діалектика Просвітництва». Ця ж лінія думки була продовжена в майже одночасно виданій книжці Хоркхаймера «Потьмарення розуму», потім у Адорно в «Мініма моралія» і, нарешті, у Маркузе в праці «Ерос і цивілізація». Коротко простежимо основну ідею названих праць, а потім розглянемо паралельну тенденцію в лоні «буржуазної філософії» (так франкфуртці в 30-х роках іменували «традиційну теорію» на відміну від власної «критичної»).

У Адорно і Хоркхаймера ми стикаємось з надзвичайно розширеним тлумаченням поняття «просвітництва». Це зовсім не XVIII ст., як звичайно прийнято вважати щодо європейської історії, а, на думку авторів, загальна доля європейської цивілізації, починаючи з гомерівських часів. Виявляється, що вже Одисей безнадійно був хворий «просвітництвом», суть якого вбачається в руйнуванні єдності суб'єкта і об'єкта, людини і природи. Як тільки на одному полюсі раніше наявної органічної єдності виникає поняття природи як об'єкта для застосування сил суб'єкта, відбувається різка зміна в обох термінах відношення «людина — природа».

Природа, на думку франкфуртців, втрачає властивість живої самодіяльності, стає мертвим об'єктом маніпуляцій суб'єкта, який, набуваючи здатності господарювати в світі, втрачає найціннішу якість — якість об'єктивної раціональності, властиву йому в період органічного злиття з природою. «Суб'єктивна раціональність» людини дістає своє найвище втілення в безмежній жадобі панування. Ця маніакальна пристрасть не знає зупинки. Панувати, володіти — значить перетворювати в об'єкт. Спочатку об'єктом стає природа, а потім і сама людина, вірніше, в міру того, як зростає панування суб'єктивної раціональності над природою, посилюється і експлуатація людини людиною. З цього випливає, нібито нацистські злочинства, скажімо, зовсім не є аномалією групи злочинних натур, якій вдалося на якийсь час захопити необмежену владу. Вони проголошуються закономірним породженням і логічним довершенням тривалого процесу утвердження і експансії «суб'єктивної раціональності», яка в кінцевому підсумку обертається на саму себе, загрожуючи самому буттю цивілізації. «Діалектика просвітництва», отже, полягає, за логікою міркувань «неомарксистів», у перетворенні «суб'єктивної раціональності» у власну протилежність — самогубне безрозсудство, що загрожує стерти з лиця землі людство з усіма плодами його мозку і рук. Розвиток «суб'єктивної раціональності» стає «потьмаренням розуму». Тут ми знову стикаємось з гегелівською антиномією розсудку і розуму, тільки на місце розсудку Хоркхаймер і Адорно ставлять «суб'єктивну раціональність».

Де ж вихід? За логікою наведених міркувань вихід може бути лише один — відновлення втраченої єдності з природою, подолання розладу між людською суб'єктивністю і природною об'єктивністю. Для цього необхідно, щоб людина поступалась жадобою панування, «повернула» природі її самодіяльність, а сама напилась би «живодайних соків землі», скинула облуду безмежної «волі до влади». Даний аспект найповніше виявлений у Маркузе («Ерос і цивілізація»), де він рекомендує замінити принцип праці і дисципліни принципом любові і насолоди, культ Прометея — культом Орфея. Нам вже доводилось розглядати цю концепцію в іншій праці⁷, тому тут хотілось би звернути увагу на інший бік питання.

Дещо запізно все-таки прозріли лідери Франкфуртської школи! Адже те, що вони в муках встановили, розмірковуючи над досвідом Освенцима і Нагасакі, понад століття вже проповідували ірраціоналістичними критиками буржуазної цивілізації. Початок цієї критики можна провести, мабуть, від Шопенгауера (до речі, саме цей філософ був першою інтелектуальною любов'ю Хоркхаймера). Він ще за життя Гегеля писав, що людський розсудок («суб'єктивна раціональність», за термінологією франкфуртців), сам того не знаючи, перебуває на службі сліпої, нездоланної волі до влади, яка деспотично змушує його вишукувати засоби для реалізації її ненаситних бажань. Тому вся розсудкова діяльність, включаючи наукове пізнання, є, за Шопенгауером, безцільним рухом в порочному колі (хоча і не акумуляцією зла, як виходить у представників «критичної теорії»).

Звідси й випливало, що вирватись на волю можна, тільки розірвавши порочне коло, покінчивши з волюнтаристським активізмом західної цивілізації, приборкавши в собі раціоналістичне «его», тобто в інтенсивному самоспогляданні, подолавши межі кінцевої суб'єктивності, відірваної завдяки своєму «его» від світу й інших людей. Це й був давньоіндійський принцип нірвани, про який Маркузе згадує в «Еросі і цивілізації». Нірвана, однак, є принципом індивідуального спасіння, а не принципом соціальної перебудови світу. Тому неможливо зрозуміти, яким чином наведений хід думок можна узгодити і поєднати з ідеєю

⁷ Киссель М. А. Неоромантическая критика научно-технической цивилизации. — В кн.: Борьба идей и научно-техническая революция. Л., 1973.

соціальної революції. Не байдужий до такого способу міркування і Ніцше, хоча амбівалентність його афористичного стилю надзвичайно утруднює однозначну інтерпретацію його думок. У Ніцше принаймні можна знайти (поряд з прямо протилежними за смыслом тезами) осуд волюнтаристського активізму, керованого утилітарною телеологією. Не випадково гераклітівський образ «граючої дитини» раз у раз виникає на сторінках його «Заратустри». У цьому ж руслі розвивається і популяризована ним максима античного стоїцизму щодо «любові до фатуму», яка (максима) перекликається з давньокитайською мудрістю даосизму: «дао цілковитомудрого — діяння без боротьби».

Чим ближче до сьогодення, тим певніше звучить протест ірраціоналістичних критиків капіталізму проти псевдоактивізму, насадженого буржуазним способом життя. Тут не можна не згадати Шелера, який вважав характерною рисою сучасного йому суспільства «відхилення аксіологічного почуття», породжене пануванням буржуазного прагматизму. Така установка нагадує уявлення сліпця, який не знає сонячного світла і денних барв світу. Безякісна матерія—сирій матеріал для технічної діяльності — ось усе, з чим він має справу. «Фанатизм праці і прибутку» (Шелер) гранично збіднює не тільки сприйняття світу, але й духовний світ особи, яка культивує в собі тільки навички маніпулювання речами і собі подібними, що внаслідок такого ставлення приривуються до речей.

Щоб повернути людині втрачене багатство життя, є, за Шелером, тільки один засіб — відновити релігійне бачення світу як «божого дару» і незбагненого чуда, що наповнюють душу «чистою радістю» буття. Треба зруйнувати перепони, зведені похмурим пуританізмом протестантської етики, яка перетворила життєрадісного бога католицизму, відкритого світу і людям, в етичний символ наглядча, що нещадно бичує рабів, прикутих до галерного весла. Як бачимо, вслід за Вебером Шелер надає протестантизму вирішального значення в формуванні «етосу» — сукупності визначальних ціннісних орієнтацій — буржуа.

Прибічники «критичної теорії», звичайно, не кличуть до «світлого естетичного світоспоглядання» католицизму, яким не припиняє захоплюватись трубадури консервативного романтизму, починаючи з Шатобріана (1768—1848 рр.). Вони прославляють язичницькі радості — «ерос», що поєднує світ в гармонійне ціле і очікують воцаріння «еросу», як тільки буде щент зруйнована вся буржуазна культура, пронизана логосом панування». Але й тут франкфуртці мають попередника і цей попередник — Хайдеггер, який справив таке враження на молодого Маркузе.

Після публікації «Буття і часу» (ця праця становила тільки частину задуманого дослідження) Хайдеггер полишив шлях систематичного філософування в більш-менш строгих рамках феноменологічного методу і перейшов до екзегетики поетичних творів Гьольдерліна, Тракля, Рільке, античної архітектури, майстрів новітнього живопису (зокрема, Ван-Гога). Хайдеггер вважав, що тільки поетична мова — мова художнього твору — здатна виразити «таємницю Буття», не зводячи її до мертвих абстракцій наукового мислення. Це та ж сама таємниця, про яку твердили досократики своєю напівміфологічною мовою. Наступний розвиток культури, як відомо, перетворив напівміфологеми досократиків в філософем — понятійні утворення, що пояснюють світ. Але для Хайдеггера це не розвиток, а деградація, бо «таємниця Буття» може бути сповіщена тільки міфологічно-поетичною мовою. Звідси й впливає суть уявлень Хайдеггера про історичний шлях раціоналізму як прогресуюче «забуття Буття», підміну «онтологічного» питання — онтичним, «Буття як такого» — опредметненою сутністю. Згідно з цими уявленнями ніцшеанська «Воля до влади» є неодмінним наслідком і крайнім вираженням відпадання людини від животворної світової основи, зво-

ротним боком раціоналістичного підходу до світу і відплата сучасному людству за бажання панувати над природою. Відплата, бо наша сучасність вже повною мірою виявила руйнівну силу раціоналізму або, як вважає за краще говорити Хайдеггер, — «метафізики», яка розсікає живу реальність на взаємовиключну протилежність суб'єкта і об'єкта з найзгубнішими наслідками для обох. Те, що Хайдеггер називає «метафізикою», і є «просвітництво» за термінологією Хоркхаймера і Адорно.

Отже, ми бачимо, що теоретики «неомарксизму», декларуючи «безпощадну критику» буржуазної ідеології, у своїй філософсько-історичній концепції відтворюють стереотипи ірраціоналістичної критики буржуазного суспільства, що давно вже надихається патріархально-архаїчними ідеалами. Видавати такі погляди за передову «критичну теорію» — значить змішувати революційну традицію з реакційно-романтичним утопізмом.

* * *

Критический анализ философско-исторической концепции франкфуртского «неомарксизма» дает возможность до конца раскрыть глубинный смысл всего этого идейного течения, представляющего собой мелкобуржуазную ревизию марксизма, попытку растворить теорию социалистической революции в архаичке религиозно-мифологических представлений бюргерской массы. Эта концепция сформировалась в 20—30-х годах под определяющим воздействием работы Г. Лукача «История и классовое сознание», от которой сам автор впоследствии отказался, но которая, тем не менее, способствовала созданию определенной идейной атмосферы в истолковании марксизма через призму идеалистических традиций классической немецкой философии.

Из этих установок на гегельнизацию марксизма и объединение исторического материализма с элементами феноменологии и экзистенциализма в послевоенный период рождается концепция «негативной диалектики», теоретически ознаменовавшая собой окончательный разрыв «неомарксистов» (особенно в их концепции «Просвещения») с традициями рационализма, с наукой, «логосом», заигрывание с мифологией, переход на позиции консервативного романтизма, утопического социально-философского мышления и окончательное смыкание с иррационалистическими критиками капитализма в духе Ницше, Шелера, Хайдеггера.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1983 РОЦІ

(Закінчення. Початок — на ст. 34)

У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов: Сб. науч. тр. / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. В. С. Горский. — Киев: Наук. думка. — 166 с.

Философские вопросы медицины и биологии: Респ. междувед. сб. — Киев: Здоров'я. — Вып. 15, 116 с.

Философские проблемы современного естествознания: Респ. междувед. науч. сб. / Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. —

Вып. 54. Социальная обусловленность развития фундаментальных и прикладных наук. 118 с.

Вып. 55. Философские вопросы физики, математики, кибернетики. 134 с.

Художня культура і суспільний прогрес: (XXVI з'їзд КПРС про роль худож. культури в розвитку соц. суспільства). Збірник АН УРСР / Ін-т філософії; Упоряд. Н. О. Яранцева. — К.: Мистецтво. — 158 с.

Эстетическое сознание и художественная культура: (Проблемы взаимодействия) / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. В. И. Мазепа. — Киев: Наук. думка. — 280 с.

Этика и эстетика: Респ. междувед. науч. сб. / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. —

Вып. 26. Нравственно-эстетические проблемы воспитания. 134 с.

Трибуна молодого науковця

В. О. Андрушко

ФІЛОСОФІЯ СПІНОЗИ У СПРИЙНЯТТІ МИСЛИТЕЛІВ XVII ст.

Вчення Спінози відкриває нову сторінку в історії суспільно-філософської думки XVII ст. Спіноза — один із видатних представників метафізики того часу, що мала в собі, за словами К. Маркса, «позитивний, земний зміст». Йому належить велика заслуга в розробці матеріалістичних ідей.

Основоположники марксизму-ленінізму високо оцінювали систему Спінози. К. Маркс охарактеризував її як одне з головних джерел гегелівської філософії¹. Починаючи саме від Спінози, відзначав Ф. Енгельс, філософи наполегливо намагалися «пояснити світ з нього самого»². В. І. Ленін надавав великого значення філософії Спінози як «філософії субстанції», саме такої субстанції, що має атрибуту мислення³.

Критичне засвоєння філософії Спінози повітряною філософією справедливо дається останньою чвертю XVIII ст. Новому підході до розуміння ролі й значення спінозизму західноєвропейська філософія XIX ст. зобов'язана інтерпретаціями спінозівської філософії відомими представниками німецької філософії і культури Кантом, Лессінгом, Якобі, Гердером. За ними потім ішли у тлумаченні філософії Спінози такі представники класичної німецької філософії, як Фіхте, Шеллінг і Гегель⁴. Матеріалістичний зміст філософії великого голландського мислителя, пантеїстичний аспект його філософії і сьогодні є об'єктом запальних суперечок, неоднозначних інтерпретацій.

Критична і атеїстична спрямованість спінозизму протягом тривалого часу викликала цілком зрозумілі побоювання клерикалів у всіх країнах Західної Європи. Своє ставлення до філософії Спінози висловлювали усі відомі мислителі XVII—XVIII ст.: Вольтер і Бейль, Лейбніц і Конділярк, Кедворт і Берклі. Більше того, виникає лінія «спростування спінозизму», прикладом чого є памфлети Фенелона і Мора. Вольтер у сатиричній поемі «Системи» змушує найвідоміших схоластичних богословів і філо-

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 146.

² Енгельс Ф. Діалектика природи.— Там же, т. 20, с. 329—330.

³ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 139.

⁴ Підкреслимо, що критики XVII і XVIII ст. характеризували філософію Спінози традиційно як метафізичну систему. На відміну від них Фіхте, Шеллінг і Гегель розглядали її як синонім органічного пізнання природи або як абстрактний тип філософського мислення. Ці останні в оцінці філософії Спінози виходили з ідеї, сформульованої в § 76 «Критики здатності судження» Кантом. Тут ішлося про суб'єктивний спосіб споглядання організму, який ставав об'єктивним способом споглядання всієї природи. Крізь призму цього визначення розглядався пантеїзм Спінози. У Канта виникла суперечність між чистим агностицизмом «Критики чистого розуму», в межах інтерпретації зумовлених ньютонівською фізикою і «Критикою здатності судження», в якій на кожному кроці виникала загроза «прориву» агностицизму. Ця суперечність вимагала розв'язання, яке призводило до об'єктивного ідеалізму. На відміну від Канта, філософський пантеїзм Гердера мав у собі ідею органічного способу споглядання, що включалось у філософію в новій пізнавальній орієнтації, більш цілісній, ніж у Канта. Гердер репрезентує тип пантеїстичної філософії, яка не проїшла ще школи критичного мислення. Але іноді ця його орієнтація на органічне споглядання природи зближує його з Шеллінгом і Гегелем, оскільки щодо його концепції це споглядання становить вищий тип філософії. Це становить головну основу для розрізнення пантеїзму спінозівського типу, в тому числі й філософії Гердера, і пантеїзму, який пройшов через «спокусу» суб'єктивістської критики і тому проектує форму суб'єкта на об'єкт, також його перетворюючи в розум, втілений в матеріальне життя, як це робилось у філософії Шеллінга і Гегеля.

софів обстоювати перед богом, який виступає у ролі арбітра, достоїнство своїх умовляючих систем. Тут же введений Спіноза як атеїст і учень Декарта.

Якими б не були тенденційними ця та інші подібні до неї характеристики спінозизму, розглянуті П. Бейлем, Е. де Конділяком, Г. Лейбніцем і Г. Мором, вони готували ґрунт для глибокого його вивчення, повертали пантеїзмові властиве йому значення, багато в чому втрачене в схоластичній філософії. До того ж такі памфлети і критичні дослідження, незалежно від того, чи були вони опубліковані чи ні, стали єдиним способом знайомства широкої публіки з творами голландського мислителя, забороненими в деяких країнах.

У Франції в XVII ст. на твори Спінози була накладена сувора офіційна заборона. Твори Спінози, заборонені в Голландських Штатах зразу ж після виходу у світ, не могли вільно поширюватися в Нідерландах. Відомий книговидавець Данієль Ельзевір написав спеціальний мемуар, яким мали керуватися його агенти, що стежили за поширенням «неблагодійних» книг, серед яких відзначалися також праці Спінози. Однак ні поліцейські заборони, ні емісарі, яких посилали з цією метою в Голландію, не могли перешкодити поширенню ідей Спінози і розповсюдженню його творів. Французькі міста Бордо і Руан стали центрами контрабандної торгівлі книгами. Звідси, заховані в бочки і корзини для риби, вони потрапляли в Париж⁵.

Предметом аналізу в цій статті обрані дві порівняно малодосліджені в зарубіжній і практично не відображені у вітчизняній історико-філософській літературі пам'ятки, що характеризують сприйняття філософії Спінози в XVII ст.: 1. «Спростування, справжнє і коротке, двох пропозицій, які є двома стовпами атеїзму у Спінози: що субстанція, оскільки вона, субстанція, необхідно має в собі існування і що у світі наявна одна субстанція» Г. Мора (1679)⁶, одного з найвідоміших представників «Кембріджської школи» в XVII ст. 2. «Зауваження на книгу І. Г. Вахтера про таємну філософію євреїв» Г. В. Лейбніца, де він дає поширену характеристику філософії Спінози. Ці свідчення найповніше розкривають чотири головних пункти критики Спінози філософами XVII ст.: 1) існує тільки одна субстанція; 2) існування стосується її природи; 3) ця субстанція необхідно безконечна; 4) одна субстанція не може відтворити іншу. На нашу думку, ці положення найяскравіше висвітлюють сильні й слабкі сторони Спінози, навколо яких відбувалася полеміка у XVIII і XIX ст.

Г. Лейбніц не залишив творів, які б містили систематичне дослідження філософії Спінози. Водночас німецький мислитель висловив ряд цінних зауважень щодо філософії голландського мислителя. Чи не найповніше вони подані в зауваженнях Лейбніца на книгу І. Г. Вахтера «Про таємну філософію євреїв» («Кабалістичний елюцідарій»), автор якої, звинувачуваний свого часу в спінозизмі, хотів порівняти кабалу з ученням Спінози і примирити їх між собою. Цей твір було вперше знайдено в бібліотеці Ганновера й видруковано Фуше де Карейлем 1854 року⁷.

Публікацію було здійснено у зв'язку з полемікою серед німецьких критиків про те, чи був Лейбніц спінозистом. До неї залучені Тренделенбург, Ердманн і Шульце. Відзначимо, що Ф. де Карейль у своєму дослідженні сумлінно викладає відомі факти, що свідчать про вплив Спінози на Лейбніца. Справді, Лейбніц вивчав твори Спінози, про що свідчать виписки з «Етики», зроблені ним з великою ретельністю. По-друге, відомо, що під час свого перебування в Парижі Лейбніц, який часто бачився з Антуаном Арно, показував йому написаний латинською мовою діалог про передвизначення і благодать, в якому він зауважував, що не проминув жодного з авторів, які писали про це, і що найбільше уваги він приділив тим, хто обстоював наявну в речах необхідність,—Гоббсу і Спінозі. Відомі й інші факти, які говорять про вплив Спінози на Лейбніца.

⁵ Мабуть, такий шлях твори Спінози проробляли неодноразово наприкінці XVII ст., перш ніж молодий Бейль міг на них послатися 1679 року.

⁶ У сучасному критичному виданні вибраних творів Г. Мора (1614—1687) цей трактат відсутній. Видавці включали сюди його «Протипроту проти атеїзму», «Про безсмертні душі» і «Метафізичний Підручник», тоді як його трактат проти Спінози, як буде показано далі, підкреслює не тільки матеріалізм Спінози, але й наявність елементів матеріалізму у поглядах самого Г. Мора: *Philosophical writing of Henry More*, Edited Isabel Mackinnon. New York, 1954. Ми використали таке видання творів Г. Мора: *Heinrici Mori Cantabrigiensis opera omnia*. Londini, 1679, t. 1.—2.

⁷ *Foucher de Careil A. Refutation inedite de Spinoza par Leibniz*. Paris, 1854.

Проте ці аргументи Ф. де Карейль вважав непереконаливими. І не без підстав. Так, Лейбніц ще в 1672 р. відходить від Декарта в питанні про основну ідею його філософії, ідею субстанції. Важко припустити, що він визнавав авторитет учня (Спінози), якщо він відкидає авторитет учителя (Декарта). В 1673 році Лейбніц задумав «Теодіцею», де трактує про бога, який розпоряджається свободою вибору, тоді як Спіноза трактує про божественну необхідність («бог — фатум»). Нарешті, після виходу «Етики» 1677 р. Лейбніц зразу ж познайомився з книгою. Він писав Гюйгенсу 1 грудня 1679 р.: «Я хотів би знати, чи читали ви книгу покійного Спінози. Мені здається, що її уявні доводи не є зовсім точними, оскільки він говорить, що тільки один бог є субстанція і що решта речей суть модуси божественної природи. Мені здається, що він не пояснює того, що є субстанція»⁸.

Не можна повністю погодитися з аргументами Ф. де Карейля. Хоча відомо, що Лейбніц надто негативно ставився до отождолення абсолютної необхідності і бога, а також до фактичного заперечення існування свободи для витворів, які існують згідно зі Спінозою лише як модуси⁹.

Перейдемо до тексту зауважень Лейбніца. Як показує опублікований манускрипт, Лейбніц насамперед звертає увагу на той пункт учення Спінози, який І. Г. Вахтер хотів би пов'язати з ученням кабалістів («Етика», 11, 10, схоли. 2): «Усі, звичайно, мають погодитися в тому, що без бога ніщо не може ні існувати, ні бути уявлене: усі визнають, що бог становить єдину причину всіх речей, як їх сутності, так і існування, тобто, що бог становить причину речей не тільки щодо їх походження *secundum fieri*, але і щодо їх буття *secundum esse*»¹⁰. І. Г. Вахтер, автор рецензованої книжки, вважає, що, якщо сутність речей певним чином можна пізнати без бога, то існування їх не може пізнаватися без бога.

Саме по собі це твердження не могло викликати серйозних заперечень у сучасників Спінози. Однак поняття сутності й існування розкриваються у філософії Спінози не лише в онтологічному контексті. Вони тісно пов'язані з двома іншими ідеями: принципом індивідуалізації і поняттям необхідності. Адже якщо аксіомою є, що сутності речі належить те, без чого вона не може ні існувати, ні пізнаватися, і що ця сутність має виражатися в необхідному, або ж у видах, а не у випадковому, і в індивідах, то щодо індивідів взагалі не застосовується картезіанський критерій «ясності» і «визначеності», вони не пізнавані. Індивіди не мають зв'язку з богом і створені вільно. Спінозівське вчення про свободу і необхідність викликає серйозні заперечення у Лейбніца. «Я не приймаю того, — пише він, — що говорить Спіноза («Етика», т. 1, теор. 34): бог згідно з тією самою необхідністю є причина себе (за теор. 16: корол. і «Богословсько-Політичний трактат», р. 2, § 2) і що потенція речей — це потенція бога. Бог існує необхідно, але створює речі вільно, і хоча потенція речей створена богом, вона відрізняється від божественної могутності, й речі діють самі, саме тому, що вони дістають здатність до дії». Спіноза твердить («Етика», ч. 1, теор. 16): «З необхідності божественної природи (тобто матерії) має впливати безконечна множина речей численними способами (тобто все, що тільки може уявити собі безконечний розум)»¹¹. Лейбніц робить з цього приводу такі зауваження: «Це твердження зовсім хибне, і тут здійснюється та ж помилка, якої припустився Декарт, що матерія послідовно сприймає всі форми. Спіноза починає з того, чим закінчив Декарт, з натуралізму»¹².

⁸ Ibid., р. 3.

⁹ Нагадаємо зауваження, зроблені Лейбніцем з приводу міркувань Рорарія, — автор статті «Система передумовленої гармонії» у другому виданні «Критичного словника» П. Бейля (1698), де є зауваження про філософію Спінози: «Я не думаю, що потрібно усувати дію чи силу витворів, під тим приводом, що якби вони створювали модуси, то були б творцями... водночас я вважаю доведеним, як я вже говорив вище, що бог нічого не творить і що не існує ніяких субстанцій, крім божественної, що демонструє нам усю абсурдність бога Спіноза. Цілком зрозуміло, що помилка цього автора впливає з того, що він виходив зі вчення, яке усуває силу дії самих витворів. G. G. Leibnizii opera omnia. Genevae, 1768, t. 2, р. 91.

¹⁰ Спіноза Б. Етика. — Избр. произведения. М., 1957, т. 1, с. 411.

¹¹ Спіноза Б. Етика, с. 377.

¹² Foucher de Careil A. Refutation inédite de Spinoza par Leibniz. Paris, 1854, р. 46.

Це зауваження набуває ще більшої ваги, якщо пам'ятати, що Лейбніц критикує Спінозу ще в одному важливому пункті, а саме: за твердження, що всяка субстанція, а отже, тілесна субстанція, оскільки вона є субстанція, неподільна. Це призводить до істотної суперечності, яку, крім Лейбніца, відзначає і Г. Мор, оскільки Спіноза визнає, що існує тільки одна субстанція. Лейбніц мав підстави твердити, що ця суперечність знімається в його монадології, вченні про індивідуальні субстанції — монади. Зрозуміло, не завдяки наявності множинності субстанцій, а завдяки тому, що єдиний універсум наповнений безконечними індивідуальними субстанціями, тобто монадами¹³.

Отже, якщо справедливе твердження Лейбніца, що системи Декарта і Спінози, одна в кінцевих, друга у вихідних посылках, тяжіє до матеріалістичного натуралізму, то Лейбніц у своїй монадології і вченні про єдність неперервного і дискретного в природі намагається з допомогою метафізичного методу розкрити аксіологічний елемент, що дозволяє описати наявність дійсної матеріальної різноманітності у світі.

Підкреслимо ще один аспект філософії Спінози, що викликала особливу описування не тільки в середовищі клерикалів, але й серед таких видатних мислителів XVII ст., як Лейбніц. Йдеться про виступ Спінози проти схоластичного вчення про конечні причини. Спіноза в додатку до першої частини «Етики» підкреслює, що за аналогією з тими засобами, які люди звичайно складають для себе, вони стали вгадувати уявлення про вищу істоту, наділяли її тими чи іншими модусами досконалості й пристрастями, властивими людині. «Всі передсуди, на які я хочу вказати тут, мають одне джерело, саме те, що люди передбачають взагалі, що всі природні речі діють так само, як вони самі, задля якоїсь мети»¹⁴. Заперечення «телеологічного» моменту стосовно концепції одкровення, характерне для християнських середньовічних авторів, що зазнали більш або менш значного впливу середньовічної арабської і єврейської філософії. Наприклад, іспанський схоласт Раймунд Луллій (XIII ст.), ідеї якого були засуджені церквою після його смерті, наполягав, повторюючи Аль-Газалі, на абсолютній тотожності божественних атрибутів досконалості, блага, величності та ін. Не можна питати, гадав він, чи міг світ бути створений досконалішим, оскільки божественна величність є досконалість, і божественна досконалість є величність, внаслідок чого дане питання не має сенсу. Ось чому не можна говорити, що бог прийшов у світ для того, щоб урятувати людство; оскільки середньовічний богослов переконаний у тому, що факт божественного одкровення незрівнянно важливіший, ніж ідея спасіння, нерозривно з ним пов'язана¹⁵. Спіноза добре був знайомий також і з аверроїстською теорією подвійної істини, яка мала на меті відмежування віри від філософії, як це впливає зі змісту «Богословсько-політичного трактату»¹⁶.

Саме тому філософія Спінози повинна була викликати критику з боку богословів і навіть таких філософів, як Лейбніц. Цей виступ Спінози проти схоластичного вчення про конечні причини суперечить основному змістові «Теодицеї» Лейбніца. Анти-телеологічний аспект спінозизму також суперечить Лейбніцо-Вольфівському доведенню існування «найдосконалішого» серед можливих світів. За Лейбніцем, з усіх можливих численних світів бог обрав тільки один і помістив його над іншими, щоб саме цей світ дістав справжнє існування, і, оскільки без свободи волі жоден вибір не може бути досконалим, то тому і богові належить мати свободу волі. Але, оскільки різні світи, як речі того самого роду, можуть відрізнитись один від одного не інакше, як за ступенем досконалості, то основа цього вибору не може бути чимось іншим, як вищим ступенем досконалості, наданою богом цьому світові, який він помістив над іншими. Тому причина, якою має керуватися божественна воля, є найдосконаліший світ. Отже, має існувати найкращий зі світів, і це є той світ, у якому ми живемо.

¹³ Ibid., p. 28.

¹⁴ Спіноза Б. Етика, с. 395.

¹⁵ Hernandez M. C. El pensamiento de Ramon Llull. Editorial Castalia, 1977, p. 201—202.

¹⁶ Спіноза Б. Богословско-политический трактат.— Избр. произведения. М., 1957, т. 2, с. 47, 186.

У «Теодіцеї» Лейбніц докоряє Спінозі за те, що він незадовільно визначив субстанцію. Далі він доводить, що бог не має в собі протяжності і що неправильно шукати першоприроду в матерії, розглядуваній у визначеності протяжності. Він визнає волю, розум і мудрість, які нібито властиві богам. Лейбніц підкреслює відмінність між душею і тілом. Він відновлює реальність конечних істот, пов'язуючи її з ідеєю онтологічної самостійності монади — простої субстанції, яка володіє внутрішньою активністю, вказує на конечні причини, які відкидає Спіноза. Лейбніц визнає одну реальну безконечність бога. Нарешті, в моралі Лейбніц завжди прагне пов'язати з онтологічною ідеєю монади незалежність індивідуальної свободи.

Ми підкреслюємо основні відмінності філософії Лейбніца від філософії Спінози, оскільки в світі цього стає зрозумілою також і критика Спінози Г. Мором. Г. Мор (1614—1687), так само як і Б. Вейкхот (1609—1683), Р. Кедворт (1617—1688), Дж. Сміт (1618—1652) і Н. Калверуел (помер 1651?) належить до так званої кембріджської школи, яку іноді іменують школою кембріджських платоніків¹⁷.

Подібно до того, як політичне життя в Нідерландах у середині XVII ст. багато в чому зумовлювалося боротьбою між армініанцями і гомаристами, так кальвінізм і пуританство, як дві найважливіші течії епохи в Англії XVII ст., визначали багато що у філософії кембріджської школи. Фактично в цей час у країнах Західної Європи консолідується сили, які дедалі більше виступають проти авторитету Лютера, Кальвіна і Августина, нових і старих авторитетів. У Нідерландах — це Бейль і Гуго Гроцій, у Німеччині — Лейбніц, в Англії — мислителі кембріджської школи, які були однастайні у прагненні обстоювати права розуму. Філософію кембріджської школи не можна порівняти за змістом і значенням з філософією Лейбніца, але обидві вони виконали з історико-духовного погляду одну спільну місію¹⁸.

Філософи кембріджської школи виходять з тих же суперечливих передумов, що й Декарт, однак вони далеко не все сприймають у картезіанстві. Декарт висновок, що душа не може впливати на тіло, бо обидва вони повністю різної природи. Кедворт і Мор гадають, що, строго кажучи, жодне тіло не повинно впливати на інше, бо обидва вони однакової природи, оскільки вони пасивні, а не активні¹⁹. Для Декарта норма, якої він дотримується, теоретико-пізнавальний ідеал полягає в логіці й науковому пізнанні, для кембріджців же вона міститься в метафізиці й теології.

Ось чому під час читання трактату, написаного Мором проти Спінози, треба враховувати складну ідеологічну атмосферу, в якій сформувався світогляд автора, що відображається в критиці ним філософії Спінози. Перед читачем не просто ідеалістична критика спінозівського матеріалізму, але й відображення складної ідеологічної боротьби періоду громадянської війни в Англії, що характеризується як опозицією раціоналізму філософії континентальної Європи, так і боротьбою проти кальвіністської догми. Особливо це стосується тих сторінок трактату, в яких зачіпаються питання існування свободи і передвизначення.

Г. Мор походив із забезпеченої сім'ї в Грентелі — Ліпкольншир, де він народився 1614 року. Закінчивши ту ж саму початкову школу, що й Ісаак Ньютон, Г. Мор в 1631 р. дістав у Кембріджі ступінь бакалавра мистецтв. Його дальша діяльність пов'язана з цим навчальним закладом. Трактат «Спростування...» написав Г. Мор між появою «Етики» Спінози 1677 р. і виходом у світ двотомного зібрання його власних творів 1679 р.

Оскільки об'єктом спеціальної критики Г. Мора є спінозіанське поняття субстанції, варто докладніше спинитися на цьому понятті. Термін οὐσία яким послуговувались в античній філософії Платон і Арістотель, використовувався мислителями XVII ст. в його латинізованій інтерпретації: substantia. В поняття субстанції вкладали тоді два значення. По-перше, незалежне існування будь-якої речі і, крім того, під ним розуміли суб'єкт, якому предикуються атрибути і який сам не може бути предикатом. Обидва ці значення покликані відрізнити у речі те, що стосується її

¹⁷ Cassirer E. Die platonische Renaissance in England und die Schule von Cambridge. Leipzig, 1932.

¹⁸ Ibid., S. 59.

¹⁹ Ibid., S. 102.

існування, від того, чим вона є щодо іншої речі. Р. Декарт визначає субстанцію, як «річ, яка існує так, що не має потреби у своєму існуванні ні в чому, крім самої себе» (Начала філософії, I, 51) ²⁰.

За Т. Гоббсом, субстанція є те, що виступає «суб'єктом акциденцій», і слова «субстанція» і «тіло» означають те саме (Левіафан, 3, § 34) ²¹. Д. Локк розуміє під субстанцією «те, що стоїть під чим-небудь», або «те, що підтримує» властивості (Досвід, 2, 23, 2) ²². Але, розуміючи всю двозначність слів «те, що підтримує», він далі утворює поняття субстанції з двох понять «суб'єкт» і «субстрат». У визначенні субстанції Спінози, як це цілком очевидно, об'єднані два поняття — незалежного існування і поняття абсолютного суб'єкта: «Під субстанцією я розумію те, що існує саме в собі й постає саме через себе, тобто уявлення чого не потребує в уявленні іншої речі» (Етика, I, визн., 3) ²³. Головним у цьому визначенні треба вважати єдність двох істотних аспектів «незалежності», автономності субстанції — онтологічного і логічного.

Така незалежність часто і незмінно розумілася мислителями XVII ст. як відокремлене і непричетне існування. Це призводило до деяких істотних суперечностей. Зокрема, саме тому не можна було дати скільки-небудь задовільне і повне логічне тлумачення відношення між субстанціями, бо внаслідок цього з необхідністю заперечується або реальність відношення, або множинність субстанцій. «Я визнаю,— пише Мор в «Спростуванні» — існування протяжної субстанції, за якою не визнавати те, що вона складається з частин,— це безумство і нісенітниця. Така є та нерухома протяжність, яка, як я довів у «Метафізичному підручнику», відмінна від рухомої матерії» ²⁴.

У цьому пункті вчення Мора безпосередньо прилучається до його доказу загальної наявності духа в природі, виходячи з природи простору. Аргумент Мора на користь реальності «духа природи», виходячи з природи простору, ґрунтується на тому припущенні, на противагу Декартові, що простір не є необхідним корелятом матерії ²⁵. Простір є реальним атрибутом і має бути тому атрибутом реальної фізичної речі, тобто має бути сам реальним. Ця «нерухома протяжність, що проникає у всяку річ, існує завжди і повинна існувати вічно», яка була згадана вище, за Мором, є не домислом уявлення, а необхідною і неспростовною ідеєю («Метафізичний Підручник», VIII) ²⁶. А це означає, гадає Мор, що має існувати і іматеріальне буття, безконечний дух, як суб'єкт цієї певної і вічної протяжності ²⁷.

Локк, Ньютон, С. Кларк ішли за Мором у цій концепції простору як одного з божественних атрибутів. Локк визнавав її частковою і тільки з зовнішнього боку (уявлення про простір не є тотожним уявленню про тіло); однак, з другого боку, Локк відповідно атрибує простір богам: якщо цей «безмежний, незмінний океан протяжності й поширеності» поширити до «найбільшої повноти», то тільки тоді він «стане належати богам» (Досвід, 2, 15, 8) ²⁸. Ньютон залічує простір до «чуттєвнша бога» (Оптика, пнт. 28) ²⁹.

Якщо Декарт замислював побудувати науку про природу як якийсь «особливий випадок» універсального ідеалу математичного методу, то представники кембріджської школи Кедворт і Мор намагалися звести буття природи до буття бога: застосувати перше як основу для доведення другого. Один із основних принципів декартівського вчення про субстанції — строга однорідність «причини» і «дії» — необхідний був для того, щоб одержати точне кількісне вимірювання дії, бо перше має вимірюватися другим. Але якщо математика передбачає таку однорідність, то метафізика вимагає гетерогенності. Як справедливо зауважує Е. Кассіер, математичний процес творення

²⁰ Декарт Р. Начала философии.— Избр. произведения. М., 1950, с. 448.

²¹ Гоббс Т. Левиафан. М., 1936, с. 292.

²² Локк Д. Опыт о человеческом разуме.— Избр. филос. произведения : В 2-х т. М., 1960, т. 1, с. 301.

²³ Спиноза Б. Этика, с. 361.

²⁴ Heinrici Mori Cantabrigensis scriptorum philosophicorum tomus primus. Londini, 1679, p. 616.

²⁵ Ibid., p. 171.

²⁶ Ibid., p. 173.

²⁷ Ibid., p. 165—169.

²⁸ Локк Д. Опыт.— Избр. филос. произведения: В 2-х т. М., 1960, т. 1, с. 215.

²⁹ Ньютон И. Оптика. М., 1954, с. 280.

у висвітленні Плотіна, Кедворта і Мора відбувається «зверху вниз»: він протікає «не в середині одноманітного середовища, подібно до величини Декарта, а в середині шкідливого процесу»³⁰.

Незважаючи на грубуватий, а іноді навіть пасквільний тон «Спростування» Мора, цей твір так чи інакше підкреслює саме матеріалізм Спінози. Крім того, його автор робить ряд цікавих узагальнень, цінність яких стає зрозумілою у світлі тих обставин, які були відзначені з самого початку. Ми вже зауважували, що філософія Спінози не була «спінозизмом» у кантівському і лессінгівському розумінні слова. Перш ніж Якобі міг демонстративно-невимушено описувати у своєму листі до М. Мендельсона в 1785 р., як він просто говорив з Лессінгом про спінозизм як філософію *Ev hat pav* про самого Спінозу як «мертву собаку», філософія Спінози повинна була набути статусу визнаного філософського світогляду³¹. Щоб постати абстрактним типом філософування, філософією, що виходить із абсолютного об'єкта, не — Я, який протилежний філософії абсолютного суб'єкта, Я,— ідея, викладена Шеллінгом у листі до Гегеля від 4 лютого 1795 р. і завершена у «Листах про догматизм і критицизм»,— традиційні уявлення про зміст принципів філософії Спінози повинні були зазнати ще істотної трансформації³².

Становлять з цього погляду інтерес ті нечисленні свідчення, що говорять про наявність окремих тенденцій в інтерпретації спінозизму філософами XVII ст., які зближуються з інтерпретацією спінозизму в класичній німецькій філософії XVIII і XIX ст. Ремарка Генрі Мора про філософію Спінози як тотожної з філософією Якова Беме являє собою саме таку тонку інтуїцію, виражену в грубуватій манері. Г. Мор також присвятив Якову Беме спеціальний трактат. У даному разі автор «Спростування» вказує на збіжність головних висновків спінозизму з бемізмом³³. Однак це раптове погодження «двох протилежних умів», про яке Г. Мор пише у своєму трактаті, звичайно, виявляється не тільки в тому, як думав англійський філософ, що, окрім бога, не повинна осягатися жодна субстанція³⁴, але також і в тому ще, що бог філософії Якова Беме постає як абсолютний суб'єкт, Я.

Неважко помітити, що цей аспект тільки накреслений у критиці Мора. Навпаки, критика його має іноді наївно-прямолинійний характер, вона супроводжується висловлюваннями, не прийнятними щодо померлого. Філософ критикує насамперед автора, а не висунуті ним положення. Наприклад, такими є звинувачення в егоїзмі й самолюбстві, які нібито випливають з учення про інтелектуальну любов до бога. Повторюємо, в даному разі існує ідеалістична критика спінозизму, оскільки Мор твердо переконаний, що Спіноза обожило природу твориму, а не створюючу, яка виступає у спінозівській філософії божеством. Але внаслідок авторської презумпції, що «Етика» є такий твір, де автор-атеїст прекрасно зашифрував під іменем бога матерію, «бога-матерію», критика замість розгляду суті філософських основоположень нерідко збивається на міркування про те, який зміст має така-то теорема, якщо замість бога в ній підставити «матерію»³⁵.

Відзначимо, що Мор майже на кожній сторінці «Спростування» прагне підкреслити те, що Спіноза в «Етиці» і своїх листах пропагував саме матеріалізм і атеїзм. Згідно з Мором, у шостій теоремі першої частини «Етики» Спіноза хоче довести, що «матерія як субстанція не може бути «відтворена іншою субстанцією»³⁶ положення «субстанція не множинна, а єдина, оскільки вона існує в природі речей»,

³⁰ Cassirer E. Die platonische Renaissance in England und die Schule von Cambridge. Leipzig, 1932, S. 103. Можна погодитись з твердженням Е. Кассієра про те, що «своєрідна іронія історії й полягає в тому, що саме цей результат, з яким кембріджська школа намагалась завершити процес точного логічного доведення, виявився єдиним, чому судилося помертне життя і значний вплив на подальший розвиток фізичного вчення про начала... вчення про простір Генрі Мора зробило вирішальний вплив на ньютонівське вчення про простір» (Ibid.).

³¹ Jacobi F. H. Über die Lehre de Spinoza in Breden an den Her M. Mendelsohn. 1785.— In: Spinoza Maledictus und Benedictus. Leipzig, 1924, s. 101—102.

³² Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : В 2-х т. М., 1971, т. 2, с. 220—222.

³³ Heinrici Mori Cantabrigiensis scriptorum philosophicorum tomus primus. Londini, 1679, p. 619.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., p. 616—637.

³⁶ Ibid., p. 616, 617.

Мор називає «підпорою атеїзму»³⁷ у твердженні, що, окрім бога, не дана і не може пізнаватися жодна субстанція, відзначає Мор, тільки уявно підкреслюється, що все дихає богом, а насправді воно є «найгрубішим атеїзмом»³⁸. Чимало положень, які доводить автор «Етики», припускають тлумачення, що дозволяє замість бога підставляти «матерію, або «бога-матерію»³⁹; Мор наводить широкий перелік теорем, що допускають таке витлумачення. Нарешті, виголошує Мор, Спіноза тільки про людське око говорить про «вічний» статус людської душі, він соромиться заперечувати його відверто, але різними двозначностями і недомовками «намагається це приховати»⁴⁰.

Вищесказане допомагає визначити трактат Г. Мора «Спростування двох пропозицій», як важливу історико-філософську пам'ятку, що не може бути викреслена з історії поширення філософії голландського мислителя в Західній Європі.

Отже, цілком очевидно, що критика спінозівського матеріалізму і атеїзму здійснювалася філософами XVII ст. з ідеалістичних позицій і далеко ще не всі критики усвідомлювали, що вони мають справу саме зі систематичним викладом філософії, всупереч метафізичності «геометричного методу», математичного порядку доведення.

Далі подаємо переклад фрагментів трактату Г. Мора «Спростування двох пропозицій». Переклад зроблено за виданням: *Demonstrationis duarum propositionum (ad Substantiam quatenus Substantia est, necessariam Existentiam pertinere, et, Unicam in Mundo Substantiam esse) que praecipuae apud Spinozium Atheismi sunt columnae, brevis solidaque confutatio.*— In: *Heinrici Mori Cantabrigensis scriptorum philosophico-rum tomus primus.* Londini, 1679.

³⁷ Ibid., p. 619.

³⁸ Ibid., p. 619.

³⁹ Ibid., p. 622.

⁴⁰ Ibid., p. 633.

Г. МОР

СПРОСТУВАННЯ, СПРАВЖНЕ І КОРОТКЕ, ДВОХ ПРОПОЗИЦІЙ, ЯКІ Є ДВОМА ГОЛОВНИМИ СТОВПАМИ АТЕЇЗМУ У СПІНОЗИ: ЩО СУБСТАНЦІЯ, ОСКІЛЬКИ ВОНА Є СУБСТАНЦІЯ, НЕОБХІДНО МІСТИТЬ ІСНУВАННЯ І ЩО У СВІТІ НАЯВНА ОДНА СУБСТАНЦІЯ

Одне із перших тверджень, що є для цього приводом, міститься в листі 29*. Воно таке: «Існування належить до самої сутності субстанції, тобто з самої тільки її сутності і визначення впливає, що вона існує». Він додає до цього принципу інший принцип; але щодо нього, треба визнати, ми досить одноставні: «Від сутності істинної ідеї можна зробити висновок про її існування». Тепер Спіноза відверто визнає — у листі 39**»: «Для кожної існуючої речі необхідно має бути будь-яка позитивна причина, за якої ця річ існує. Ця причина або міститься в природі й визначенні самої речі (саме тому, що існування належить до її природи, або інакше кажучи, в її природі), або перебуває поза даною річчю». В цьому ж розумінні він філософує і в «Етиці» (ч. 1, теор. 2): «Для всякої речі має бути причина і основа як її існування, так неіснування. Ця основа або причина повинна міститися або в природі даної речі, або поза нею». Наприклад, «власна природа кола показує, чому немає чотирикутного кола; саме тому, що воно містить у собі суперечність». Навпаки, існування субстанції впливає прямо з її природи, яка, отже, містить у собі існування.

* Лист 12. Нумерація листів, якої дотримується Г. Мор, нині вважається застарілою. У ряді випадків про це говориться спеціально.

** Лист 34.

Через це він [Спіноза] відсилає читача до самої теореми першочастини «Етики», яка твердить: «Природі субстанції притаманне існування». Це абсолютно те саме, що й вищезгаданий перший із принципів,— що до сутності субстанції належить існування.

Перш ніж висловити думку про істинність цього принципу, треба визначити його вірогідний і справжній зміст, тобто слід розуміти всю формулу універсально або ж партикулярно з'ясувати, в якому з цих двох модусів треба розуміти її. Якщо це твердження універсальне, що існування поширюється на всю природу субстанції, то я кажу, що хибність його очевидна. Я заперечую, бо існування не поширюється ні на природу матерії, яку він так любить, ні на природу духу, ні на природу ангела, ні на людську душу, які я ясно розглядаю як субстанції. Замовчую, чи істинна ця формула, бо спростовую ту причину, яку він тихцем плекає. Оскільки [субстанція] містить не тільки існування духів, ангелів і людських душ, але й вічного, безконечного, всемогутнього і всезнаючого духа, тобто бога, у справжньому розумінні цього слова, і навіть, одночасно, існування невдячного Спінози. Якщо ж це твердження партикулярне і існування поширюється на природу окремої субстанції, то я визнаю цю формулу справді істинною.

Але при цьому треба зауважити, що менш за все законним є те правило мистецтва, згідно з яким загальне, тобто перше загальне, має бути істинною. Навряд чи істинне це правило. Хоча і істинне те, що я осягаю інтелект партикулярно, однак я ясно розумію, що нічого не роблю для цієї мети. Ніщо не доводить необхідність існування любимої ним матерії (яка так дорого йому обходиться); однак дух вічного, безконечного, істинного бога, який один є субстанція, природа якої містить існування, або ж ясно уявлена ідея бога, містить у собі існування.

Істинне,— скажеш ти,— те, що Спіноза доводить свою сьому теорему з допомогою математичного методу і математичної достовірності. Але я вважаю, що він надав вигляду і зовнішнього математичного розміщення своїм правилам і оснастив їх зрозумілим титулом (розрахованим на незнаючих людей і простолюдинів), «геометричного порядку» і «геометричного доведення». Воістину цей «геометричний порядок» (*ordo Geometricus*) вартий з погляду знаючих людей не більше,— оскільки принципи його хибні,— ніж пряма фігура і модус силогізму, коли обидві посилки чи одна із посилок мають бути хибними. Отже, я продовжую, позадку від цієї пропозиції до всіх попередніх, поки не прийду до самого першого принципу, щоб дослідити окремі правила, істинні вони, чи ні.

Цю сьому теорему він доводить на основі короларію шостої теореми: «Субстанція чимось іншим не може створюватися». Шоста теорема твердить: «Одна субстанція не може створюватися іншою субстанцією». Якщо це істина, то я визнаю, що одна субстанція ніяким чином не може бути створена іншою субстанцією. Не лишається нічого, крім модусів, які створюють її, а вони виявляються тільки в деякій субстанції, власне діють не вони, а субстанція, модусами якої вони є.

Втім, щоб можна було внести про цю шосту теорему судження, найбільш надійне і точне, їй треба надати ознаки універсального або партикулярного твердження. Тобто: «Жодна субстанція не може бути створена іншою субстанцією», або «Деяка субстанція не може бути створена іншою субстанцією». Якщо речення розуміється в першому значенні, то я вважаю його повністю хибним. Бо існування настільки безконечно досконалої субстанції, наскільки це можливо, не містить у собі суперечності. І те, що субстанція існує тепер, а раніше не існувала, це також не містить у собі суперечності. Отже, безконечно досконала субстанція легко може це здійснити; і тому той, хто хоч трохи засвоїв начала логіки, знає, що те, що субстанція існує нині, хоча колись не існувала, хоч і приводить до того, що вона одночасно існує і не існує, однак не містить суперечності. Те, що існує субстанція, така абсолютна і безконечно досконала, що відсутність в ній найменшої досконалості не більше суперечлива, ніж наявність її в чомусь іншому, це очевидно із загального принципу, щодо якого ми згодні: «І з сутності, або визначення, речі можна дійти висновку про її існування». Тому, як впливає з вищесказанного, існування «абсолютно досконалої істоти» й істинної сутності його ідеї можна дедукувати у дійсність. Тому, якщо існує достатня причина, якою відтворюється якась субстанція, то повністю хибне те, що одна субстанція може бути створена іншою. І справді, якщо «істота абсолютно досконала» або безконечно досконала субстанція, одним з удоско-

налень якої є всемогутність (а саме — здатність творіння), є через свою найдосконалішу природу немов причиною себе (*causa sui*), тобто істоти безконечно досконалої, — хіба не дивно тоді, що вона може бути причиною істот безконечною мірою менш досконалих, наприклад, матерії світу, духу природи, душ людей і ангелів?

Що стосується партикулярно-стверджувального значення шостої теореми («одна субстанція не може відтворюватись іншою субстанцією»), то я допускаю її істинність, але істинна вона тільки щодо субстанції максимально і абсолютно досконалої, яким є лише істинний бог, безконечний, всезнаючий і всемогутній дух, про який я писав вище, однак це розуміння теореми не відповідає меті Спінози. З цього аж ніяк не випливає, що матерія, як субстанція, не може бути створена іншою субстанцією. А саме це він і бажає довести...

Однак він не перестає доводити своїм геометричним способом те, що жодна субстанція не може бути створена іншою субстанцією. Доведення таке: «У природі речей не може існувати двох субстанцій з тим самим атрибутом (за т. 5), тобто (за т. 2) субстанцій, що мають між собою щось спільне. Отже, (за т. 3) одна субстанція не може бути причиною іншої, інакше кажучи, — вона не може створюватися іншою, що їй треба було довести». Я знаходжу тут нарочито математичний порядок міркування, а хочу знайти доведення. Оскільки доведення із хибних основ неможливе, як середній термін назвемо п'яту, другу і третю теореми. П'ята теорема така: «У природі речей не може бути двох або більше субстанцій тієї самої природи, інакше кажучи, з тим самим атрибутом». Друга теорема: «Дві субстанції, що мають різні атрибути, — не мають між собою нічого спільного». Нарешті третя: «Речі, що не мають між собою нічого спільного, не можуть бути причиною одна одної». Якщо за допомогою доведення зняти геометричну маску, то коротко це буде звучати: не можуть бути дані дві субстанції з спільними атрибутами або такі, що мають щось спільне, і якщо вони істинно не мають нічого спільного, то одна субстанція не може бути причиною іншої субстанції. Досліджуємо істинність окремих теорем.

П'ята теорема, очевидно, хибна. У природі речей не може бути дано дві або більше субстанцій з однаковими атрибутами, тобто, згідно з тлумаченням Спінози, такі, що мають між собою щось спільне, — це вказує на те, що може бути дано різні атрибути. І навіть більше, — я скажу, якщо припустити одночасно, що існували б дві або більше субстанцій, які ти хочеш назвати різними або такими, що володіють різними атрибутами, то між ними є вже те спільне, що вони мають бути субстанціями. Крім того, це твердження суперечить загальному досвіді і здоровому глузду, оскільки каміння, метали, рослини і тварини дають 600 тисяч прикладів, які можуть підтвердити, що в принципі існує безліч субстанцій тієї самої спільної природи або таких, що мають між собою щось спільне. (Замовчую про душі, духи, ангелів і безконечні частинки матерії світу, водяні, повітряні і ефірні, — які суть одиничні субстанції, що мають між собою щось спільне, і, однак, реально відмінні одна від одної).

Я не маю діла до того, що Спіноза так самовпевнено навмання говорить в листі 29*: «Тому просто базикають (щоб не сказати безумствують) ті, які гадають, що «протяжна субстанція складена з частин або тіл, реально відокремлених одне від одного». Але це скоріше мова одержимого або безумця, а не того, хто філософує істинно і обачно, оскільки він думає, що існує тільки одна субстанція в природі речей, матеріальна, яку він, запершись в акрополі своєї палки голови, сухо і абстрактно розглядає у відриві від модусів, — тільки як протяжну субстанцію, забувши і про свідчення внутрішніх почуттів, і про посвяджений досвід, який не заперече, що вона створена з частин, хоча ці частини розділені між собою, бо зрозуміло, що рух одних зачіпає рух інших. Однак я визнаю існування протяжної субстанції, — згідно з цим визнавати, що вона складається з частин, — це безумство і нісенітниця. Такою є та нерухома протяжність, яка, як я довів у «Метафізичному підручнику», відмінна від рухомої матерії. Якщо хтось припустить, що ця протяжність складається з окремих частин, то це буде цілком те саме (Спіноза це досить дотепно, але хибно стверджує про свою протяжну субстанцію), якби він намагався за допомогою одного повторення і перекреслення певної кількості кіл побудувати квадрат, трикутник або якусь іншу, зовсім відмінну за своєю сутністю фігуру. Дві протяжності, тобто світова матерія і нерухома протяжність, відмінна від неї [що немає нічого спільного

з думкою картезіанців і самого Спінози, який робить протяжність божественним атрибутом («Етика», ч. 2, теор. 2)],— це приклад двох субстанцій однієї природи з тотожними атрибутами.

Цього проникливого філософа аж ніяк не спинали такі приклади,— своєю п'яту теорему — в природі речей не може бути двох або більше субстанцій, тієї самої природи і з тими ж атрибутами,— він доводив так: «Якби існувало кілька різних субстанцій, то вони мали б розрізнятися між собою або відмінністю своїх атрибутів, або відмінністю своїх модусів, за четвертою теоремою. Якщо припустити відмінність атрибутів, то тим самим буде допущено, що з тим самим атрибутом існує тільки одна субстанція. Якщо ж це буде відмінність станів, модусів, то, лишивши ці модуси осторонь, бо (за т. 1) субстанція за своєю природою перша за своїх модусів, і, розглядаючи субстанцію в собі, не можна буде уявляти, щоб вона була відмінна від іншої субстанції. Тобто, згідно з четвертою теоремою, не може «бути дано кілька субстанцій, а тільки одна». Очевидно, так він це собі уявляє. Але я заперечую четверту теорему, якою, головним чином, й надається сили цьому доведенню: «Дві або більше неоднакові речі розрізняються між собою або відмінністю атрибутів субстанцій, або відмінністю їх станів». Тому що існує ще одна дистинкція, яку можна назвати реальною і виявити її там, де атрибути і стани кількох субстанцій тотожні. Такою є дистинкція між усіма індивідуальними субстанціями, внаслідок чого субстанція *A* не є субстанція *B*, а *B* не є *A* та ін. Ось ця модифікована матерія, яку називають ведмедем, не є модифікована матерія, яку називають левом, і обидві, однак, мають спільний атрибут протяжності. І навіть якщо названі матерії відірвані від своїх модифікацій, бо вони не розрізняються ні модусами, ні атрибутами, однак між ними, проте, є вже та відмінність, що одна дистинкція відмінна від іншої, що достатньо впливає з першої його аксіоми: «Все існуюче існує в собі або в іншому». Справді, речі існують і можуть бути поза собою, і це їх реальна дистинкція, яка повністю відмінна від модальної і дистинкції атрибутів, ці дистинкції визначають сутність речей або, скоріше, є її ознаками. Ми розглядали в «Метафізичному Підручнику» як одне з основ істинного пізнання те, що пізнаваною є саме не прихована або явна сутність всякої речі, що пізнавані тільки сутності атрибутів і сутнісні відношення.

Переходимо тепер до другої теореми: «Дві субстанції, що мають різні атрибути, не мають між собою нічого спільного». Дивись, як марить тут найпроникливіший філософ,— це речення повністю відкидається, оскільки істинно, що воно призводить до явної суперечності. Бо вже дві субстанції, оскільки вони субстанції, мають між собою щось спільне; наприклад, я припускаю, що дух має такою ж мірою міститися в природі речей, як і тіло. Я це доводив у різних місцях своїх творів, різними аргументами; їм відповідають різні атрибути, і, однак, між ними є те спільне, що обидва вони субстанції.

Але Спіноза володіє таким шкідливим, або, скоріше, таким зцілюючим розумом, що може зцілювати найбільш зяочі протилежності й суперечності й доводити геометричним способом те, істинність чого насправді доведена бути не може. Робить він це зовсім коротко. «Це ясно,— говорить він,— із третього визначення, бо кожна субстанція має існувати сама в собі і постає сама через себе, інакше кажучи, поява однієї не містить у собі уявлення іншої». Третє визначення, до якого закликає ця дефініція: «Під субстанцією я розумію те, що існує саме в собі й постає саме через себе», тобто те, поява чого потребує появу іншої речі, з якої воно повинно було б утворитися, оскільки він визначає субстанцію як те, що існує в собі, то що це ще може означати, як не те, що вона не повинна бути *in alio*, якими є акциденції або модуси? Воістину, з того, що дві речі існують у собі, а не в інших речах або ж з того, що вони не є модусами інших речей, але існують у собі, а не в іншому,— звідси впливає, що вони не мають між собою нічого спільного,— хоча я і не Лінкой, щоб усе бачити, але і не настільки тупий, щоб ясно не розуміти, що ці дві речі мають між собою вже те спільне, що кожна з них існує в собі і не є модусом якоїсь іншої. Тут він додає: «і сприймається за допомогою себе»; тобто уявлення про неї не має потреби в уявленні іншої речі, з якої може бути створене. Я вважаю, що з цього впливає те, що дві субстанції не мають між собою нічого спільного, не більш, ніж з того, що я можу мислити коло без трикутника і трикутник без кола;

впливає, що ні коло, ні трикутник не мають між собою нічого спільного. Проте зрозуміло, що спільне між ними те, що обидва вони — геометричні фігури. Тому поміняється й наш найпроникливіший філософ.

Тепер переходимо до третьої теореми, дослідимо її ретельно, хоча вона скоріше ґрунтується на доведенні шостої теореми. Вона звучить так: «Речі, що не мають між собою нічого спільного, не можуть бути причиною одна одної». Вище ми довели, що не можуть бути дані ніякі речі або субстанції, які не мають нічого спільного, оскільки між ними спільне те, що вони субстанції і що тому в цьому припущенні приховується абсурдне припущення. Але уявімо дві субстанції, які повинні мати між собою мінімум спільного, відзначаються специфічною природою і, якщо буде дозволено, так би мовити, більше за все між собою різняться, тобто прийнемо, що одна — це абсолютно досконала істота, бог, з чим згодні всі розсудливі філософи і уми, а друга — така, якою ми, як правило, вважаємо матерію, тобто сутність, що абсолютно зневажається, і зникає, однак є субстанцією, тобто не модусом якоїсь субстанції, а річчю, що існує в собі і здатна до сприйняття модусів. Що ж, скажи на милість, перешкоджає тому, що ця матерія могла бути відтворена цією абсолютною і досконалою істотою? Те, що Спіноза стверджує в четвертому листі до Ольденбурга: «Якщо дія не мала нічого спільного з причиною, то все, що вона мала б, вона мала б з нічого», — не підтверджує цього там, де причина безконечно досконаліша за дію. І як я звертав увагу вище, друге, — цю сентенцію Спінози, що найбільша і абсолютна досконала істота є немовби причина самого себе (визн. 1), я вважаю дивацьким і зарозумілим твердженням, оскільки ця найбільша і абсолютно досконала істота розглядається як причина вищої абсолютно досконалої істоти; — заперечується через те, що вона може бути причиною речей так само недосконалих, як вищепазвана матерія. Те, що все неодмінно так, я довів вище і в інших місцях.

Але ця дотепна людина, навпаки, доводить тут зворотне, також геометричним способом, а саме: «Якщо вони не мають між собою нічого спільного, то вони не можуть бути і пізнавані одна через одну (за акс. 5) і, отже, одна не може бути причиною іншої (за акс. 4); що їй треба було довести». П'ята аксіома така: «Речі, що не мають між собою нічого спільного, не можуть бути і пізнавані одна через одну; інакше кажучи, уявлення однієї не містить у собі уявлення іншої». Четверта аксіома: «Знання дії залежить від знання причини і містить у собі останнє». Скидаємо цю геометричну маску, щоб побачити обличчя аргумента у всій його повноті; в оголеному вигляді воно таке: якщо одна з речей може бути причиною іншої; знання однієї як дії залежить від знання іншої як причини і містить її; із двох речей, що не мають між собою нічого спільного, знання однієї не залежить від знання іншої як причини і не містить її; отже, з двох речей, які не мають між собою нічого спільного, одна не може бути причиною іншої. Такою виявляється уявна математична дотепність його доведень, слабкість і непродуманість яких стануть тобі зрозумілі, якщо ти збагнеш, що жодна з посилок не істинна в жодному розумінні, які він укладає в них з цією метою. Тут особливо необхідно вміти розглядати яку завгодно річ або субстанцію абсолютно чи відносно і обома способами розпізнавати, що має бути в собі й відповідно до своєї сутності і яке відношення це повинно мати до речей.

Тому теорему можна вважати істинною тільки з погляду того відносного пізнання двох субстанцій, з яких одна актуально повинна бути причиною, інша — лією, тоді ці *σχεσεως** набудуть вигляду логічних, тоді пізнання однієї як дії, залежатиме від пізнання іншої як причини і міститиме її. Проте, якщо дана певна дія, навіть ті, хто не знає, що одна з них має бути причиною або дією іншої, можуть пізнати їх безпосередньо, з їхньої сутності. Наприклад, існують такі, які споглядають бога, цей вічний дух, безвідносно до матерії, і матерію, у свою чергу, — як дію бога, — але це не є відносне пізнання бога як причини матерії і матерії як дії бога, і не настільки прозоро міститься в кожному з них, що вони без нього не можуть бути пізнані. Якщо ж цю теорему розуміють в абсолютному значенні, то припущення хибне, а в іншому значенні воно нам не стає на заваді.

* η *σχεσεως* (грецьке — відношення).

Припущення, що наявність двох субстанцій, які в найбільш абсолютному значенні мають між собою спільність, часто містить у собі суперечність. Але припустимо, що мінімальна спільність є, наприклад, між богом і матерією. Зрозуміло, на це можна відповісти лише те, що дві ці речі, бога і матерію, можна розглядати — одну в собі, як дух всезнаючий і безконечний, що необхідно існує, іншу ж — як тілесну субстанцію, що існує в собі, а не як акциденцію або модус в іншому, без всякого відносного пізнання бога як причини матерії або матерії, як дії бога. Адже істинне те, що я показав вище, що і бог є дійсна причина матерії і матерія є дія бога (хоча я наводжу цей приклад скоріше для ілюстрації, ніж для доведення або спростування, бо сама по собі очевидна неспроможність припущення, подібного до юнацького розумування, яке передбачало, що ті речі, які існують абсолютно і в собі, не мають ніколи ніякого відношення до інших), і що вони, — я розумію бога і матерію, — можуть бути також розглядувані у взаємному відношенні причини і дії. З цього зрозуміло, яке хибне і неспроможне припущення цього силізму і водночас заблудження того, хто може однаково розглядати юнака і мужчину, безвідносно до будь-якої іншої особи, не припускаючи, що юнак може бути сином іншого мужчини або що мужчина — батько іншого юнака. Інакше кажучи, — якщо теорема мислиться в абсолютному розумінні, вона хибна, якщо ж у відносному, вона аж ніяк не свідчить проти нас. Якщо ж відносно розуміння також явно хибне, то всякий інший смисл повністю несумісний.

Отже, я дослідив принципи його уявно математичних доведень у зворотному порядку, аж до першоджерел і ясно довів, що та сьома теорема, яка твердить: «Природі субстанції, оскільки вона субстанція, притаманне існування», не ґрунтується ні на яких інших основах, — все це дим і сон.

Виклавши першу [сукупність доводів] атеїзму і спростувавши те, що «субстанції як субстанції» необхідно притаманне існування, переходимо тепер до іншої, яка повинна бути приєднана до першої, для запобігання великій небезпеці, яка інакше нависла над головами атеїстів. Бо з цього першого принципу, який присуджує необхідне існування субстанції, і на його підставі вони доводять, що матерія існує сама по собі, зовсім не має потреби в богові-творцеві. Однак вони відвернуть це безперервне і нерозв'язне утруднення, якщо допустять існування в універсумі кількох субстанцій.

Тому що можна довести, що існує безмежна і вічна субстанція, трібно істинний бог, що розуміється у власному значенні і та тілесна субстанція, яку я правило, іменують матерією. Щоб уникнути цього недорозуміння, Спіноза, як я вважаю, додає до цього принципу у листі 29 як необхідну підпору атеїзмові такий принцип: «Субстанція не множинна, а єдина, оскільки вона існує у природі речей». Подібно до того, як він ясно твердить в «Етніці», ч. 1, теор. 14. Корол. 1: «Дана одна субстанція в природі речей», яку в цій 14 теоремі він називає, як звичайно, глузуючи, богом, хоча згідно з ним матерія, природа, бог означають те саме. Ця теорема називається так: «Окрім бога, не дана і не повинна пізнаватися ніяка субстанція». Ось це, вважаю, є найчистіший бемізм. Несподівана одностайність і згода двох протилежних розумів — математика, що доводить усі свої положення «геометричним способом», і крайнього містика. Яків Беме, людина проста і щира, який не відступав ні від Мойсея, ні від Христа і не був захисником або поборником жодного з тих принципів, які призводять до поганих звичаїв, піднісся до зрілішого розуміння цих речей і визнавав якусь нерухому, безтурботну й світлу вічність, повністю відмінну від природи. А цей, наскільки я розумію, занурився у саме баговиння атеїзму і випустив там дух без покаяння. Хто б з них не був більше повинний в атеїзмі, однак у цій, 14 теоремі: «Окрім бога, не дана і не може пізнаватися ніяка субстанція»; про людське око стверджується, що все дихає богом і немає нічого, крім нього; проте одне це речення містить у собі найгрібшіший атеїзм.

Із цього ясно випливає, що матерія є бог, оскільки вона субстанція; і легко має сприйматися нами, однак згідно з [Спінозою] ніщо не дано і не може сприйматися, крім бога. Тому каміння, грязь, свинець, перегній будуть богом, — адже вони матерія. Та і він сам відкрито визнає (корол., теор. 25): «Окрім речі становлять не що інше, як стани або модуси атрибутів бога, в яких останні виражаються певним чином». І в доведення теорема 28 він ясно твердить: «Крім субстанцій і модусів,

немає нічого». Істинність цього я ніяким чином не заперечую, особливо, якщо приймається і дефініція Спінози: «Під атрибутом я розумію те, що розум репрезентує в субстанції як те, що складає її сутність» (деф. 4). Він встановлює два таких божественних атрибути: мислення і протяжність («Етика», ч. 2, теор. 1 і 2). Тому, якщо каміння, свинець, перегній, осел, жаба, воша та ін. подібного роду, це є одиначні речі, то вони повинні бути модусами божественних атрибутів, виражених достовірним і певним чином, і оскільки немає нічого, окрім субстанції, то ясно, що божественна субстанція є субстанція каміння, свинця, перегною, осла, жаби і воші, бо ці протяжні речі суть модуси «божественної протяжності». Виходить, що спінозіанський бог мислить в ослі як осел, у жабі як жаба, у воші як воша, у камінні, свинці й перегної як каміння, свинець і перегній. Тому він повинен мати ослине і свинцеве мислення (решту я залишаю), якщо тільки свинець мислить, а це буде необхідно, — якщо мислення повинне бути атрибутом субстанції, а не її модусом, який існує достовірно і модифікує достовірні частини бога, лише, якщо всі одиничні речі мислять. Найістинніше те, що я відзначив мимохідь у «Метафізичному підручнику» (р. 4, секція 4) в самого Декарта, що модус є те саме, що атрибут і якість, у тому тільки разі, якщо ми будемо розглядати субстанцію як варійовану у певній якості або атрибуті, і назвемо тоді модус, який модифікує і змінює суб'єкт і в якому ця відмінність здійснюється, та ін. Отже, якщо говорити по суті, то, оскільки Спіноза вважає мислення божественним атрибутом, то чи богові взагалі, чи окремим частинам бога загалом необхідно має бути властиве мислення, тобто свинець і каміння мислять. Крім того, це ж можна відзначити стосовно того, що обмежений атрибут є модус, тому і модус, узятий не в обмеженому значенні, може бути названий атрибутом. У цьому розумінні, мабуть, бере його Спіноза, коли говорить: «Крім субстанції і модусів, нічого не дано». Якщо ж це не так, то очевидно, що «атрибут» ототожнюється з сутністю і субстанцією. Але як би він його не брав, досить переконливий наш аргумент: під богом він припускає у цій, 14, теоремі матерію. Оскільки осел, свинець та ін. вищеназвані речі, безперечно, суть матерія, а що матерія всюди однакова, — це він відверто твердить у схолії до теореми 15. («Етика», ч. 1).

Де є прекрасніший і достойний згадування розділ, бо він чудовим чином виявляє людську безрозсудність і незнання. «Величина, — говорить він, — уявляється нами двома способами: 1) абстрактно або поверхово, саме як ми її уявляємо; 2) або ж як субстанція, що можливо тільки за допомогою розуму. Якщо таким чином ми розглядаємо величину (3), як вона існує в уяві, що буває частіше і значно легше, то ми знаходимо її кінцевою, подільною і такою, що складається з частин. Якщо ж ми розглядаємо її як вона існує в розумі, і уявляємо її як субстанцію, що досить важко, то вона з'являється перед нами безкінечною, єдиною і неподільною. Це досить зрозуміло всім, хто навчився розрізняти уяву (imaginationem) і розум (intellectum); особливо, якщо звернути також увагу на те, що матерія скрізь та сама і що частини можуть розрізнятися у ній лише остільки, оскільки ми уявляємо її в різних станах (4). Отже, частини її розрізняються тільки модально, а не реально (5). Так, наприклад, ми уявляємо, що вода, оскільки вона є вода, поділяється і її частини відокремлюються одна від одної (6). Але це неможливо для неї, оскільки вона є тілесна субстанція, бо як така вона нездатна ні до поділу, ні до розподілу (7). Далі вода як вода виникає і зникає, а як субстанція вона не виникає і не зникає та ін.

Хіба можна сказати більш темно і нерозумно, чи можна виявити переконливіший аргумент умів, які заплуталися, розгубилися і зовсім не знайомі зі спогляданням речей, ніж цей, що його нібито почувши від якогось неуча, легковажно і неуміло найпроникливіший філософ белькоче. Скільки рядків, стільки ж і суперечностей і стільки ж безглуздя.

1. Величина уявляється абстрактно, за допомогою уяви, оскільки уява подає речі грубо і конкретно, але, оскільки першим їх уявляє собі почуття і оскільки в уяві досить важко уявити величину без суб'єкта, то розум не може уявляти величину без суб'єкта.

2. Величина уявляється як субстанція, але одним розумом. Чім розумом, — питаю я, — якщо не розумом одного Спінози, який змішує земне з небесним, і все ототожнює? Ніякий розум філософа, серйозного і обізнаного, не уявляє величину як субстанцію, а як її модус чи атрибут.

3. Величина (під якою він без сумніву розуміє протяжність), як ми її уявляємо, постає конечною, подільною і утвореною з частини. У розумі ж там, де вона сприймається як субстанція,—безконечною, єдиною і неподільною. Уява тут правильно згадує про ті речі, які їй віддало в розпорядження відчуття. Оскільки весь світ є чуттєвим, то про всю матерію світу уява філософує правильніше, ніж розум найпроникливішого Спінози, хоча б у ньому вона і осягала як субстанція, безконечна, єдина і неподільна. Подібно до того, як щось уявлюване відчуттям, всюди подільним, може правильно й істинно сприйматися неподільним і, як всі одиничні речі є подільними модусами світу, тобто світової матерії, однак, світова матерія загалом, як субстанція, всюди неподільна [...].

І щоб більше в цьому не лишалося жодного сумніву, я на завершення додаю кілька теорем, а також деякі інші висловлювання, які трапляються в «Етиці» Спінози, головним чином там, де живається ім'я бога або божественної природи. Якщо ти підставиш у них ім'я матерії або сказане будеш розуміти про матерію, все вдається дивним чином, оскільки інакше виникнуть нові і до того ж нерозв'язні парадокси, настільки чужі смислу, що ти можеш правильніше розуміти замість нього бога — матерію, а не вічний всезнаючий дух, та ін. Такими є теореми: «З необхідності божественної природи (тобто матерії) має впливати безліч речей численними способами» (теор. 16); «Бог (тобто матерія) діє єдино за законами своєї природи і без чийогось примусу» (теор. 17); «Один бог (тобто матерія), оскільки він діє тільки з необхідності своєї природи, є вільною причиною (корол. 2, теор. 17); «У природі бога (тобто матерії) не існують ні розум, ні воля... з найвищої могутності бога (тобто матерії) необхідно випливає у тій же необхідності безконечне в безконечному багатоманітті, так само як із природи трикутника від вічності й до вічності випливає, що три кути його дорівнюють двом прямим» (схол., теор. 17); «Бог (тобто матерія) становить створюючу причину не тільки існування речей, але й сутності їх» — і це їх внутрішня причина (теор. 25); «Окремі речі становлять не що інше, як стани або модуси атрибутів бога (тобто матерії)» (корол., теор. 25); «Річ, яка визначена до якоїсь дії, необхідно визначена таким чином богом (тобто матерією), а не визначена богом (тобто матерією), сама себе визначити до дії не може» (теор. 26); «Все одиничне, інакше кажучи, всяка конечна і обмежена за своєю суттю річ може існувати і визначатися до дії тільки в тому разі, якщо вона визначається до існування і дії будь-якою іншою причиною, також конечною і обмеженою за своїм існуванням. Ця причина, в свою чергу, також може існувати і визначатися до дії тільки в тому разі, якщо вона визначається до існування і дії третьою причиною, також конечною і обмеженою за своїм існуванням, і так до безконечності» (теор. 28). Ця теорема вилучає все з божественного творіння і робить так, що одна частина матерії необхідно модифікує іншу до безконечності. Але я продовжую: «У природі речей немає нічого випадкового, а все визначене до існування і дії за певним способом з необхідності божественної природи (тобто матерії)» (теор. 29); «Бог (тобто матерія) не діє за свободою волі... воля є у природі бога (тобто матерії) не більше, як і вся решта природних речей; як рух, спокій та інше, що випливає з необхідності божественної природи (тобто матерії) і визначається нею до існування і дії певним способом» (корол. 2, теор. 32); «Речі не могли бути створені богом (тобто матерією) ніяким іншим чином і ні в якому іншому порядку, ніж вони створені» (теор. 33). Вважаємо, що в цих кількох, а може й з усіх теорем, якщо їх порівнювати між собою з очевидністю випливає, що Спіноза під богом розуміє не що інше, як якусь безконечну матерію, яка необхідно рухає себе [...].

На закінчення додаю лише теорему 40 (ч. 5): «Чим більш досконалою є якась річ, тим більше вона діє і тим менше страждає; і навпаки, чим більше вона діє, тим вона досконаліша». З цього він робить висновок: «Та частина душі, яка лишається, якщо б вона не була, за своєю величнною досконаліша за іншу частину». Тому цією іншою частиною душі є вічний розум, за допомогою якого ми іменуємося діючими; «Та ж частина, яка, як ми показали, гине, — говорить він, — «е уява». І приєднує, нарешті, у схолії: «Що це здійснюється в душі,— каже він,— оскільки вона розглядається безвідносно до існування тіла, я вважаю ясно доведеним». Звідси, а також з теореми 21, ч. 1 та інших місць випливає, що, оскільки наша душа пізнає, то цей вічний модус мислення детермінується іншим вічним модусом мислення, а цей, у свою

чергу, іншим і так до безконечності, тому всі разом «становлять вічний і безконечний розум бога».

Це головне з того, що Спіноза говорить про вічний статус людської душі. Бо хоча він і соромиться заперечувати його відкрито, однак різними двозначностями і недомовками намагається приховати цю свою недобробовісність. Саме тому він уявляє душу вічною, оскільки душа розглядає речі під образом вічності, поза відношенням до часу і місця. Оскільки очевидно, що вони містяться в богах і слідує необхідності божественної природи. Вічний статус душі він оснований скоріше на інтелектуальній любові до бога, бо хоча душа і вічна, немає нічого в природі, що було б протилежне цій інтелектуальній любові, або такого, що може відкидати її. Він хоче довести це таким чином. «Ця пізнавальна (інтелектуальна) любов,— говорить він,— необхідно випливає з природи душі, оскільки вона за допомогою природи бога розглядається як вічна істина. Отже, якби існувало щось протилежне цій любові, то воно було б протилежне істині, і, отже, те, що могло б знищити цю любов, робило б істинне хибним». Отже, істинне виявляється хибним, що абсурдно. Прикро і соромно за таке нестерпне марнослів'я. Хіба істина викривляється в брехню і ніби істота, що має розум, спотворюється, ухилиючись водночас від істини і божественної любові.

У свою чергу, оскільки він твердить, що бог безконечно любить самого себе пізнаючою любов'ю, хіба він сам собі явно не суперечить у «Богословсько-політичному трактаті», де заперечує те, що душа і розум відповідають богам? Крім того, оскільки під *Naturam naturatam* він мислить бога, то це відкрито суперечить теоремі 31, частині 1: «Актуальний розум має бути кінцевим або безкінечним і спрямовувати любов до природи творимої, а не природи створюючої», тобто не повинен спрямовувати любов до бога.

Що ж до того блискучого елогію інтелектуальної любові до бога, то дивись, до яких низьких і смішних речей вона приходиться. Якщо ти пам'ятаєш, згідно з Спінозою, бог є не що інше, як матерія, що володіє життям і рухом,— він діє у погодженні з деякими відомими необхідними законами механіки, без усякої мудрості або свідомості, управляючи так світовими явищами, і мислить тільки в людях...; матерія чи не таїться і в решті своїх частин, у рослинах, металах, камінні, у воді й в землі та інших елементах світу,— будучи в болоті брудною, у перегної перегнилою й сморідною,— коли ти це згадаєш, кажу я, тоді зрозумієш, яким прекрасним має бути бог Спінози і як він достойний бути предметом його інтелектуальної любові.

Але ти, напевне, скажеш мені, що це природа творима (*Natura naturata*), а не природа створююча (*Natura naturans*), яка тільки і є божеством у Спінози. Однак, оскільки одиничні частини матерії мають бути модифіковані особливим чином, вони тим самим робляться природою творимою (або ж це— ідол, вигаданий його власним мозком),— тобто матерією, абстрагованою за допомогою логічної прецизії від усіх властивих матерії модифікацій. Наприклад, коли ми природу тварин абстрагуємо від природи людини і від природи інших тварин. Аж до того, що в понятті її не повинно міститися нічого, що не збігалось б з природою найжалюгіднішого черв'яка.

Як би там не було, але завдяки такій прецизії Спіноза мислить про божество не краще, ніж про будь-якого мізерного черв'яка. Ось яку вишукану і витончену, або скоріше, яку неплідну, яку ненаситну, непривабливу і сліпу коханку обрала собі інтелектуальна любов Спінози.

Тому-то Спіноза і захоплений так цією своєю коханкою, що вона сліпа, що не завдяки мудрості й не своїм розумом, а згідно з якоюсь механічною необхідністю своєї природи, вона має все здійснювати. «Розуму властиво споглядати речі не як випадкові, а як необхідні» (теор. 44, ч. 2),— тобто як такі, що виникають немовби за механічною необхідністю, подібно до того, як пояснював походження світових феноменів Декарт. Ось яка лицемірна і гіпокритична інтелектуальна любов Спінози до бога! Він любить бога, що діє сліпо і за необхідністю,— так, що той скоріше не знає сам, що робить. Така та радість, якої він нахваляється, і яка є сліпим супутником ідеї бога. Отже, тут любов не до бога, а до самого бога, оскільки так незвичайно підносить себе філософ-дурень і з таким старанням вивчає необхідні механічні зв'язки, що виникають з руху матерії, бо такому феноменові не можна приписати

розумність, що ми переконливо і красномовно довели у «Метафізичному Підручнику».

Але він захоплюється і любить адекватні ідеї розуму, що породжують у свою чергу інші адекватні ідеї, тобто любить і захоплюється самим собою, а не богом, хоча зовсім відкрито твердить, що душа і розум не досягають його, проте він захоплений божевільний і самого себе розглядає як бога або почасти як бога. І це, однак же, є та інтелектуальна любов до бога, в якій, як він твердить, і полягає наш порятунок і блаженство і яке у святих кодексах іменується славою. Думаю, схоже на смішквате, що він оголошує вічним своє ганебне ім'я, відступаючись від Мойсея і пророків, від Христа і апостолів, хто, навпаки, осміює їх і покладається тільки на свою мудрість. Отож не даремно, відвернувшись від бога і спасителя, він викладає сповіддя і вимисли свого розуму.

Ми добре бачимо, які неспроможні основні засади вчення Спінози про безсмертя людської душі. Тепер лишилося дослідити одне, те, що впливає з теореми 40, з якої він висновує, що, оскільки сутність душі полягає у пізнанні, то, чим більше речей пізнає душа ясним розумом або інтуїтивним пізнанням, тим більша частина її лишається. Але ще ясніше він говорить у цій теоремі 40 щодо активності душі, він роз'яснює, що, оскільки душа пізнає, це пізнання становить вічний модус мислення, який визначається іншим вічним модусом мислення, цей же іншим і так до безконечності, та ін. Так, наче неодмінно має існувати вічна послідовність модусів мислення, що він, однак, ніде не доводить, якщо не вважати теореми 21, частини одні, до якої він нас відсилає. Ця теорема така: «Все, що впливає з абсолютної природи якогось атрибута бога, повинне володіти вічним і безконечним існуванням, інакше кажучи, завдяки цьому атрибуту все це вічне і безконечне». Звичайно, що теорему в правильному розумінні я визнаю істинною, але апелювати до неї тому,— дурість і недоумство. Це подібно до того, якби хтось захотів з «тварини» вивести «людину». З атрибута божественного мислення впливає існування розуму не більше, ніж з поняття тварини поняття людини. Якщо існування розуму і впливає з цього, то менш за все з цього впливає те, що розум цієї або тієї людини є тепер або буде вічним. Ось яким слабким і нікчемним виявляється все те, що цей найпроникливіший філософ використовує як засіб і що (якщо в цьому буде необхідність, це легко можна довести) всюди саме собі суперечить.

Додай до цього всього, що, оскільки він не допускає в природі речей ніякої субстанції, окрім матерії, і що нічого не можна пізнати, крім модуса і субстанції, то людська душа згідно з Спінозою виступає з необхідністю модусом деякої матерії, і чим вона тонша і життєвіша, тим із більш тонких і розсіюваних частинок вона складається. І чим більше інтелектуальними вони будуть, тим більше життєвіші. Однак же з розкладом тіла розсіюються і вони,— справді ж, як невлівме повітря. Аж до того, що і все це вчення Спінози про існування людської душі після смерті розвіється як дим і обман. Можна зрозуміти з цих коротких прикладів, як усюди хитається розум найпроникливішого філософа, або як хитро діє софіст. Ці уявно математичний метод і геометричний порядок роблять доводи істинними не більше, ніж прямий модус і фігура посилок у силлогізмі; оскільки вони хибні, то правильна форма силлогізму не зробить їх істинними. То *λεπτων ψευδος** Спінози, це те, що він передбачає у світі одну субстанцію і те, що вона ж за необхідністю є матерія. Ці грубі вижимки з свого розуму, або інакше, плоди дотепності він пропонує світові. Від того, якщо я грубо і дещо поспішно вибив у нього з рук келих, то хай проба-чуть мені цю справедливую помилку всі чесні й тямущі мужі. Бо достатньо отрути сьогодні нагромадила наша доба, наставниця всякого безчестя і скорботи.

*Переклад з латинської
В. О. АНДРУШКО*

* Вихідне помилкове положення.

ПІДВИЩУВАТИ РОЛЬ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, який накреслив магістральні напрями ідеологічної, масово-політичної роботи КПРС на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства, з особливою силою підкреслювалось, що всю ідеологічну, виховну та пропагандистську роботу треба рішуче підняти на рівень тих великих і складних завдань, що їх нині розв'язує партія. Розгорнута програма реалізації цих рішень в нашій республіці визначена червневим (1983 р.) Пленумом ЦК Компартії України.

В липні 1983 року Президія Академії наук Української РСР розглянула питання «Про завдання Академії наук УРСР по виконанню рішень червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС та червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК Компартії України».

У доповіді віце-президента АН УРСР, академіка АН УРСР І. І. Лукінова відзначалось, що Секція суспільних наук АН УРСР уважно проаналізувала діяльність наукових установ, розглянула конкретні заходи щодо активізації рівня ідеологічної роботи у трьох вирішальних аспектах: здійснення переходу на якісно новий рівень розробки проблем теорії і методології досліджень складних суспільних процесів і явищ ідейного життя; виявлення та активізація реальних рушійних сил; істотне посилення впливу результатів наукових досліджень на зміцнення економічної могутності країни, розробку науково обгрунтованої політики на ідеологічну і масово-політичну діяльність.

Відзначивши у своїй доповіді досягнення та недоліки в роботі академічних установ, академік АН УРСР І. І. Лукінов спинився на заходах, спрямованих на виконання рішень Пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України. Передбачено розширити політекономічні дослідження, активізувати вивчення засобів стимулювання науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, підвищення ефективності суспільно-го виробництва.

Відповідальні завдання поставлені перед філософами, які покликані значно поглибити зв'язок своїх теоретичних досліджень з практикою ідеологічної, політико-виховної роботи, посилити увагу до розробки фундаментальних проблем комуністичного виховання, ідеологічної і релігійної ситуації у різних регіонах, соціального прогнозування. Зусилля соціологів потрібно організаційно об'єднати, скоординувати їх дії, створити єдину соціологічну службу в республіці. Звернувши увагу на необхідність поліпшення роботи методологічних семінарів, які є перевіреним часом і практикою засобом поліпшення ідеологічної роботи

в наукових колективах, доповідач акцентував на поліпшенні їх діяльності, удосконаленні форм і методів навчання, створенні необхідних науково-методичних посібників.

Під час проведення ідеологічної і масово-політичної роботи треба постійно звертати увагу на реальні досягнення учених і їх вклад в практику комуністичного будівництва, які є головними критеріями оцінки наукового досліджень.

В обговоренні питання взяли участь керівники наукових установ і секретарі партійних організацій ряду академічних інститутів.

Академік-секретар Відділення історії, філософії і права АН УРСР, академік Б. М. Бабій та директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук вказали на необхідність посилення уваги до питань методології, як важливого засобу піднесення ролі суспільних наук в ідеологічній боротьбі. На питання поліпшення кадрової роботи і більш активної роботи в галузі боротьби з буржуазною ідеологією звернули увагу директор Інституту фізіології рослин АН УРСР, академік АН УРСР Д. М. Гродзіньський та академік-секретар Відділення літератури, мовознавства та мистецтвознавства АН УРСР, академік АН УРСР В. М. Русанівський.

Секретар партійного бюро Інституту філософії АН УРСР, кандидат філософських наук В. С. Лук'янець в своєму виступі охарактеризував заходи, які накреслив колектив Інституту філософії для посилення ідеологічної роботи та зміцнення зв'язків філософських досліджень з практикою. Про досвід і плани проведення ідеологічної роботи в колективах говорили директор Інституту проблем життя АН УРСР, академік АН УРСР В. О. Єфімов та секретар парткому Інституту електроварювання АН УРСР, доктор технічних наук В. Ф. Мусіяченко.

У підсумковому виступі президент АН УРСР академік Б. Є. Патон відзначив, що положення та висновки Пленумів слід практично втілювати в повсякденну роботу, всемірно піклуватися про формування у людини міцних марксистсько-ленінських переконань. Далі академік Б. Є. Патон вказав на хибні в роботі окремих наукових установ гуманітарного профілю і висловив пропозиції, спрямовані на концентрацію зусиль учених-суспільствознавців на розробку актуальних проблем в галузі економіки, соціології, літератури, мистецтвознавства та інших наук, на розвінчання буржуазної ідеології і пропаганди.

З розглянутого питання Президія АН УРСР прийняла постанову, в якій перед усіма академічними установами поставлені завдання обговорити в трудових колективах матеріали червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК Компартії України і організувати їх виконання, стрямуваючи ідейно-політичну роботу на утвердження норм і принципів соціалістичного способу життя, високої ідейної переконаності і політичної зрілості кожного вченого і спеціаліста, звернувши особливу увагу на удосконалення марксистсько-ленінської підготовки наукової зміни, на посилення боротьби з фактами недисциплінованості, безгосподарності, на підвищення ефективності наукових досліджень і розробок, прискорення науково-технічного і суспільного прогресу.

У світлі нових завдань і вимог уточнено і доповнено тематику суспільствознавчих досліджень, яка спрямована на поглиблену розробку висунутих на пленумах ЦК КПРС і ЦК Компартії України проблем, зокрема щодо удосконалення системи управління економікою, поліпшення розподільчих відносин, а також ряду найважливіших аспектів суспільних відносин.

Секції суспільних наук АН УРСР разом з іншими установами доручено підготувати комплексні пропозиції по вдосконаленню ідейно-виховної роботи в республіці.

З метою організаційного об'єднання зусиль соціологів у розв'язанні першочергових проблем, координації їх дій, створення

єдиної соціологічної служби в республіці Інституту філософії АН УРСР спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України доручено підготувати відповідні пропозиції з цього питання і внести їх на розгляд у директивні органи.

У постанові передбачено даліше вдосконалення системи контролю пропагандистської роботи, яка в умовах заострення ідеологічного протиборства набуває принципового значення, першорядної актуальності.

Особливу увагу в постанові звернено на піднесення теоретичного розвитку суспільствознавчих досліджень і їх практичній спрямованості. Передбачається розширити виходи наукових розробок у практику суспільного розвитку, посилити прогностичні функції досліджень, здійснюваних в економічній, ідеологічній, духовній і виховній сферах.

Затверджено науково-організаційні заходи Академії наук УРСР щодо виконання рішень червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК Компартії України, зокрема щодо пропаганди миролюбного курсу СРСР, успіхів реального соціалізму, досягнень науки і техніки, підвищення загально-методологічного рівня наукових досліджень в галузі природничих і суспільних наук.

М. І. МАЛИШКО

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ:

ХРАМОВА В. Л. Категоріальний синтез теоретического знания.— 14 л. 2 р. 40 к.

У монографії на матеріалах становлення релятивістської і квантової фізики досліджуються проблеми категоріального синтезу теоретичного знання, аналізується конкретний механізм дії категоріальних структур мислення як філософського методу наукового пошуку, розкривається функціональна значущість категорій філософії в «установленій» системі фізичного знання.

Розрахована на наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів.

Попередні замовлення на цю книгу приймає магазин видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який може надсилати її замовникам з інших міст після платою.

МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ І МАРКСИСТСЬКА ГНОСЕОЛОГІЯ

Нині в марксистсько-ленінській філософській науці, як у нашій країні, так і за рубежом, здійснюється пошук інтегративних форм традиційно поділених проблемних сфер «діамату» й «істмату». До вказаної проблемної орієнтації належить і рецензована монографія, написана колективом авторів з НДР*. Її лейтмотивом є прагнення якнайповніше розкрити світоглядну і методологічну роль матеріалістичного розуміння історії як основоположного принципу системи марксистсько-ленінської теорії пізнання.

Рецензоване дослідження не безспірно, можна бажати також більшої обґрунтованості у висвітленні ряду вузлових моментів теми. Однак позитивним є те, що авторам вдалося досягти панорамного висвітлення низки важливих теоретико-пізнавальних проблем, традиційно досліджуваних у сучасній «гносеологічній» літературі. Праця переконливо демонструє, що розробка проблематики, яка стосується соціальної зумовленості пізнання, може і має бути іманентно включена у зміст і структуру марксистсько-ленінської гносеології і тільки в ній дістати своє цілісне висвітлення.

У цьому напрямі розкриваються такі теми, як специфіка пізнавальних процесів у різних суспільно-економічних формаціях, гносеологічні можливості класів як суб'єктів пізнання, механізми реалізації класового інтересу в пізнанні, тенденції усупільнення й індустріалізації пізнання в умовах НТР та ін. Характерно, що аналіз теоретико-пізнавальної проблематики пов'язується з освоєнням проблем, висунутих практикою комуністичного будівництва.

Акцент на соціально-історичній зумовленості суб'єктно-об'єктного відношення дозволяє авторам подолати тенденцію розгляду природничонаукового пізнання як «нормативу» осмислення гносеологічних проблем. Автори показують, що висвітлення соціальної практики є основою сучасного наукового пізнання для конструктивної критики характеристик відповідних концепцій сучасної буржуазної і ревізіоністської філософії. Йдеться насамперед про концепції, які спекулюють на труднощах і особливостях соціального пізнання.

Установка на виявлення світоглядної природи теоретико-пізнавальних систем, а отже і їх методологічної значущості в розкритті відношення суб'єкта до дійсно-

сті пронизує аналіз усіх вузлових проблем, обговорюваних у рецензованій праці. Власне філософський характер теорії пізнання полягає, на думку авторів, у тому, що вона досліджує не просто пізнання як таке, а його світоглядну проблематику (с. 12—18).

Конкретизуючи це положення, дослідники висловлюють думку, що специфіка марксистсько-ленінської теорії пізнання зумовлюється виконанням завдання світоглядного забезпечення історичної ролі робітничого класу (с. 29). Згідно з цим теорія пізнання розглядається як «інтегративна частина» марксистсько-ленінізму, розвиток якої здійснюється на основі і залежно від суспільного руху робітничого класу. З другого боку, акцентується увага на тому, що в системі марксистсько-ленінізму гносеологія виконує специфічне завдання: послідовно матеріалістично обґрунтовує, що «історична місія робітничого класу поширюється також на процес пізнання людства» (с. 43—44).

Щодо предметної визначеності теорії пізнання вказується на те, що вона досліджує загальні закономірності пізнання як відображення дійсності в аспекті розв'язання світоглядних питань. Цікавими є думки авторів про метод і методику теоретико-пізнавальної діяльності. Звичайно, будь-яка наука використовує не тільки свої методи, але запозичує методи із інших наук. Однак адекватність гносеологічного аналізу, підкреслюється у праці, забезпечується тільки слідуванням діалектико-матеріалістичному методу, що орієнтується на потребу практики, на замінування свого власного розвитку як діалектичного процесу та ін. У цьому контексті автори звертаються до одного з важливих евристичних засобів розв'язання філософських проблем — філософського узагальнення. Відзначимо, що ця складна філософська проблема у праці багато в чому лише накреслена, але аналіз її загальних моментів безперечно заслуговує на позитивну оцінку.

Відомо, що історично розробка пізнання як відображення (в матеріалістичних версіях) передувала відкриттю його практичної природи. Водночас тільки з відкриттям практики як основи пізнання стала можливою послідовно матеріалістична теорія пізнання. Враховуючи це, автори звертаються до аналізу взаємовідношення практики і пізнання. Також розкритий зміст двоякої детермінації пізнавального процесу і його результатів — предметної і соціально-практичної. Перший тип детер-

* Wittisch D., Göbler K., Wagner K. Marxistisch-leninistische Erkenntnistheorie. Berlin, 1980, 558 S.

мінації був відомий уже домарксовському матеріалізмові, який витлумачив його метафізично і антиісторично. Розкриття соціально-історичної зумовленості пізнання приводить не тільки до визнання його активності, історичності і діалектичності, а водночас і до усвідомлення того, що «соціальні, особливо економічні умови, в яких суб'єкт пізнання дістає знання, визначальним чином впливають на процес пізнання» (с. 89). Визначаючи пізнавальні потреби й інтереси, спосіб виробництва тим самим розкриває проблеми, тенденції, темпи розвитку, функції пізнання в суспільному розвитку. Виступаючи загальними історичними межами, в яких здійснюється розвиток пізнання, продуктивні сили в основному визначають ту сукупність предметів, яка взагалі може стати предметом пізнання на даному ступені. У свою чергу характер виробничих відносин детермінує пізнавальні можливості й здатності суспільства, його класів і індивідів. Становить певний інтерес аналіз соціально-практичної детермінації предметної зумовленості знання, думка про те, що ступінь адекватності пізнання визначається не тільки відображуваным предметом, але й рівнем розвитку продуктивних сил, виробничих відносин, класовим інтересом та ін. Це дозволяє зробити авторам висновок про те, що марксистсько-ленінська теорія відображення становить не «просто продовження традиційного матеріалістичного розуміння, а відкриває нові істотні зміни принципу відображення в пізнанні» (с. 126). Відзначаючи всебічний аналіз відображення у названому контексті, вважаємо, однак, що неправомірно зводити ленінське положення про відображення як загальну властивість матерії до теми «Відображення й інформація», що значно збіднює її зміст.

Обґрунтовуючи практичну зумовленість відображення дослідники водночас не отождолюють об'єкт пізнання й об'єкт практики, включаючи в поняття об'єкта матеріальні й ідеальні умови, передпосилки практичного процесу. Цим пояснюється, на думку авторів, те, що предметом пізнання може виступати як відношення між ідеальним і матеріальним, так і предмети суто ідеальної природи.

Осягнення об'єкта, як відомо, здійснюється за допомогою різних форм і методів, у ньому виділяють різні рівні. Знаменно, що аналіз багатьох традиційних питань гносеології, таких як співвідношення чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного, аналізу і синтезу та ін., доводиться авторами до світлоглядної площини їх функціонування, що істотно збагачує змістовий аспект порушених проблем. Так, розкриваючи проблему істини у пізнанні автори особливу увагу приділяють осмисленню її партійності, гносеологічних, класових і психологічних коренів хибної свідомості; перспектив застосування поняття істини до ціннісних суджень і творів мистецтва; абсолютність і відносність практики як критерію істини.

Осягнення практики як критерію істини з необхідністю приводить до розгляду її

як мети пізнання. Практична інтенція знання — чи не найбільш очевидний момент у розгляді питання соціально-культурної, світлоглядної «навантаженості» наукового пізнання. Аналіз, що міститься у монографії, засвідчив, що у своїй загальності і цілісності цей процес визнається тією історичною ситуацією, в якій перебуває клас, що обирає із множини об'єктивно-можливих дій ті, які розглядаються ним як необхідні для його існування і розвитку (с. 319).

У світлі сказаного певний інтерес становить розділ, присвячений формаційному аналізу пізнавального процесу. Спираючись на ряд відповідних положень основоположників марксизму-ленізму, автори вводять поняття «специфічної формаційний процес пізнання» (*formations spezifischer Erkenntnisprozesse*) — с. 351, яке, на їхню думку, відображає той факт, що процес пізнання, будучи необхідним моментом реалізації способу виробництва, належить до сукупності суспільних відносин і сам становить певну сукупність соціальних відносин, носієм яких виступають класи як суб'єкти пізнання (с. 351—353). Виділяючи у цій визначеності пізнання його загальний і конкретно-історичний аспекти, дослідники розкривають поняття класу як суб'єкта пізнання, об'єктивне положення і історична роль якого потребує певної кількості та якості знання, визначають його пізнавальні можливості, інтереси, цілі, методи і організаційні форми пізнавальної діяльності. В цьому контексті осмислюється принципова відмінність тих об'єктивних ситуацій, в яких перебувають буржуазія і робітничий клас як суб'єкти пізнання. Відомо, що об'єктивний інтерес буржуазії полягає у відтворенні наявних суспільних відносин, що не може не позначитися на характері та змісті висновків пізнання взагалі, соціального пізнання зокрема. У сфері пізнання соціальних явищ названа обставина дістає відображення у відмові від пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства.

Об'єктивно інша гносеологічна ситуація в робітничого класу, хоча, як і інші агенти капіталістичного виробництва, він підданий містифікуючому впливові суспільних відносин, об'єктивно його інтереси і завдання не пов'язані зі спотвореною ілюзійною свідомістю. Тому його класова ситуація не ставить соціальні межі пізнання (с. 391). Зосереджуючи свою увагу на характеристичні пізнання в соціалістичному суспільстві, автори аналізують ряд моментів, що стосуються основних рис пізнання як суспільного процесу, включеного в сукупність соціалістичних виробничих відносин, ролі держави в його розвитку та ін. Розгляд цих та інших моментів, на думку авторів, говорить про принципову протилежність висновків і соціальну орієнтацію процесу пізнання в соціалістичній формації щодо капіталізму, вказує на якісно новий характер тенденції його розвитку в комуністичній формації, що випливає (с. 431—432).

Виходячи з аналізу процесу пізнання як загального й необхідного моментів у формаційному процесі, автори звертаються до

осмислення діалектичного характеру пізнання людства як цілого. У зміст даної частини праці, з одного боку, включений розгляд ряду нетрадиційних аспектів історичного руху пізнання, які, як правило, не дістають достатнього висвітлення у працях з теорії пізнання. Це, наприклад, стосується розкриття континуальності й дисконтинуальності розвитку процесу пізнання, критеріїв його прогресу, причини діалектичного розвитку пізнання і їх субординації. З другого боку, в традиційно обговореній проблематиці автори виявляють нові моменти. Це стосується обговорення проблеми практики як рушійної сили процесу пізнання, яке доведене до її соціально-історичних вимірів, зокрема, до аналізу проблеми детермінації напряму і темпів розвитку людського пізнання в сучасну епоху (с. 460—464), розкриття предметної і соціально-практичної детермінації відношення суб'єктивної і об'єктивної діалектики та ін. Особливий інтерес викликає положення про діалектичні закони пізнавальної діяльності.

Виходячи з уявлення, що діалектика пізнання є специфічна форма вияву загальних діалектичних закономірностей, автори обстоюють положення про те, що загальні закони розвитку виявляються в пізнанні у формі діалектико-логічних законів (с. 465). Як такі у праці виділяються закон руху пізнання від явища до сутності, закон піднесення пізнання від абстрактного до конкретного і закон єдності логічного і історичного в пізнавальній діяльності людства. Реалізуючи свій підхід, дослідники орієнтуються, з одного боку, на виявлення предметних основ цих законів, а з другого — на виявлення відмінностей між об'єктивною і суб'єктивною діалектикою. Треба погодитися з тим, що названими законами не вичерпується процес

генезису пізнання. Уявляється, що досвід розробки ленінської ідеї єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, зокрема, діалектичної логіки на сучасному етапі свідчить про її багатий зміст.

Прикінцевий розділ присвячений проблемі пізнаваності світу. У ньому конкретизується питання про пізнаваність світу, постаючи як питання про його наукову пізнаваність, обговорюється історична відносність пізнання і пов'язана з нею проблема меж пізнання (с. 526—543). Зазначимо, що в аналізі даної проблеми включається не тільки критика сучасних форм агностицизму і його виявів, але й осмислення ідеологічної значущості визнання об'єктивності й пізнаваності законів суспільного розвитку в сучасній класовій боротьбі, в революційному перетворенні світу. Цим авторами піби резюмують послідовно проведену ними тезу про те, що «матеріалістична або ідеалістична відповідь на основне питання філософії є вирішальною для суспільного значення філософії» (с. 24).

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що запропонована в книзі концепція марксистсько-ленінської теорії пізнання цілком масштабно розкриває її світоглядне значення. Звичайно, дослідження не позбавлене хиб. Зокрема, авторам не вдалося подолати утверджений в літературі акцент на суб'єкті пізнання, його гносеологічних можливостях, при якому категоріальна визначеність об'єкта зводиться до мінімуму (явище — сутність, чуттєве — раціональне, емпіричне — теоретичне). Але загалом праця філософів-марксистів з НДР становить значний стимул для дальшого вивчення світоглядного змісту марксистсько-ленінської гносеології.

М. В. ДУЧЕНКО, В. Ф. ШЕВЦОВ

ДІАЛЕКТИКА ЯК ТЕОРІЯ І МЕТОД ПОЯСНЕННЯ І РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ ДІЙСНОСТІ

Матеріалістична діалектика, яка орієнтує людей на революційну зміну світу і стверджує життєвість ідей наукового комунізму, в усі часи свого існування доводила істинність своїх принципів на основі осмислення найактуальніших проблем суспільної практики і наукового пізнання, у боротьбі з ідеалістичними та ревізіоністськими течіями немарксистської філософії. Розкриття цих особливостей діалектики присвячено рецензовану монографію*.

Єдність світоглядного змісту та революційно-практичної функції матеріалістичної діалектики автор обгрунтовує через розкриття зв'язку і зумовленості матеріалістичної діалектики і матеріалістичного ро-

зуміння історії, аналіз діалектики як логіки перетворюючої діяльності, революційної практики.

Між змістом матеріалістичної діалектики і її революційною спрямованістю існує внутрішня єдність, яка аналізується в історичному і логічному планах: при розгляді творів основоположників марксистсько-ленінізму, в партійних документах, а також під час аналізу світоглядного змісту поняття розвитку, проблеми творчості, категоріального зв'язку необхідності і випадковості, необхідності і свободи.

Зачіпаючи проблему соціального ідеалу, автор підкреслює, що основоположники наукового комунізму органічно пов'язували цю проблему з конкретно-історичними завданнями соціальної практики, обгрутувавши конкретну програму практичної боротьби за перетворення суспільства на

* *Злотіна М. Л.* Революційно-перетворююча роль матеріалістичної діалектики. — К.: Політвидав України, 1982. — 117 с.

новий соціально-економічній основі, програму боротьби за комунізм. Комуністичний ідеал К. Маркс і Ф. Енгельс, всупереч різноманітним ревізійністським концепціям, не вигадали, а «вивели його зі строго наукового аналізу буржуазного суспільства» (с. 35). Комунізм є образ суспільства, що відповідає творчій сутності людини, і реалізується він відповідно до об'єктивних законів розвитку. Матеріалістична діалектика є логікою комуністичного світогляду, методологічною основою теоретичного обґрунтування комуністичного ідеалу.

Творчим підходом характеризується аналіз діалектики як методологічної основи революційно-практичної спрямованості соціального пізнання. На нашу думку, автор правий, коли розглядає цю функцію діалектики через всебічний аналіз принципу партійності, який інтегрує в єдиний площинний діалектико-матеріалістичного світогляду всю систему принципів методології соціального пізнання, зумовлюючи їх конкретність і революційно-практичну спрямованість. Всебічне висвітлення соціально-класової природи методологічних проблем соціального пізнання становить основу для гносеологічних і класових засад комуністичної партійності та її антиподу — буржуазної партійності у формах об'єктивізму та суб'єктивізму. Автор зосереджує увагу передусім на методологічних проблемах процесу соціального пізнання: співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, принцип об'єктивності і активності суб'єкта, наукової об'єктивності і партійності, теорії і практики. Принцип комуністичної партійності, який вимагає органічного поєднання теорії з революційною практикою, об'єктивного аналізу з активною соціальною позицією дослідника, а також з принципом відображення, соціальними потребами, інтересами, цілями та ідеалами робітничого класу, заперечує вузький практицизм, прагматичний утилітаризм, безгуманне прожектерство та суб'єктивістське свавілля. «Марксистсько-ленінська діалектико-матеріалістична методологія об'єктивно-істинного соціального пізнання протистоїть як об'єктивізму, так і суб'єктивізму, об'єктивістській споглядальності й суб'єктивістському волюнтаризму, оскільки вони стаюють лише різні форми єдиної за своєю суттю метафізичної інтерпретації об'єктивної діалектики пізнання і практики, наукової істини й соціально-класових інтересів» (с. 48).

В рецензованій монографії докладно висвітлюються ленінські принципи конкретно-історичного аналізу явищ соціальної дійсності, діалектики істини у процесі революційно-перетворюючої діяльності та ідейної боротьби з філософськими антиподами марксизму-ленінізму (с. 56—70).

Значне місце в книзі посідає аналіз методологічної ролі діалектики в теоретичній і практичній діяльності КПРС на сучасному етапі. Автор простежує, як К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін і КПРС, спираючись на методологічні принципи матеріалістичної діалектики, створювали вчення про комуністичну формацію, різні ступені її соціально-економічної зрілості. Тео-

рія розвинутого соціалізму, розроблена КПРС, — неоцінений внесок у марксистсько-ленінське вчення про становлення і розвиток комунізму. «У науково розробленій концепції розвинутого соціалізму зафіксований не лише наявний досвід будівництва зрілого соціалістичного суспільства в нашій країні, а й тенденції його дальшого руху, визначені теоретичні орієнтири його побудови в рамках світової соціалістичної співдружності» (с. 75).

Відзначимо значну теоретичну і практично-політичну цінність аналізу філософських аспектів і проблем дослідження розвинутого соціалізму, а саме: його комуністичної спрямованості, об'єктивної логіки розвитку, зміни характеру людської діяльності, соціальної практики, нових форм взаємозв'язку між необхідністю і свободою, єдності свідомого цілепокладання й об'єктивних передумов досягнення цілей людської діяльності, проблеми наукового управління всіма сферами суспільного життя та ін.

М. Л. Злотіна детально аналізує такі актуальні питання, як діалектика сучасної епохи, концепція мирного співіснування тощо. Авторіві вдалося знайти оригінальні аспекти цих питань: так, наприклад, під революційно-перетворюючою діяльністю вона розуміє таку діяльність, яка не лише спирається на об'єктивні закони, наявні можливості, але й створює умови для досягнення своїх цілей, вибирає відповідні цілі і засоби, свідомо орієнтується на розв'язання соціальних суперечностей відповідно до їх природи.

Торкаючись концепції мирного співіснування двох протилежних соціально-економічних систем, автор, всупереч різноманітним ревізійністським концепціям, доводить, що мирне співіснування і теорія соціалістичної революції не суперечать одне одному, а є такою формою боротьби двох світів — двох соціальних систем, що не загрожує існуванню людства і є певним етапом світового революційного процесу, формою розвитку сучасного суспільства.

На нашу думку, під час розгляду принципу партійності слід було б показати його єдність і відмінність з принципом класового аналізу. Хоч принцип в марксистсько-ленінській філософії органічно єдині, вони, проте, не тотожні. Задум і логіка книжки потребували в дослідженні революційно-практичної діяльності нашої партії і радянського народу дати аналіз співвідношення класового і народного, класового і загальнолюдського. Аналіз цих питань тим більше актуальний з огляду на численні намагання ідейних противників марксизму-ленінізму з табору буржуазних націоналістів довести, що класовий підхід до суспільного життя немовби відкидає загальнолюдський зміст соціальних явищ.

Загалом проблеми, що ставляться автором в його монографії, привертають увагу своєю нетривіальністю, а підхід, що застосовується до їх розв'язання, може бути з успіхом використаний під час аналізу багатьох складних методологічних питань.

И. С. ЦИМБРИКЕВИЧ, О. Я. ЛИПА

МАРКОВА КОНЦЕПЦІЯ ВІДЧУЖЕННЯ І СУЧАСНІСТЬ

Актуальність наукового аналізу цієї галузі теоретичної спадщини К. Маркса, що пов'язана з розробкою концепції відчуження, зумовлена низкою обставин. Це і необхідність філософського осмислення гуманістичної сутності соціалістичного способу життя. Це і важливість розгляду під кутом зору даного К. Марксом пояснення походження і природи відчуження реальної практики сучасного капіталізму. Це і дальше розгортання ідеологічного наступу проти буржуазних і ревізійністських фальсифікацій Марксової спадщини і зазначеної концепції зокрема. Буржуазні фальсифікатори намагаються обілити капіталізм і звести наклепи на соціалізм як на суспільство, яке нібито не здатне подолати відчуження. Нарешті, неабяке значення має й обговорення різних підходів до розуміння становлення, розвитку і змісту даної концепції відчуження у Маркса з боку дослідників-марксистів. Усі ці питання розглядаються в рецензованій праці*.

Ключовим у науковому поясненні відчуження є, як підкреслює І. С. Нарський, дане К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Німецькій ідеології» визначення відчуження як консолідації соціальної діяльності людей «в якусь речову силу, що панує над нами, що вийшла з-під нашого контролю, що йде врозріз з нашими сподіваннями і зводить нанівець наші розрахунки...»¹. Формування Марксової концепції відчуження відбувалося насамперед у зв'язку з критичним переосмисленням тлумачення відчуження Гегелем, що в домарксистській історії філософії, починаючи з Руссо і Фіхте, було найвищою точкою у дослідженні відчуження.

Тому автор зосереджує свою увагу на порівняльному аналізі змісту концепції відчуження, з одного боку, у «Феноменології духу» Гегеля, а з другої — у працях К. Маркса «Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Економічні рукописи 1857—1859 років» і «Капітал».

У «Феноменології духу» Гегеля, як показано в книзі, міститься ключ до його концепції відчуження. Тут уже позначені контури діалектики переходу істини в заблудження, розуму — в розсудок, панування в підкорення, свободи — в залежність і рабство. Усі ці процеси розглядаються Гегелем у модифікації всезагального онтологічного відчуження: духу — в матеріальний світ, логічної ідеї — в природу.

Однак, за Гегелем, процеси відчуження є зворотною стороною руху абсолютної ідеї до себе, тобто до повноти самоздійснення як самопізнання. Автор звертає увагу на те, що, згідно з Гегелем, за будь-якого тлумачення відчуження, — гносеологічного чи онтологічного, — воно неминуче буде подолане. Показово, що К. Маркс, оцінюючи ряд розділів «Феноменології духу»,

зокрема про «нешасну свідомість», відзначав наявність у них критичних моментів щодо таких сфер, як релігія, держава, громадянське життя та ін. (с. 35). Кризь «ліси» ідеалістичної системи Гегеля К. Маркс виявляє елементи усвідомлення ним соціальних і духовних суперечностей феодального і ранньобуржуазного суспільства.

Особливо вдалим видається здійснений І. С. Нарським порівняльний розгляд деяких розділів про «нешасну свідомість» у «Феноменології духу» і творі Гете «Рейнеке лис». Сюжет останнього, взятий з казкового епосу раннього середньовіччя, в гетевському перекладенні був добре відомий Гегелю. Аналогія гегелівського відчуження розуму в розсудок з поведінкою звірів у старовинному народному епосі, що їх Гете уподібнив людям, полягає в тому, що відчуження постає у вигляді хитрості розсудку (а не розуму!) в «духовному тваринному царстві», де панують вакханалія індивідуалізму, ошукування, лестоші, протирозумні думки і дії. Молодий Маркс у статті «Дебати з приводу закону про крадіж лісу» використав що критику «духовного тваринного царства» як феодального відчуження, оцінюючи феодалізм як саме таке «царство».

Аналізуючи розробку К. Марксом наукової концепції відчуження в її розвитку — від «Економічно-філософських рукописів 1844 року» до «Економічних рукописів 1857—1859 років» і «Капіталу», — І. С. Нарський зосереджує увагу на розгляді таких проблем: 1) створення К. Марксом теорії відчуження, що принципово відрізняється від концепції Гегеля і Фейербаха, впливає з положення про «відчуження праці» і трактує що форму відчуження як першооснову інших, похідних його форм; 2) висвітлення К. Марксом взаємопов'язаних, але не тотожних, економічних, філософських і соціально-прогностичних аспектів відчуження; 3) розробка К. Марксом системи понять і категорій («суспільно-економічна формація», «експлуатація», «гноблення», «приватна власність на знаряддя і засоби виробництва», «суспільна власність» та ін.), через які тільки й можливе наукове осмислення походження, розвитку і неминучого подолання відчуження.

Автор підкреслює важливе методологічне і соціально-політичне значення цих ідей для наукової критики сучасних буржуазних і ревізійністських концепцій, показує неспроможність тверджень буржуазних ідеологів про те, що в умовах як капіталізму, так і соціалізму існує відчуження у сферах наукової, політичної й ідеологічної діяльності.

Формування Марксової концепції відчуження здійснюється вже в його «Економічно-філософських рукописах 1844 року» в процесі дослідження праці як основи всього людського життя. Як відзначає І. С. Нарський, у час написання цього твору, коли теорія суспільно-економічних формацій ще не склалася, К. Маркс роз-

* Нарський І. С. Отчуждение и труд: По страницам произведений К. Маркса. — М.: Мысль, 1983. — 144 с.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. — Твори, т. 3, с. 30.

глядає відчуження праці пролетаріату як кількісну елімінацію діяльності трудівника взагалі, а якісну відмінність між відчуженням у докапіталістичних формаціях і за капіталізму лише намічено.

Але вже в цих рукописах, підкреслюється в книжці, К. Маркс розглядає відчуження конкретної соціальної людини як результат соціально-колективного відчуження її праці, роблячи такі висновки: 1. В умовах капіталістичного виробництва робітник «відчужується від себе в самому акті виробництва», бо не він розпоряджається своєю діяльністю. 2. Відчужується результат праці робітника, через те що він йому не належить і закабалою людину. 3. Відчужується «людська сутність» робітника, оскільки праця, яка становить сутнісну основу людини, в умовах капіталізму позбавляє її власне людського існування. 4. Розвиток самовідчуження праці призводить до відчуження людей між собою.

Гадаємо, І. С. Нарський дає правильне розв'язання питання про співвідношення ще до кінця не подоланої в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» фейєрбахівської ідеї про подолання відчуження як «повернення» до одвічної сутності людини й ідеї самого Маркса про те, що за комунізму людська сутність дістане розвиток в усьому її справжньому змісті (с. 80). У книзі переконливо показано, що, за наявності певного дисонансу між зазначеними положеннями, в рукописах К. Маркса обґрунтовується думка про те, що сутність людини мінлива, в минулому вона була незрілою і тільки за комунізму сягне справжнього розвитку.

У рецензованих книзі показана опосередковуюча роль «Економічних рукописів 1857—1859 років» у становленні зрілої концепції відчуження, викладеної в «Капіталі». З'ясовуючи двостійкий характер праці в товарному виробництві — абстрактної і конкретної праці, К. Маркс розробляє наукову теорію вартості і додаткової вартості, яка розкриває істинний зміст капіталістичної експлуатації найманної праці. Довішив тут, що пролетарі продають капіталістам свою робочу силу, К. Маркс створив важливу передпосилку для теоретичного розрізнення відчуження і експлуатації, а також для уточнення зв'язків між цими соціально-економічними процесами. Автор показує, як у «Капіталі» К. Маркс вводить категорію відчуження в остаточно уточнені політико-економічні, загальносоціологічні й історико-матеріалістичні рамки, дає їй глибоке економічне обґрунтування.

Уточнення категорії відчуження в «Капіталі» здійснювалось також у напрямі ретельного аналізу співвідношення базисних і надбудовних видів відчуження. Надбудовні види капіталістичного відчуження — це ті наслідки відчуження праці, які входять за межі економічних явищ, тобто

експлуатації на капіталістичному виробництві, приватної власності, безробіття та ін. Це, наприклад, явища політичного тиску, поліцейського репресування. Сюди ж належить й маніпулювання свідомістю і поведінкою широких мас трудящих відповідно до потреб та інтересів буржуазії. А з цим пов'язані й надбудовні форми відчуження у соціальній психології, моралі, культурі, науці і релігії.

Для подолання тих розбіжностей у прочитанні Марксової концепції відчуження, що існують серед частини марксистів, дуже важливий авторський аналіз системи всіх належних до цієї категорії або пов'язаних з нею понять, що ними оперує Маркс (с. 99—101).

Зіставлення Марксової концепції відчуження з реаліями сучасного капіталізму дозволив І. С. Нарському зробити висновок про те, що для капіталістичної формації і в її сучасному стані відчуження незбориме, більше того, воно посилюється. І навпаки — розвиток соціалістичного суспільства, як і передбачав К. Маркс, повністю підтвердив, що здійснення соціалістичної революції і побудова соціалізму забезпечують ліквідацію відчуження. Підкреслюючи, що відчуження не породжується сутністю соціалізму, автор відзначає можливість певних виявів відчуження в окремих соціалістичних країнах, особливо в період побудови соціалізму, внаслідок різних причин, у тому числі і помилок керівників.

Інший характер мають наслідки вже подоланого відчуження праці в умовах розвинутого соціалізму. Як підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, «навіть тоді, коли остаточно встановлюються соціалістичні виробничі відносини, у деякого ще зберігаються, а то й відтворюються індивідуалістичні звички, прагнення поживитися за рахунок інших, за рахунок суспільства. Все це, користуючись термінологією Маркса, наслідки відчуження праці, і вони не зникають автоматично і раптово із свідомості, хоча самі відчуження вже ліквідовано»².

Тому цільовіте усунення всіх залишків відчуження — це тривалий шлях, що передбачає істотну зміну свідомості мас і кожної окремої людини.

Вважаємо, що І. С. Нарському вдалося не тільки ввести читача в творчу лабораторію Маркса, а й показати, якою могутньою ідейною зброєю є сьогодні його теоретична спадщина в боротьбі за утвердження ідеалів комунізму.

І. В. БИЧКО, Г. А. ЗАІЧЕНКО

² Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 9.

ІЗ ФІЛОСОФСЬКОЇ СКАРБНИЦІ МИНУЛОГО

Постать Феофана Прокоповича — видатного мислителя і громадсько-політичного діяча кінця XVII — першої половини XVIII ст. — характеризується яскравою колоритністю особистості, багатогранністю інтелекту, широким змістовним багатством ідей і прагнень. Феномен Прокоповича — не випадкове явище. Він з історичною необхідністю увібрав у себе потреби суспільно-економічного, політичного та духовного розвитку тодішньої Росії. Виражаючи і обстоюючи інтереси буржуазії, що зароджувалася, купецтва й служилого дворянства, Ф. Прокопович обгрунтував реформи Петра I, сприяв розвитку науки і культури, перемозі світських начал в державному устрої Росії, зближенню та духовному єднанню братніх слов'янських народів. Ідейна спадщина Прокоповича увійшла до духовної скарбниці багатьох слов'янських народів, зокрема російського, українського й білоруського.

Вітчизняні прогресивні діячі культури — А. Кантемір, В. Татішев, О. Сумароков, М. Новиков, Д. Фонвізін, декабристи, О. Пущкін, В. Бєлінський, М. Чернишевський — позитивно оцінювали творчість та діяльність Прокоповича як одного із сподвижників, голови «вченої дружини» Петра I, відомого мислителя першої половини XVIII ст. Про просвітницьку діяльність Прокоповича схвально відгукувався, зокрема, Г. В. Плеханов.

Творчість Ф. Прокоповича активно вивчається радянськими й зарубіжними ученими — істориками, юристами, мовознавцями, літераторами, природознавцями, філософами та ін., які шукають у ній відповідь на численні питання, пов'язані з багатою на події епохою великих перетворень у всіх сферах суспільного життя.

Всебічне дослідження ідейної спадщини Ф. Прокоповича має принципове значення для визначення її ролі, місця у розвитку суспільно-політичного й духовного життя народів нашої країни, а також для спростування різних перекручень творчості й діяльності мислителя.

Як відомо, Ф. Прокопович — автор численних літературно-публіцистичних, філософських, природознавчих, історичних і теологічних творів. Багато із них за життя мислителя було опубліковано, чимало творів видано й після його смерті на різних мовах, але залишилась ще велика кількість невивчених, неопублікованих праць та архівних матеріалів.

Отже, визначною подією у дослідженні ідейної спадщини Ф. Прокоповича і вітчизняної філософської думки є видання у трьох томах філософських творів Ф. Прокоповича — вперше здійсненого перекладу з латинської мови на українську — лекційних курсів з риторики, логіки, фізики, математики й етики, які читав Ф. Прокопович протягом 1705—1709 рр. у Києво-Могилянській академії*. Причому третім-

ник мистів і нові, нещодавно знайдені тексти рукописів мислителя.

Перший том «Філософських творів» Ф. Прокоповича охоплює курс лекцій «Про риторичне мистецтво», що складається з десятих книжок. Щоправда, і раніше були опубліковані окремі фрагменти з риторики, проте вони не могли створити загального уявлення про цей курс.

У теоретичній спадщині Прокоповича риторика посідає важливе місце, викладання якої надавалося важливого значення у Києво-Могилянській академії. Будучи у ті часи універсальною наукою про слово, риторика регламентувала як власне ораторське мистецтво (світське і церковне), так і філософське та історичну прозу.

Риторика є, на думку Прокоповича, царицею мистецтва, що охоплює всі речі, які цікавлять людину. Але цінність красномовства полягає не тільки у майстерному вираженні думки про почуття та важливі справи. «Силами красномовства, — підкреслює мислитель, — допомагаємо друзям, відбиваємо зазіхання ворогів, захищаємо невинних, засуджуємо нечесних, викриваємо засідки, перешкоджаємо розрухам безпутників, відвертаємо шкоди і небезпеки. Потім цим шляхом зав'язуємо і зберігаємо дружбу, ним же потішаємо пригноблених в нещасті, даємо розраду в дуже важких становищах, викорчовуємо ненависть, здобуваємо прихильність, втихомирюємо сварки і незгоди» (т. 1, с. 112). Мислитель не тільки виявляє велику увагу до риторики як «цариці душ» і «княгині мистецтва», але й рішуче намагається очистити риторичне красномовство від схоластичних нашарувань і спотворень. Спираючись на основоположний у класичній риторичній теорії відповідності стилю предметові промови, Прокопович критикує єзуїтів і схоластів, які «називають все чорне білим і біле чорним», «прославляють тиранів і підносять похвали їх до неба», «плетуть численні дуже холодні і дуже набридливі дотепи» (т. 1, с. 134). Дотримуючись «помилкового методу», такі проповідники не розуміють, що «мистецтво красномовства створено не з будь-якої волі, воно є мистецтвом з природи, і тому немає потреби придумувати іншого, хіба тільки те, що зберегли протягом стількох віків найбільші вчені і найгеніальніші мужі» (т. 1, с. 139).

Для Прокоповича головним авторитетом в питаннях риторики був Арістотель, на вченні якого протягом віків ґрунтувалися всі найважливіші теоретичні красномовства. Проте у риторичній київської мислителя в широкому діапазоні використовуються ідеї, положення, вчення багатьох визначних грецьких і римських ораторів і теоретиків красномовства, особливо Цицерона, багатий досвід і позитивні здобутки пізніших та сучасних діячів і мислителів.

Характерним для риторики Прокоповича є те, що вона органічно поєднується з естетикою. І хоч не всі її книги однаково цінні як історико-естетичне джерело, проте містять у собі ідеї й положення, які

* Прокопович Феофан. Філософські твори: В 3-х т. — К.: Наук. думка, т. 1, 1979. — 511 с.; т. 2, 1980. — 549 с.; т. 3, 1981. — 521 с.

сприяли дальшому розвиткові понять і категорій естетичних.

Курс лекцій Прокоповича «Про ораторське мистецтво» є багатопланий, глибокозмисловий твір, який дає змогу розкрити літературну ерудицію автора, його світогляд, соціально-політичні, філософські та естетичні погляди. Водночас важливо відзначити, що цей твір має не тільки історико-пізнавальне значення. Своїми ідеями та положеннями, величезним багатством фактичного матеріалу, аналітико-синтетичним рівнем дослідження й викладу, він близький і нашому часові, ряд думок мислителя можуть бути використані при осмисленні питань удосконалення ораторського мистецтва і лекторської майстерності.

У другому томі вміщено ряд вперше виданих курсів лекцій з різних дисциплін, зокрема трактати з «Логіки» і «Натурфілософії або фізики», що становили основу курсу філософії. Хоч рукописи цих трактатів збереглися частково, проте вони мають найбільше значення для розкриття філософських поглядів Прокоповича.

«Логіка» поділялася на діалектику, або малу логіку, і теоретичну, або велику логіку. В опублікованій «Логіці» немає перших чотирьох книг, п'ята книга, яка збереглася, є закінченням малої логіки, тобто діалектики. Друга частина трактату — велика, або теоретична, логіка, — складається із наступних трьох: шостої, сьомої і восьмої книг.

Із п'ятої книги, де подаються правила і способи проведення диспуту, бачимо, що автор «Логіки» висвітлює ці питання у зв'язку з риторикою, водночас звертаючи увагу на різницю між метою риторики і діалектики. Риторика має на меті не стільки доводити істину, скільки властиві їй у відповідній формі засобами красномовства, «завдання ж діалектики полягає в тому, щоб відшукувати невідоме через більш відоме» (т. 2, с. 23), тобто перед діалектикою стоять пізнавальні завдання.

Розглядаючи логіку як мистецтво і науку, Прокопович цілком слушно вважає об'єктом логіки не речі чи слова, а «операції розуму, спрямовані на правильний хід диспуту», бо «діалектика прагне сама собою допомогти керувати людським інтелектом, щоб він міг добре й безпомилково міркувати» (т. 2, с. 49). Проте філософ не відриває логіку від речей, бо, як він вважає, «для правильного судження потрібні дві умови: впевненість щодо предмета і міцні знання щодо дій розуму», тобто «певне пізнання істини» (істинність засновників) і «пізнання правильного логічного виведення» (правильність силлогізму), а останнє «не можна виробити без штучної діалектики» (тобто науки логіки) (т. 2, с. 57).

Мислитель також розглядає питання визначення й точності понять, їх змісту та логічних співвідношень, істинності й хибності суджень, заперечення можливості суперечливих суджень про той самий предмет, побудови силлогізму та ін.

Хоч «Логіка» Прокоповича не позбавлена ряду традиційних обмежень, харак-

терних для схоластичної логіки, істотно те, що одним із її завдань, на думку її автора, є сприяння переходові від відомого до невідомого, тобто вона розглядається як засіб наукового пізнання. Прокопович надає важливого значення мисленню та його законам. За його твердженням, навіть «наймудріший бог» не може заперечити сили істини, законів логіки та сили силлогізму. У «Логіці» мислитель критично сприймає Арістотеля. Прокопович не задовольняють традиційні теоретичні канони, відчувається вплив ідей гуманізму, Реформації, філософії Нового часу.

«Натурфілософія, або фізика», яка, звичайно, ґрунтується на об'єктивному іdealізмі, посідає помітне місце у філософському вченні Прокоповича, оскільки «вона, запліднюючи всі мистецтва, подає велетенську користь родові людському, «смає філософію доповнює», «всіма природними тілами займається і їхні властивості досліджує», «всі зв'язки світу своїм колом обіймає» та ін. (т. 2, с. 115—117).

Але фізика, на думку Прокоповича, має служити ще й пізнанню бога, як і однаково ж запереченню забобів, марновірства, чудес, що не від бога та ін. «Що ж до ідолопоклонства та інших пережитків, зазначає автор, хай вони послаблюють, бо лише з допомогою фізичних спостережень можна пізнати бога» (т. 2, с. 116). Визначаючи первинність божественного начала й вторинність світу речей, Прокопович висловлює й такі твердження, які тяжіють до натуралістичного пантеїзму та деїзму.

У «Натурфілософії» Прокоповича — «компромисне» розуміння матерії, за якою визначається і твердження Арістотеля про вічність матерії і «первісне творення матерії» богом. Філософ писав: «...цей спільний субстрат, чи перша матерія, яку бог створив на початку світу, не може ніколи не народжуватися, ні знищуватися, ані збільшуватися, ані зменшуватися, і скільки її створено, стільки лишається досі, й лишається назавжди» (т. 2, с. 128).

Під теологічною оболонкою тут міститься ідея якісної і кількісної сталості, незнищеності матерії. Адже «бог створив природу так, щоб до виникнення чогось шось руйнувалось для того, щоб була матерія для майбутнього тіла, й навпаки, коли шось гине, то відразу виникає інше тіло...» (т. 2, с. 128). А тому, «чи є необхідністю, щоб матерія виникала, коли вона переходить з одного тіла в інше» (т. 2, с. 128). Отже, «загалом треба вважати, — зазначає мислитель, — що в усіх тілах є певний спільний субстрат, хоч його не можна сприйняти відчуттям» (т. 2, с. 127—128). Наука у ті часи дуже близько підійшла до розуміння закону збереження, сформульованого Ломоносовим і Лавуаз'є, і вплив цього розуміння на погляди Прокоповича досить помітний.

Зазначаючи, що світ є «матеріальним сполученням речей» і «небо складається з матерії», Прокопович не погоджується з твердженнями Арістотеля про вічність «матерії землі» від «матерії неба», які були сприйняті схоластикою. «...Я з усією

переконливістю доводжу, — пише він, — що матерія небес зовсім не відрізняється від матерії підмісячних тіл. Тому ми не поділяємо вчення Аристотеля» (т. 2, с. 321).

Спіраючись на праці Кеплера, Галілея та інших передових учених, Прокопович у своїй «Фізиці» поставив питання і про множинність світів. «Бо не заперечується і те, що порожнеча існує поза світом, і те, що тіла в порожнечі можуть знаходитися на відстані. І, якщо б два світи могли доторкатися один до одного, не було б нічого в цьому абсурдного» (т. 2, с. 314). Хоча тут, крім посилань на наукові докази, автору знадобилися також і теологічні засоби (т. 2, с. 315).

У «Натурфілософії» Прокоповича принципово важливе місце посідає проблема матерії і форми. Оскільки «матерія... не знищується й не народжується, є тим самим, завдяки чому увесь світ є єдністю, то відмінності між тілами визначаються формою, яка і є, на думку мислителя, основою індивідуалізації, а не матерія, як це вважав Фома Аквінський. Адже «...те, що є в людини, могло б перейти в лева, з лева — в черв'яка, з черв'яка — в землю, з землі — в дерево й так далі» (т. 2, с. 128), воно залишається постійним, міняється лише форма. «Матерія є спільною й однаковою в усіх тілах, проте форми є різними...» (т. 2, с. 394), — робить висновок мислитель. Матерію і форму вчений розглядає як два принципи (основи), які утворюють тіло чи субстанцію, що є центральним поняттям у його натурфілософії. Матерія є субстанцією, своєї завершеності вона досягає в оформленості.

Питання про первинність матерії чи форми або про залежність матерії від форми і навпаки, на думку Прокоповича, не має рації. Відкидаючи твердження «томістської школи», що «матерія не має власного існування, а започище його цілком від своєї форми», Прокопович зазначає, що стоїть «на протилежній [точці зору], вважаючи, що «аргументи томістів спростовуються» (т. 2, с. 131—132), критикуючи і Платона, який «вчить, що форми наче з їх власних ідей, мов би з джерел, вливаються в матерію, як у яєцьк змістилище» (т. 2, с. 134). Прокопович не задовольняється і твердженнями Аристотеля, що матерія є чимось пасивним, потенцією, в яку активність вносить тільки форма. Він визнає невіддільність матерії і форми та виведення форм з матерії, оскільки природа діяльна за своєю суттю, а речі, що її складають, є оформленою матерією (субстанцією), при тому «акцидентні властивості найбезпосередніше утворюють субстанційні форми» (т. 2, с. 136). І все ж таки для мислителя, як і для інших учених того часу, питання про те, як це робиться, залишалося найважчим для з'ясування, бо це вимагало розуміння саморуху матерії, а тогочасна наука й філософія до цього ще не дійшли.

Варті уваги думки Прокоповича про рух, у трактуванні якого він виходить з фізики Аристотеля та інших античних та середньовічних учених і часто звертається до ідей Коперника, Галілея, Тіхо де Браге,

Декарта, Геріке, Бореллі, Бурґаве, Торічеллі та ін. Важливим є те, що Прокопович вважав рух невід'ємною властивістю природи, бо природа «ніколи не буває в спокої» (т. 2, с. 147), «жодна субстанція не є бездіяльною» (т. 2, с. 384). У питанні причини руху Прокопович наближався до дійсного розуміння, зводячи роль бога до першорушії, а рух самих природних тіл — до вторинних причин, що виводилися з самої природи. Щодо цього цікавими є його думки про змінюваність земної поверхні під дією природних сил, про рух небес, про рух і спокій та ін.

Значне місце відводить мислитель розглядові простору і часу. Пов'язуючи простір і час з рухом, Прокопович продовжує в цьому питанні лінію Аристотеля — Декарта — Лейбніца і заперече лінію Девокрита — Ньютона, які визнавали існування порожнечі. У цьому зв'язку учений приділяє належну увагу і таким питанням, як скінченне і нескінченне, перервне і неперервне, критикуючи томістське трактування їх.

Критикуючи схоластичні розумування і часто виходячи за рамки традиційно-релігійних поглядів, Прокопович у «Натурфілософії» широко використовував і об'єктивно сприяв поширенню науково-природничих відкриттів, досягнень науки свого часу. Прикладом цього є виклад «Системи світу Птолемея», «Системи Коперника», «Системи світу Тіхо Браге». Не даючи своєї оцінки цим системам, професор лише це як право вибору самими слухачами, а це на ті часи було не тільки способом поширення прогресивних поглядів, а й доволі сміливим і небезпечним кроком. В дусі досягнень тогочасної науки намагався він пояснити природні явища, процес та ін.

За всіх притаманих теологічних нашарувань та історичної обмеженості, «Натурфілософія або фізика» Прокоповича увірнула у себе цінні ідеї, що влилися у загальне русло розвитку прогресивної філософської думки, підготували ґрунт і проклали шляхи для нових досягнень вітчизняної науки.

У другому томі також вміщена «Етика» Прокоповича, але лише перші чотири розділи книжки першої, а більша частина її відсутня. Цей фрагмент публікується вперше, і хоч він незначний, все ж має науково-пізнавальну цінність.

Достіть багатим є й третій том, де вміщено насамперед «Математику» — курс лекцій з арифметики й геометрії, що являв собою частину філософського курсу у ті часи. Щоправда, Прокопович не ставив своїм завданням «викладати математичну науку у повному обсязі» і подав лише арифметику й геометрію — «перші, але водночас найширші основи всієї математичної науки: адже від них починаються найскладніші астрономічні розрахунки» (т. 3, с. 10).

Зазначимо, що розуміння і визначення математичні Прокопович висвітлює у зв'язку з матеріальними предметами. Він зауважує, що «предметом математичної науки є такі речі, спостереження і дослідження

яких могли б здатися неможливими тому, що вони ніби зовсім віддалені від наших почуттів. Проте вони надзвичайно прості, ясні й можуть сприйматися почуттями» (т. 3, с. 9—10). Це положення учений поклав в основу визначення математики. «Математика — це наука, що розглядає кількість у матеріальних предметах, або, як вважають інші, — кількість абстрактну (при цьому вони нічого не кажуть, чи ця кількість у матеріальних тілах, чи поза ними)» (т. 3, с. 10—11). Вважаючи, що така «дефініція стосується взагалі всіх математичних наук, разом узятих, а не лише арифметики й геометрії», Прокопович підкреслює, що всі розділи математики «розглядають кількість, що містяться в певних предметах» (т. 3, с. 11).

У трактуванні арифметики як науки про числення Прокопович виходить з розуміння дискретної кількості, тобто чисел, які можуть бути абстрактними, коли аналізуються самі лише числа, відірвані від предметів, в яких вони містяться», і конкретними, коли «щодо якихось чисел з'ясується питання, як вони містяться в тих чи інших предметах...» (т. 3, с. 13). Відповідно до цього й арифметика є загальною (абстрактні числа) і спеціальною (конкретні числа, пов'язані з певними об'єктами), тобто можна сказати, теоретичною і прикладною. Зазначимо, що спеціальна арифметика, як зазначає Прокопович, займається «не стільки конкретними числами, що містяться в будь-яких окремих поодиноких предметах або принаймні в їхніх найдрібніших частинах... скільки вивчає ті числа, що містяться в об'єктах інших галузей математики...» (т. 3, с. 13).

Цікаві думки висловлює учений і про геометрію. «Геометрія — це наука, що вивчає будь-які неперервні величини, і через це об'єктом її вивчення є не тільки земля (як свідчить її назва), а й будь-яка неперервна величина» (т. 3, с. 83). Проте цей об'єкт геометрії склався історично. Хоч спочатку «метою геометрії було вимірювання полів проте поступово вона настільки розвинулася, що... звернулася до вивчення навіть усього небесного простору й почала відшукувати способи дослідження будь-яких величин...» (т. 3, с. 83).

У своєму курсі «Математики» Прокопович використав праці античних авторів, зокрема Евкліда, німецького математика й астронома, коментатора «Начал» Евкліда Христофора Клавія та ін. Виклад математики він здійснював з погляду розкриття теоретичного й практичного значення її для розвитку наукового знання, пізнання природи. При тому заняття математикою, зазначав він, дають велику насолоду, бо «жодна наука не запалює так сильно бажанням пізнання, як математика, — наука вельми цікава і захоплююча» (т. 3, с. 9).

У третьому томі вміщені «Листи» — епістолярна спадщина Прокоповича, що мають дуже важливе значення для дослідження і розкриття нових сторін у життєдіяльності й творчості мислителя, його світогляду, інтересів і прагнень, а також для глибокого пізнання тієї атмосфери й відносин, у яких жив, діяв і творив учений.

Цікавими у плані характеристики Прокоповича як історика є дві історичні праці, опубліковані вперше. Про обдарованість Прокоповича-поета свідчать його вірші, перекладені з латинської мови.

Тринадцять томів філософських творів мислителя завершується «Життєписом Феодана Прокоповича» за Т.-Г. З. Байером, витягом з опису «Бібліотеки Феодана Прокоповича», «Списком творів Ф. Прокоповича», що мають важливе пізнавальне значення для дальшого дослідження ідейної спадщини, діяльності й творчості ученого.

Наукове опрацювання, літературна і мовно-стилістична редакція його опублікованих творів виконані на високому фаховому рівні. Добре розроблені примітки для кожного тома, а в третьому томі вміщено іменний покажчик для всіх томів.

Проте при уважнішому ставленні упорядників і редакторів можна було б уникнути деяких неточностей. Насамперед вони спостерігаються у примітках. Так, у другому томі на с. 526 у 26-й примітці мовиться про Діонісія Ареопігита і вказується на припущення деяких радянських учених, що автором творів «Ареопігитики» ймовірно міг бути грузинський мислитель Петро Івер. Тут же робиться посилання на примітку 139 книжки першої «Риторикки» (т. 1), яка має, очевидно, ще дещо роз'яснити. Під час звірки з'ясувалося, що в цій примітці йдеться про Аврелія Августина і тим самим вона нічого не роз'яснює. У 18 примітці до книжки сьомої «Логіки» (т. 2, с. 523) пишеться: «Фома Аквінський — див. примітку 131 до книжки другої «Риторикки». З'ясування такої примітки 131 у «Риторикки» взагалі немає, бо останньою приміткою є 65, але зате є 31 примітка, де йдеться про Фому Аквінського. Такі недоробки є й в інших місцях.

У 139 примітці до першої книжки «Риторикки» (т. 1) є друкарські помилки, говориться про Августина Аврелія і вказується, що в його творах християнська церква «отримала» теоретичне (теологічне) обґрунтування, яке до XVIII ст., (насправді — до XIII ст.), тобто до появи творів Ф. Аквінського, вважалося в католицькій теології найавторитетнішим».

У десятій примітці в розділі «Листи» (т. 3) зазначається, що С. Яворський народився «в містечку Яворові на Львівщині». Проте є інші думки щодо цього; вважають, що С. Яворський походить із містечка Явора колишньої Перемишльської єпархії, а тепер села Явори Турківського району Львівської області. Очевидно, можна б згадати і що обставину.

Незрозумілим є те, чому автори «Передмови» не послуговуються перекладами творів, уміщених у тринадцятому, до якого й написана ця «Передмова», а якимось іншим перекладом, посланоючись на їх рукописний оригінал. Це говорить про певну відмінність між використаними цитатами у «Передмові» і відповідними місцями у творах, вміщених у тринадцятому.

Існують окремі неточності у посиланнях на сторінки рукописних оригіналів творів Прокоповича. Наприклад, на с. 68 «Передмови» (кінець останнього абзацу) наво-

диться цитата з посланням на сторінку оригіналу — с. 6—7. На цих сторінках «Риторик» такої цитати не знайдемо. Неуніфікованість позначок посилав певною мірою утруднює користування текстами тритомника.

У текстах перекладів іноді подибуються друкарські помилки. Так, на с. 112 (т. 1) «Риторик» 15-й рядок згорн замість «своїм розумом», написано «своїх розумом». Такі огріхи є і в інших місцях.

Якщо судити про тритомне видання філософських творів Прокоповича з погляду завдань, що стоять в галузі дослідження розвитку вітчизняної філософської думки у XVII—XVIII ст., то поява «Філософських творів» знаменує собою визначну подію. Справа не тільки у з'ясуванні наукових і філософських поглядів, світогляду мислителя. Курси «Про риторичне мистецтво», «Логіка», «Натурфілософія або фізика»,

«Математика», «Етика», які викладав Прокопович в Києво-Могилянській академії, дають реальну змогу також уявити науково-теоретичний і фаховий рівень навчання в академії, рівень духовного життя та й взагалі стан розвитку вітчизняної філософської думки й науки наприкінці XVII—на початку XVIII ст. Аналіз цих творів дасть змогу зробити більш предметним дослідження стану філософської, наукової, педагогічної підготовки слухачів Академії порівняно з західноєвропейськими вищими навчальними закладами того часу, а також допоможе розкрити вплив та зв'язки з передовою філософською думкою та досягненнями науки.

Видання «Філософських творів» Прокоповича — значний внесок у дослідження вітчизняної філософії, науки, духовної культури загалом.

А. І. ПАШУК

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРАЦІ

Вивчення діалектики формування і вдосконалення соціалістичної праці посідає одне з центральних місць у публікаціях радянських суспільствознавців останніх років. Цій проблематиці присвячено низку фундаментальних наукових праць, з'явилось чимало колективних та індивідуальних монографій, науково-теоретичних збірників і статей, що належать економістам, соціологам, філософам, іншим спеціалістам.

Рецензована колективна монографія* підготовлена співробітниками відділу теоретичних проблем наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР разом з викладачами вузів республіки. Це друга книга циклу «Діалектика розвитку праці за соціалізмом», який розробляється науковцями відділу.

Характерним для названої монографії є те, що в ній вільна праця розглядається як визначальна риса способу життя розвинутого соціалістичного суспільства. За словами авторів, вони поставили за мету висвітлити проблеми соціалістичної праці під кутом зору її безпосереднього суспільного характеру, тенденцій розвитку, впливу на дальше вдосконалення соціалістичних суспільних відносин та виховання нової людини.

У восьми розділах книжки в загально-теоретичному плані розкриваються визначальні риси соціалістичної праці, проблеми вдосконалення трудового способу життя в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, трудового виховання на сучасному етапі комуністичного будівництва тощо.

Спеціальний розділ присвячений критиці сучасних буржуазних поглядів на роль праці в історичному процесі та її вплив на формування людських відносин, потреб та інтересів.

На нашу думку, найбільш вдалою є та частина монографії, в якій в історико-філософському плані розглядається докорінна відмінність наукового, марксистсько-ленінського розуміння ролі праці в соціальному прогресі людства від різних ідеалістичних концепцій і з'ясовується визначальна роль робітничого класу — справжнього творця найгуманнішого суспільного ладу — у формуванні якісно нового ставлення до праці в процесі побудови соціалістичного суспільства, у виникненні і розвитку нових форм змагання, спрямованого на неухильне зростання продуктивності праці в умовах зрілого соціалізму.

Досить ґрунтовно розкрито питання про вирішальну роль ленінської партії, соціалістичної держави, за активної участі профспілок, мас трудящих, у науковій організації суспільної праці за соціалізмом. Авторі показують, що розгортання науково-технічної революції, поєднання її досягнень з перевагами соціалістичної системи господарювання, концентрація всіх ресурсів країни і використання їх з метою підвищення добробуту трудящих — усе це підносить планомерну організацію праці на вищий рівень і, природно, ставить нові вимоги відповідно до грандіозних масштабів виробництва та зростаючих матеріальних і духовних потреб народу. Тому планомерна організація соціалістичної праці розвивається далі як у напрямі розширення кола галузей людської діяльності, де здійснюється планування, так і посилення єдності та комплексності всього народного господарства.

* *Труд как основная форма жизнедеятельности социалистического общества / Коллект. моногр. АН УССР. Ин-т философии.* — Киев: Наук. думка, 1981. — 358 с.

Питання про вдосконалення вже існуючих і впровадження нових форм і методів розвитку планомірної організації праці автори розглядають відповідно до накреслень XXVI з'їзду КПРС, матеріалів Пленумів ЦК КПРС, постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення дії господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості праці», інших партійних і державних документів.

Значну увагу дослідники приділяють висвітленню трудового способу життя радянської людини, проблем гуманізації праці, форм і методів трудового виховання, профорієнтації та її ролі в процесі такого виховання, збагачення змісту праці і всебічного розвитку особи. Фактичний матеріал, використаний у книжці, переконливо демонструє ті реальні зміни в нашій країні, що характеризують процес подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, вирівнювання соціально-економічних умов сільськогосподарської та індустріальної праці.

У системі соціалістичних виробничих відносин праця перетворюється на найважливіший чинник духовного життя людини відповідно до того, як вона дедалі більше збагачується інтелектуальними, творчими можливостями, розгортає все багатство здібностей індивіда. Праця в системі радянського, соціалістичного способу життя є джерелом матеріального і духовного багатства суспільства і кожної окремої особи. За соціалізму знімається суперечність між працею як необхідністю і працею як свободою, істотно змінюється характер використання вільного часу. Завдяки цьому в

умовах соціалізму свідоме ставлення до суспільно корисної праці як до життєвої потреби, визначального фактора всебічного розвитку особи стає нормою моралі і практичної діяльності будівників комунізму.

Маючи науково-дослідницький характер, становлячи докладний розгляд важливих проблем удосконалення соціалістичної праці, книга водночас не позбавлена певних недоліків. Зокрема, недостатньо конкретним є, на наш погляд, аналіз умов, що сприяють виявленню і усуненню негативних явищ (дармодітво, хабарництво, розкрадання державних цінностей тощо), які суперечать принципам організації соціалістичної праці, нормам радянського способу життя. Лише побіжно висвітлюються процеси формування та розвитку соціалістичної праці, що здійснювалися і здійснюються в нашій республіці. Автори частогусто обмежуються тими загальносоюзними повідомленнями, які вже використовувалися в інших дослідженнях. Більшу увагу варто було б приділити викриттю буржуазних і ревізіоністських фальсифікаторів ролі КПРС і радянської держави у формуванні і розвитку соціалістичного, трудового способу життя, в науковому керівництві процесом переростання соціалістичної праці в комуністичну.

Загалом же рецензована монографія є цікавим і плідним дослідженням проблем удосконалення праці за розвинутого соціалізму і може бути використана в науково-дослідницькій, викладацькій і пропагандистській роботі.

П. Д. КОВАЛЬ, Н. І. НЕМИРОВСЬКА

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФІЇ РЕЛІГІЇ НЕОКАНТІАНСТВА

Монографія Н. Я. Лісовенко* присвячена темі, історико-філософська і науково-атеїстична актуальність якої не викликає сумніву, бо спадщиною представників Марбурзької школи неокантіанства і тепер активно послуговуються теологи, які намагалися модернізувати релігійну ідеологію засобами філософського ідеалізму. Ця тема істотна в контексті сучасної ідеологічної боротьби, оскільки «етичний соціалізм» давно вже став філософською основою ревізіонізму і опортунізму.

У праці показана безперспективність спроб буржуазної філософії «мирським» засобами заповнити втрачені, яких зазнала релігія. Якщо досі у нашій літературі увага приділяється критиці філософського обґрунтування релігії, яке здійснюється у рамках різних концепцій ірраціоналістично-антропологічного напрямку і насамперед

екзистенціалістської філософії, то в цій монографії критично розглядається один із найхарактерніших для сучасного буржуазного філософування напрямів «раціоналістичного» обґрунтування релігії. Звернення до філософії неокантіанства актуальне ще й тому, що трансцендентальний ідеалізм давно претендує на роль посередника між релігією і наукою.

Праця Н. Я. Лісовенко є першим у нашій літературі дослідженням, присвяченим критичному аналізу неокантіанської інтерпретації релігії. За формою монографія становить «портрети» представників Марбурзької школи неокантіанства — Г. Когена, П. Наторпа, Е. Кассіраера і маловідомого нашому читачеві Альберта Герланда. Така композиція зумовлена прагненням автора вичлентити найтипловіші теоретичні ходи і методологічні прийоми «впливових» фігур цього напрямку, зіставити їх рішення, виявити типовість установок, завдань, цілей, показати на прикладі аналізу поглядів окремих авторів їх ідейну

* Лісовенко Н. А. Філософія релігії Марбурзької школи неокантіанства. — Київ: Наук. думка, 1983. — 96 с.

спільність і водночас суперечливість висновків всередині єдиної, здавалося б, методологічної і ідейної орієнтації. Напрошується висновок: а чи можна вважати, що у представників Марбурзької школи неокантіанства є єдина концепція релігії, — можливо, є загальні передпосилки, але дали їх позиції розходяться. Мабуть, треба говорити про концепції всередині єдиної філософії релігії Марбурзької школи неокантіанства.

Викликає інтерес авторська критика неокантіанської спроби гносеологічного і культурологічного обгрунтування релігії як «вічного і неминушого елемента людської культури і пізнання». Цілком виправдане акцентування на «філософії символічних форм» Е. Кассіра, яка займає особливе місце в неокантіанській традиції взагалі, в цій концепції «перетинається» чимало проблемних ліній сучасної буржуазної філософії (деякі з них не були усвідомлені самим Кассіром).

Автор підкреслює, що для Марбурзької школи неокантіанства характерна втрата того тлумачення загальнофілософського і світоглядного змісту і масштабності проблеми релігії, яке було притаманне Кантові. Річ у тім, що філософія релігії неокантіанства виражає внутрішню співвіднесеність з сучасною буржуазною соціальною дійсністю, на ґрунті якої вона розвивається. Ідеться про формалізацію відносин індивідів, коли людина є тільки засобом для капіталу.

Поставлене автором дослідницьке завдання розв'язане загалом успішно, основні висновки і оцінки науково обгрунтовані й теоретично аргументовані. Розкриваються найважливіші риси і особливості трансцендентно-ідеалістичної філософії релігії, її специфічні теоретичні форми, в яких неокантіанство Марбурзької школи намагалося поєднати філософію, теологію, наукове знання і релігійну віру. Переконаливо розкриті неправомірність ототожнення марбуржцями релігії з художністю, з загальнозначущими моральними і культурними цінностями.

Критичне дослідження філософії релігії представників згаданої школи має, на наш погляд, важливе значення у зв'язку з широким використанням їх ідей в процесі модернізації релігії ідеологами протестантизму і католицизму. Так, ототожнення етики і релігії пов'язане з їхніми спробами надати релігії статусу вічного і загальнолюдського (Коген), релігія розглядається як основа гуманізму (Наторп), соціальної комунікації (Герланд), як одна з основоположних символічних форм культури (Кассіер). Їхні ідеї співзвучні багатьом положенням Ясперса, Гуссерля, Леві-Брюля, Тілліха, Бубера, Шелера, Муньє, Ріквора, Бультмана та ін. Методологія раціоналізму, в тому числі неокантіанства, залучається нині з метою обгрунтування структурної єдності релігії, її внутрішньої цілісності і «самобутності», її «незмінності» у світовій культурі. Для цих цілей і застосовується модернізований філософський, логічний інструментарій, в тому числі з арсеналу неокантіанців.

У неокантіанській «релігії розуму» лишається недоторканою сама сутність релігії як ілюзійного неправдивого відображення реального світу, дійсного соціального буття людей, як специфічної форми відношення людей до пануючих над ними чужих природних і суспільних сил. В соціальному аспекті вона є перепороною політизації сучасної суспільної свідомості, була створена як засіб протидії включенню мас у боротьбу за перебудову соціально-політичних форм життя, вона несумісна з науково орієнтованим прогресивним, революційним світоглядом.

Спинимося і на деяких хибах рецензованої праці, висловимо ті міркування і побажання, які вишикають у зв'язку з нею.

Розглядаючи джерела філософсько-релігійних ідей неокантіанців, автор недоцільно, на наш погляд, розкриває значення проблем «світотлумачення» у філософії Канта, кантівського підходу до релігійної проблематики. Зважаючи на те, що філософія релігії Канта зовсім неоднозначно оцінюється дослідниками, її критичному розглядові слід було приділити більше уваги.

Специфіка неокантіанського обгрунтування релігії впливає з притаманної кантівському вченню абсолютизації активної, творчої функції людської свідомості. Логіка кантівського розв'язання проблеми співвідношення об'єкта і суб'єкта штовхає неокантіанців на шлях витлумачення ідеї бога як апіорного принципу, що виражає загальнолюдську мораль, а релігії — як деякого поняття граничного ступеня загальності. У цьому зв'язку автором не завжди дотримується міра у трактуванні двох ліній у філософії релігії Когена — кантіанської і власне неокантіанської.

Відзначимо, що розмова про запозичення світськими філософами засобів і методів розв'язання певних проблем у релігійних мислителів, однаково як і навпаки, не повинна затіняти інше питання, не менш важливе, — про місце ідеалістичної філософії в модернізаторських пошуках ідеологів релігії, а з'ясування останнього допоможе розкрити взаємозалежність цих двох різновидів ідеалістичного світогляду, особливо у виконанні соціального замовлення по стабілізації становища релігії в сучасному світі. У праці є чимало виходів на соціальну проблематику, тим більше необхідних, що соціальна філософія Марбурзької школи неокантіанства, як відомо, стала філософською основою ревізії марксизму. Проте цей соціально-історичний контекст місяцями розчиняється в логіко-гносеологічній проблематиці.

Загалом рецензована книжка заслуговує на позитивну оцінку, оскільки сприяє повнішому з'ясуванню долі філософії Канта в історії філософської думки, тих процесів, які відбуваються в сучасній буржуазній філософії і теології, філософських джерел релігійного модернізму.

**ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, ВМІЩЕНИХ
У ЖУРНАЛІ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА» 1982 РОКУ**

Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до Радянського народу	6	3
Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу	6	5
Промова товариша Ю. В. Андропова	6	6
Промова товариша К. У. Черненка	6	8
Генеральний секретар ЦК КПРС Юрій Володимирович Андропов	6	10

ПЕРЕДОВІ ТА РЕДАКЦІЙНІ СТАТТІ

Відповідальні завдання вчених-суспільствознавців	6	12
Всебічно висвітлювати філософське життя в республіці	1	3
Зміцнювати співробітництво філософів братніх республік	5	3
Києву — 1500 років	2	3

**XXVI З'ІЗД КПРС І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ**

Всебічно висвітлювати філософське життя в республіці (передова)	1	12
Федорук В. С. — Питання розвитку масової художньої творчості трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС	1	33
Шинкарук В. І. — Про завдання Українського відділення Філософського товариства СРСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС	3	13
Яценко О. І. — XXVI з'їзд КПРС і завдання підвищення ефективності викладання філософії у вузах	1	51

ДО 60-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РСР

Відповідальні завдання вчених-суспільствознавців (передова)	6	12
Головаха І. П. — Головні етапи і тенденції розвитку соціалістичної державності	6	57
Горбач Н. Я. (Львів) — Ленінське вчення про культуру і соціалістичне культурне будівництво	4	3
Зміцнювати співробітництво філософів братніх республік (передова)	5	3
Іовчук М. Т. (Москва), Богданов В. В. (Москва) — Радянська філософська наука і її інтернаціональна сутність	6	23
Кобко Г. Л. — Закономірності інтернаціоналізації мовного життя народів СРСР	1	23
Масловський М. А. — Проблеми соціального розвитку села в матеріалах травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС	6	72
Патон Б. Є. — Розвиток Києва — столиці Української РСР, важливого промислового і культурного центру	3	3
Сиволоб Ю. В. — Взаємозв'язок між соціалістичним змаганням і наставництвом	6	83
Ситник К. М. — Проблема охорони природи в умовах розвинутого соціалізму. (Питання методології)	6	36
Тарельник Б. І. (Суми) — Розвиток колгоспної демократії і вдосконалення управління агропромисловим комплексом	3	25
Тищенко В. П. — Інтернаціональне виховання трудящих	6	47
Чорноволенко В. П., Макеев С. О., Вишняк О. І. — Трудовий потенціал міста: проблеми відтворення і використання	4	10
Шинкарук В. І. — Про завдання Українського відділення Філософського товариства СРСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС	3	13
Шинкарук В. І. — Науковий світогляд — ідейна основа інтернаціональної єдності радянського суспільства	6	16
Ширяєв Ю. І. — Зміни в змісті і характері фізичної та розумової праці за соціалізму	6	66

Слово — філософам братньої Білоруської РСР

Бабосов Є. М. (Мінськ) — Нові тенденції соціального розвитку робітничого класу в зрілому соціалістичному суспільстві	5	19
--	---	----

Круковський О. С. (Мінськ), Кузьменков В. П. (Мінськ), Савастюк Л. І. (Мінськ) — Розвиток філософської науки в Радянській Білорусії у 70-ті роки	5	10
Майхровиц А. С. (Мінськ) — Розвиток історико-філософських досліджень в БРСР	5	55
Серова І. І. (Могильов) — Інтернаціоналізм суспільства розвинутого соціалізму	5	31
Стьопін В. С. (Мінськ) — Про критерії розділення спеціальнонаукового і буденного пізнання	5	47
Яцкевич А. Ф. (Брест) — Діалектика об'єктивного і суб'єктивного у механізмі дії соціальних законів	5	41

ДО 1500-РІЧЧЯ КИЄВА

Києву — 1500 років (передова)	2	3
Головаха І. П. — Київські соратники та учні В. І. Леніна в боротьбі за марксистську філософію	2	43
Горський В. С., Шевців В. Д. — Класовий зміст націоналістичної фальсифікації історичних традицій давньоруської культури	2	85
Грожин А. С. — Філософські погляди вчених-природознавців Києва. (Друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)	2	73
Курганський В. О., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. — Всесоюзна конференція «Історичні традиції духовної культури народів СРСР і сучасна ідеологічна боротьба»	2	108
Литвинов В. Д. — Ідеї просвітництва у працях Ф. Прокоповича	2	17
Лихачов Д. С. (Ленінград) — Стародавній Київ — «мати міст руських»	2	19
Мітін М. Б. (Москва) — Духовне багатство розвинутого соціалістичного суспільства і питання сучасної ідеологічної боротьби	2	7
Нічик В. М. — Філософія в Київській братській школі	2	54
К. Сакович — Арістотелівські проблеми, або питання про природу людини. Трактат про душу	2	66
Патон Б. Є. — Розвиток Києва — столиці Української РСР, важливого промислового, наукового і культурного центру	3	3
Шинкарук В. І. — Світогляд і духовна культура. (Питання історичного генезису)	2	27
Шлепаков А. М. — Інтернаціоналізм соціалістичної культури і неспроможність її буржуазних інтерпретаторів	2	38

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Єсипчук М. М. — Культура в контексті спадкоємності та відтворення	6	99
Звігляннич В. О. — Культура, пізнання, категорії філософії	3	34
Іовчук М. Т. (Москва), Богданов Б. В. (Москва) — Радянська філософська наука і її інтернаціональна сутність. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	6	23
Кримський С. Б., Кузнецов В. І. — Діалектико-матеріалістичний зміст поняття «світ» у сучасному природознавстві	5	73
Стьопін В. С. (Мінськ) — Про критерії розрізнення спеціальнонаукового і буденного пізнання	5	47
Табачковський В. Г. — Про співвідношення категоріальних форм філософії, світогляду і культури. (Межі гносеологічного тлумачення категорій)	4	21
Шинкарук В. І. — Світогляд і духовна культура. (Питання історичного генезису.) (До 1500-річчя Києва)	2	27
Шинкарук В. І., Ліпа О. Я. (Івано-Франківськ) — Категорія буття в «Науці логіки» Гегеля. Буття і його якісна визначеність	5	65
Яцкевич А. Ф. (Брест) — Діалектика об'єктивного і суб'єктивного у механізмі дії соціальних законів	5	41

Методологічні проблеми спеціальних наук

Міллер А. Й. — Категорія причинності в понятійному апараті кримінології	1	83
---	---	----

Методологія наукового пізнання

Барсеґян Г. З. (Ленінакан) — Синтез знань у розв'язанні технічних задач	3	55
Лазоренко Л. В. — Цільовий підхід як нормативна форма єдності знання	4	34

На допомогу керівникам методологічних семінарів

Бичко І. В. — Проблема істини в марксистсько-ленінській філософії	1	96
Кивенко Н. В. — Про об'єктивну основу комплексного підходу в науковому пізнанні	3	91

Трибуна молодого науковця

Ануфрієва Н. М. — Спілкування та його структура	3	46
Міллер А. Й. — Категорія причинності в понятійному апараті кримінології	1	83
Райда К. Ю. — «Філософія абсурду» А. Камю в ідеологічній боротьбі сьогодні	4	87
Смирнова Н. В. — Проблеми ліквідації малокваліфікованої праці в умовах розвинутого соціалізму	1	43

Науковий комунізм

Ануфрієва Н. М. — Спілкування та його структура	3	46
Бабосов Є. М. (Мінськ) — Нові тенденції соціального розвитку робітничого класу в зрілому соціалістичному суспільстві	5	19
Вишняк О. І. — Структура системи потреб особи	1	103
Головаха І. П. — Головні етапи і тенденції розвитку соціалістичної державності. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	6	57
Горбач Н. Я. (Львів) — Ленінське вчення про культуру і соціалістично-культурне будівництво. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	4	3
Кобко Г. Л. — Закономірності інтернаціоналізації мовного життя народів СРСР. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	1	23
Масловський М. А. — Соціальні проблеми розвитку села в рішеннях травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	6	72
Мітін М. Б. (Москва) — Духовне багатство розвинутого соціалістичного суспільства і питання сучасної ідеологічної боротьби. (До 1500-річчя Києва)	2	7
Серова І. І. (Могильов) — Інтернаціоналізм суспільства розвинутого соціалізму. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	5	31
Сиволюб Ю. В. — Взаємозв'язок між соціалістичним змаганням і наставництвом. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	6	83
Ситник К. М. — Проблема охорони природи в умовах розвинутого соціалізму. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	6	36
Смирнова Н. В. — Проблеми ліквідації малокваліфікованої праці в умовах розвинутого соціалізму	1	43
Тарельник Б. І. (Суми) — Розвиток колгоспної демократії і вдосконалення управління агропромисловим комплексом. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	3	25
Тищенко В. П. — Інтернаціоналістське виховання трудящих. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	6	47
Чорноволенко В. П., Макєєв С. О., Вишняк О. І. — Трудовий потенціал міста: проблеми відтворення і використання. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	4	10
Ширяєв Ю. І. — Зміни в змісті і характері праці за соціалізму. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	6	66
Шлепаков А. М. — Інтернаціоналізм соціалістичної культури і неспроможність її буржуазних інтерпретаторів. (До 1500-річчя Києва)	2	38

Проблеми формування людини

«Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів	1	11
«Життєвий шлях особи»		
«Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи» (продовження)	2	95
«Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи» (продовження)	6	91

Конкретні соціологічні дослідження

На допомогу соціологові-практику

Докторов Б. З. (Ленінград), Паніотто В. І. — Поштове опитування у соціологічному дослідженні	4	42
--	---	----

Естетика

Горбач Н. Я. (Львів) — Ленінське вчення про культуру і соціалістичне культурне будівництво. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	4	3
Федорук В. С. — Питання розвитку масової художньої творчості трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС	1	33

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

З історії вітчизняної філософії

Блудов Я. С. (Харків) — Про розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні у 20—30-ті роки	3	66
Блудов Я. С. (Харків) — Про розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні в 20—30-ті роки (продовження)	4	52
Головаха І. П. — Київські соратники та учні В. І. Леніна в боротьбі за марксистську філософію. (До 1500-річчя Києва)	2	54
Грожин А. С. — Філософські погляди вчених-природознавців Києва. (Друга половина XIX — початок XX ст.). (До 1500-річчя Києва)	2	73
Круковський О. С. (Мінськ), Кузьменков В. П. (Мінськ), Севаст'юк А. І. (Мінськ) — Розвиток філософської науки в Радянській Білорусії у 70-ті роки. (До 60-річчя утворення Союзу РСР)	5	10
Литвинюк В. Д. — Ідеї просвітництва у працях Ф. Прокоповича. (До 1500-річчя Києва)	1	72
Нічк В. М. — Філософія в Київській братській школі. (До 1500-річчя Києва)	2	54
К. Сакович — Аристотелівські проблеми, або питання про природу людини. Трактат про душу. (До 1500-річчя Києва)	2	66
Добросокін І. Г. — Теоретичний розвиток Г. Дмитровим марксистсько-ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму. (До 100-річчя від дня народження)	3	71
Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ), Нарський І. С. (Москва) — Теоретико-пізнавальні ідеї Жюна Локка і сучасність. (До 350-річчя від дня народження Дж. Локка)	4	58

До 350-річчя від дня народження Б. Спінози

Бичко І. В. — На шляху подолання філософського дуалізму	5	86
Кушakov Ю. В. — Філософське учення Б. Спінози в інтерпретації Л. Фейербаха	5	92

Проблеми викладання філософії

Булатов М. О. — Теорія філософських категорій як складова частина діалектичного матеріалізму	3	79
Давидова Г. О. (Москва) — Заперечення як закон розвитку	1	61
Яценко О. І. — XXVI з'їзд КПРС і завдання підвищення ефективності викладання філософії в вузах	1	51

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Горський В. С., Шевців В. Д. — Класовий зміст націоналістичної фальсифікації історичних традицій давньоруської культури	2	85
Зіневич І. Є., Фомиченко В. В. — Соціальна філософія великого французького просвітника і сучасна ідеологічна боротьба. (До 270-річчя від дня народження Ж.-Ж. Руссо)	3	96
Кошарний С. О. — До критики феноменологічної концепції філософських категорій	5	108
Нестеренко В. Г. (Ровно) — Суперечності буржуазної естетичної свідомості як вияв духовної кризи капіталізму	4	79
Поліщук Н. П. — Світоглядно-методологічні функції плюралізму в сучасній буржуазній ідеології	4	69
Прилюк Ю. Д. — Обмін інформацією чи «інформаційна війна»?	6	109
Рувинський Л. А. (Одеса), Стокяло В. А. (Одеса) — Антирадянська основна ідейно-політичного альянсу сіонізму і українського буржуазного націоналізму	6	122
Ткаченко О. М. — Світоглядно-методологічна неспроможність буржуазних концепцій особистості	1	108
Шпак В. Т. (Черкаси) — Атеїстична спадщина українських революційних демократів у кривому дзеркалі буржуазно-націоналістичних фальсифікацій	5	100
Яков М. (НРБ) — Антидіалектичні спекуляції поняттям інформації	3	102

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Вишняк О. І. — Структура систем потреб особ	1	103
---	---	-----

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Проблемні огляди літератури

Дослідження світоглядних і методологічних функцій матеріалістичної діалектики філософами Української РСР. (1976—1981)	4	93
---	---	----

Рецензії

Андрос Є. І. — Проблема тлумачення в історико-філософській методології	4	114
Бичко А. К. — Видатний просвітник-гуманіст Білорусії	5	124
Васильєв В. О. (Москва), Горський В. С. — Узагальнююче дослідження історії позитивізму в Росії	2	121
Депенчук Н. П., Кисельов М. М., Приймак О. Г. — Природа людини і проблеми навколишнього середовища	4	108
Доброскокін І. І., Сластенко Є. Ф. — Ідейна злиденність буржуазно-націоналістичних теорій	6	132
Зоць В. П. — Особливості сучасного клерикалізму	4	119
Іванько І. В., Покотило Г. М. — Світогляд як ідейна основа художньої творчості	2	125
Ісаєвич Я. Д. (Львів) — Висвітлення історії Просвітництва на чеських землях	2	123
Кедровський О. І., Стасишин В. М. (Львів) — Філософські основи математичного пізнання	3	121
Клевченя О. С., Дубинін І. І. — Соціально-історичний контекст категорій видимості та сутності	4	110
Комаров В. М. — Соціально-філософські питання геології	4	112
Костєв В. М. — Дослідження взаємозв'язку енергії і інформації	3	127
Лисенко О. А. — Соціально-філософське дослідження політичної ідеології	4	117
Лисенко О. Я. — Патріотизм і інтернаціоналізм — як риси соціалістичного способу життя	6	131
Масловський М. А. — Проблема інтересу в державному управлінні	1	120
Нічик В. М., Лопатіна Н. Г. — Книга з історії еретичних рухів	2	118
Нічик В. М. — Книга з історії Києво-Могилянської академії	5	126
Парахонський Б. О. — Філософсько-методологічний аналіз природи наукових абстракцій	3	125
Парнюк М. О., Мельникова Н. І. — Ідеологія як фактор соціальної детермінації пізнання	6	127
Піддубний В. А., Сакада М. О. — Соціологічні дослідження у практиці партійної роботи	4	106
Погорілий О. І., Іщенко Ю. А. — Нове дослідження проблеми об'єкта і суб'єкта	1	124
Попова І. М. (Одеса), Моїн В. Б. (Одеса) — Проблеми соціально-професійної орієнтації молоді	1	122
Римаренко Ю. І. — Інтернаціоналізм соціалістичної суспільної свідомості	1	119
Сокол С. Ф. (Мінськ) — Становлення і розвиток матеріалістичної філософії в Білорусії	5	122
Тенянко Ю. П. (Полтава) — Ідейні зв'язки революційних демократів України і Росії	6	133
Фіногеев С. Г. — Критичний аналіз буржуазно-націоналістичної доктрини держави	1	126
Цехмістро І. З. (Харків), Штанько В. І. (Харків) — Семіотика і управління	3	122
Чернишов В. С. (Дніпропетровськ), Мендик М. Ф. (Дніпропетровськ) — Радянська обрядність	3	119

Бібліографічна інформація

Філософська література, що вийшла в республіці в 1980 році (закінчення) . 4 122

Книжкова полиця

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Курганський В. О., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. — Всесоюзна конференція «Історичні традиції духовної культури народів СРСР і сучасна ідеологічна боротьба»	2	108
Никанорова Л. В. — Звітливо-виборна конференція Українського відділення філософського товариства СРСР	4	99
Склад керівних органів Українського відділення філософського товариства СРСР	4	102
Ніколюк В. М. (Сімферополь), Кремінський О. І. (Сімферополь) — Проблеми творчості	4	103
Піддубний В. А., Сакада М. О. — Проблеми управлінських нововведень і господарського експериментування	3	111
Юкнявічус С. (Вільнюс) — Проблеми людини в сучасній філософії	3	115

ПЕРЕДОВІ ТА РЕДАКЦІЙНІ СТАТТІ

В. І. Ленін про соціалістичну дисципліну
Партія, керована передовою теорією
Філософські дослідження — на рівень завдань, поставлених червневим
(1983 р.) Пленумом ЦК КПРС і червневим (1983 р.) Пленумом ЦК Ком-
партії України
Г. Д. Максименко, секретар Одеського обкому Компартії України —
Одещина на марші одинадцятої п'ятирічки

ЖИТТЄВА СИЛА ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ

В. І. Ленін про соціалістичну дисципліну
Рибаків В. В. (Донецьк) — XXVI з'їзд КПРС про зростання загальної
освіти і формування робітника нового типу
Олійніченко М. Д., Поночовний М. І. — Ленінські ідеї про шефство
міста над селом
Шляхов Б. М. (Дніпропетровськ) — Ленінські ідеї про формування есте-
тичної сфери соціалістичного способу життя

ДО 80-РІЧЧЯ ДРУГОГО З'ІЗДУ РСДРП

Партія, керована передовою теорією
Шинкарук В. І. — Теоретичні проблеми і практичні завдання вдосконален-
ня зрілого соціалізму
Головаха І. П. — Поширення марксизму в Росії як ідейна передумова
створення ленінської партії

ДО 165-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І 100-РІЧЧЯ З ДНЯ КОНЧИНИ КАРЛА МАРКСА

Братановський А. І. (Херсон) — Категорія цивілізації в теоретичній
спадщині К. Маркса
Бородін Є. Т. (Москва) — Розробка К. Марксом питання про визначаль-
ний фактор суспільного розвитку
Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ), **Сьомушкін А. В.** (Дніпропет-
ровськ) — К. Маркс і проблеми вивчення античної філософії
Шинкарук В. І. — «Капітал» К. Маркса. Питання діалектичного методу

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

Паркін В. Ф. (Москва) — Специфіка механізму дії соціально-економічних
законів в умовах розвинутого соціалістичного суспільства
Брудний В. І. (Одеса), **Зикін А. С.** (Одеса) — Про планування соціаль-
но-культурного розвитку колективу колгоспу
Цамерян І. П. (Москва) — Радянська багатонаціональна держава на етапі
зрілого соціалізму
Шинкарук В. І. Теоретичні проблеми і практичні завдання вдосконалення
зрілого соціалізму
Яценко А. М. (Одеса) — Планування спеціального розвитку трудового
колективу

Характерні риси соціалістичного способу життя

Кравець В. М. (Івано-Франківськ), **Липа О. Я.** (Івано-Франківськ) —
XXVI з'їзд КПРС про взаємозв'язок матеріальних і духовних основ розвитку
особи
Шляхов Б. М. (Дніпропетровськ) — Ленінські ідеї про формування есте-
тичної сфери соціалістичного способу життя
Шумиліна О. К. (Сімферополь), **Шумилін А. Т.** (Сімферополь) —
Розвиток соціалістичного побуту

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Андрос Є. І.— Категорії в структурі культурної спадкоємності	4	62
Андрос Є. І.— Істина як форма практично-духовного освоєння світу	1	39
Горський В. С.— Про світоглядне значення принципу історизму	1	20
Загороднюк В. П.— Загальне і особливе в розвитку культури і пізнання	4	71
Звіглярнич В. О.— Типологічний аналіз сутності і видимості	2	54
Іщенко Ю. А.— Ленінський аналіз соціальної форми руху	2	45
Каган М. С. (Ленінград)— Про співвідношення діяльності і культури	5	47
Келле В. Ж. (Москва)— Науковий стиль мислення як норма культури	4	55
Малахов В. А.— Цінність як категорія теорії культури	2	76
Парахонський Б. О.— Слово у світоглядному контексті культури	5	55
Починок Б. В. (Чернівці)— Проблема причинності в історичних типах світогляду	2	66
Табачковський В. Г.— Про співвідношення категоріальних форм філософії, світогляду і культури. (Значення наукового розуміння практики для аналізу проблеми категорій)	3	28
Тарасенко М. Ф.— Світоглядні аспекти генезису і перспектив розвитку технології	1	28

Методологія наукового пізнання

Барякін В. М. (Запоріжжя)— В. І. Вернадський і сучасні методологічні проблеми дослідження ноосфери. (До 120-річчя з дня народження вченого)	3	41
Виноградов В. Г. (Москва), Гончарук С. І. (Москва)— Закони функціонування у системі соціалістичного прогнозування	1	49
Ішмуратов А. Т.— Закон суперечності і логіка парадоксів	3	47
Курчинов Л. М. (Одеса), Роджеро О. М. (Одеса), Цофнас А. Ю. (Одеса)— Гносеологічний аналіз розуміння і його видів	6	30
Попович М. В.— Проблеми логіки наукового пізнання у творчості П. В. Копніна	4	82
Сабашук А. П. (Кишинів)— Психологічний аспект ідеальності чуттєвого образу	5	83
Свириденко В. М.— Ідеал наукового знання і його роль у фізиці	5	65
Тульчинський Г. Л. (Ленінград)— Логіко-філософський аналіз засобів пізнання сутності	5	75
Шапо Л. С.— Проблема ситуація і форми її суб'єктивного усвідомлення	6	37

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Черноволенко В. П., Оссовський В. Л., Паніотто В. І.— Динаміка престижу і привабливості професій	4	91
Войтович С. А.— Фактори змін в оцінках привабливості професій	4	98

Методологічні проблеми спеціальних наук

Барабой В. А.— Деякі аспекти співвідношення біологічного і соціального в людині	4	103
Брюхов В. С. (Кемерово)— Про роль принципу рівноваги у функціонуванні біологічних систем	4	109

Проблеми формування людини

Грищенко К. К., Шкляр Л. Є.— Формування цілісної особи в системі культури	3	20
Лисенко О. Я.— Діяльність і творчість	2	35
Колесник М. І. (Чернівці)— Естетичне виховання у системі формування особистості	5	19
«Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи» (закінчення)	1	55

На допомогу соціологові-практику

Макеєв С. О.— Вивчення динаміки трудового самовизначення	3	75
Моїн В. Б. (Одеса)— Задоволеність працею і розвиток ділових якостей працівників	1	67
Шншова А. В. (Одеса)— Дослідження стану інформаційно-пропагандистської роботи на підприємстві	6	55

На допомогу викладачам філософії і наукового комунізму

Алмашій А. С. (Ужгород)— Структура соціалістичної суспільної свідомості	2	86
Коваль П. Д.— Революційно-перетворююча сила пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму	3	94
Попова І. М. (Одеса)— Проблеми культури в курсі марксистсько-ленінської філософії	6	73

Шморгун О. О. — Методологічна функція категорії «суспільно-економічна формація» у соціальному пізнанні	2	93
Проблеми викладання марксистсько-ленінської філософії		
Кравченко В. А., Оганисян М. С. (Одеса) — Про евристичне значення процесу викладання марксистсько-ленінської філософії	6	66
Досвід методичної роботи кафедр філософії вузів республіки		
Ключников В. П. — Методологічна і світоглядна спрямованість лекцій із спеціальних дисциплін. (Із досвіду роботи кафедри філософії Української сільськогосподарської академії)	1	112
Трибуна молодого науковця		
Видрін Д. Г. — Апологетична сутність буржуазних концепцій «якості трудового життя»	3	87
В'яткіна Н. Б. — Проблема смислу в логіці і філософії	3	58
ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ І ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРИРОДОЗНАВСТВА		
Андрос Є. І. — Категорії в структурі культурної спадкоємності	4	62
Андрос Є. І. — Істина як форма практично-духовного освоєння світу	1	39
Барякін В. М. (Запоріжжя) — В. І. Вернадський і сучасні методологічні проблеми дослідження ноосфери. (До 120-річчя з дня народження вченого)	3	41
Брюхов В. С. (Кемерово) — Про роль принципу рівноваги у функціонуванні біологічних систем	4	109
В'яткіна Н. Б. — Проблема смислу в логіці і філософії	3	87
Горський В. С. — Про світоглядне значення принципу історизму	1	20
Загороднюк В. П. — Загальне і особливе в розвитку культури і пізнання	4	71
Звіглянич В. О. — Типологічний аналіз сутності і видимості	2	54
Ішмуратов А. Т. — Закон суперечності і логіка парадоксів	3	47
Іщенко Ю. А. — Ленінський аналіз соціальної форми руху	2	45
Каган М. С. (Ленінград) — Про співвідношення діяльності і культури	5	47
Келле В. Ж. (Москва) — Науковий стиль мислення як норма культури	4	55
Курчиков Л. М. (Одеса), Роджеро О. М. (Одеса), Цофнас А. Ю. (Одеса) — Гносеологічний аналіз розуміння і його видів	6	30
Лисенко О. Я. — Діяльність і творчість	2	35
Малахов В. А. — Цінність як категорія історії культури	2	76
Парахонський Б. О. — Слово у світоглядному контексті культури	5	55
Попович М. В. — Проблеми логіки наукового пізнання у творчості П. В. Копніна	4	82
Починок Б. В. (Чернівці) — Проблема причинності в історичних типах світогляду	2	66
Сабощук А. П. (Кишинів) — Психологічний аспект ідеальності чуттєвого образу	5	83
Свириденко В. М. — Ідеал наукового знання і його роль у фізиці	5	65
Табачковський В. Г. — Про співвідношення категоріальних форм філософії, світогляду і культури. (Значення наукового розуміння практики для аналізу проблеми категорій)	3	28
Тульчинський Г. Л. (Ленінград) — Логіко-філософський аналіз засобів пізнання сутності	5	75
Шинкарук В. І. — «Капітал» К. Маркса. Питання діалектичного методу	3	6
Шапо Л. С. — Проблема ситуація і форма її суб'єктивного усвідомлення	6	37
ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ НАУК. НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ		
Барабой В. А. — Деякі аспекти співвідношення біологічного і соціального в людині	4	103
Бородін Є. Т. (Москва) — Розробка К. Марксом питання про визначальний фактор суспільного розвитку	4	44
Братановський А. І. (Херсон) — Категорія цивілізації в теоретичній спадщині К. Маркса	5	28
Брудний В. І. (Одеса), Зикін А. С. (Одеса) — Про планування соціально-культурного розвитку колективу колгоспу	6	22
Виноградов В. О. (Москва), Гончарук С. І. (Москва) — Закони функціонування у системі соціального прогнозування	1	49
Войтович С. А. — Фактори змін в оцінках привабливості професій	4	98
Головаха І. П. — Поширення марксизму в Росії як ідейна передумова створення ленінської партії	4	22
Грищенко К. К., Шкляр Л. Є. — Формування цілісної особи в системі культури	3	20

Колесник М. І. (Чернігів) — Естетичне виховання у системі формування особистості	5	19
Кравець В. М. (Івано-Франківськ), Ліпа О. Я. (Івано-Франківськ) — XXVI з'їзд КПРС про взаємозв'язок матеріальних і духовних основ розвитку особи	1	14
«Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи» (закінчення)	1	55
Макеєв С. О. — Вивчення динаміки трудового самовизначення	3	75
Моїн В. Б. (Одеса) — Задоволеність працею і розвиток ділових якостей працівників	1	67
Олійниченко М. Д., Поночовний М. І. — Ленінські ідеї про шефство міста над селом	2	16
Паркін В. Ф. (Москва) — Специфіка механізму дії соціально-економічних законів в умовах розвинутого соціалістичного суспільства	5	11
Рибakov В. В. (Донецьк) — XXVI з'їзд КПРС про зростання загальної освіти і формування робітника нового типу	2	9
Тарасенко М. Ф. — Світоглядні аспекти генезису і перспектив розвитку технології	1	28
Цамерян І. П. (Москва) — Радянська багатонаціональна держава на етапі зрілого соціалізму	4	32
Чорноволенко В. П., Оссовський В. Л., Паніотто В. І. — Динаміка престижу і привабливості професій	4	91
Шинкарук В. І. — Теоретичні проблеми і практичні завдання вдосконалення зрілого соціалізму	4	13
Шилова А. В. (Одеса) — Дослідження інформаційно-пропагандистської роботи на підприємстві	6	55
Шляхов Б. М. (Дніпропетровськ) — Ленінські ідеї про формування естетичної сфери соціалістичного способу життя	1	3
Шуміліна О. К. (Сімферополь), Шумілін А. Т. (Сімферополь) — Розвиток соціалістичного побуту	2	27
Яценко А. М. (Одеса) — Планування соціального розвитку трудового колективу	6	13

ЕСТЕТИКА

Гризова І. О. Метафоричність як атрибут художньо-образного мислення	6	49
---	---	----

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

З історії вітчизняної філософії

Блудов Я. С. (Харків) — Про розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні в 20—30-ті роки (продовження)	2	102
Блудов Я. С. (Харків) — Про розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні в 20—30-ті роки (продовження)	3	83

Бичко І. В. — Видатний гуманіст епохи Відродження. (До 450-річчя від дня народження М. Монтеня)	1	74
Бичко І. В., Тихолаз А. Г. — Флорентійська академія і розквіт гуманістичної філософії Відродження	5	92
Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ), Сьомушкін А. В. (Дніпропетровськ) — К. Маркс і проблеми вивчення античної філософії	5	35

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Балабаєва З. В. (Одеса) — У пошуках «нової цивілізації». (До питання про еволюцію буржуазної футурології)	6	93
Бондар Н. О. (Одеса), Задірако П. С. (Одеса) — Концепція індустріалізму як вияв ідейної кризи буржуазної соціології	6	105
Васильєва А. В. (Москва) — Теологічна інтерпретація науки як вияв кризи сучасної релігії	1	90
Видрін Д. Г. — Апологетична сутність буржуазних концепцій «якості трудового життя»	3	87
Вовк О. Л. — Неспроможність клерикально-націоналістичних концепцій історії Київської Русі	1	99
Гопченко П. Г. — Теологія «надії» як модель майбутнього у протестантизмі	6	113
Ігнатов В. О., Сосна В. П. — Критика буржуазної доктрини «національних моделей» соціалізму	2	106
Култаєва М. Д. (Харків) — Західнонімецька філософська антропологія і педагогіка	1	81
Матвеев С. О. — Ленінська теорія імперіалізму і ідеологічна боротьба сьогодення	6	85
Нікітіна А. Г. (Москва) — антиісторизм і антикомунізм К. Поппера	5	109

Прилюк Ю. Д., Яценко М. (ЧССР) — Дезінформація як засіб буржуазної ідеологічної диверсії	5	100
Сетров М. І., Щетников Р. О. — Критичний аналіз методологічних основ буржуазної теорії «організованого суспільства»	6	99
Соболь О. М. — Ідеологія неоконсерватизму і сучасна буржуазна культурологія	4	115

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Депенчук Н. П., Крисаченко В. С. — Світогляд і наукове пізнання	1	121
Звіглянич В. О., Крисаченко В. С., Козловський В. П., Самарський О. С. — Філософія, культура, наукове пізнання	5	121
Коцюбинський В. Й., Рибачук М. Ф., Суїменко С. І. — Людина і праця	5	118
Піча В. М. (Львів) — Молодь і проблеми естетичного виховання	2	114
Чехович В. А. — Підвищувати ефективність наукових досліджень	3	109
Вітаємо лауреатів	5	117
Філософи, лауреати Державної премії Української РСР в галузі науки і техніки 1982 р.	1	128

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Проблемні огляди літератури

Дослідження світоглядних і методологічних функцій матеріалістичної діалектики філософами Української РСР (1976—1981) (закінчення)	1	114
Рябикін С. П. (Ленінград), Стукало С. М. — Про зміст поняття «культурно-технічний рівень робітничого класу СРСР»	3	99

Рецензії

Авілкін П. З. (Первомайськ), Ларіонова О. Т. (Первомайськ), Свищула І. В. (Первомайськ) — Соціально-психологічні аспекти науково-технічної революції	2	127
Бойченко І. В., Шморгун О. О. — Дослідження діалектики соціальних процесів	6	122
Горак Г. І. — Дослідження соціалістичної праці	3	111
Дученко М. В., Тарасенко М. О. — Світогляд — діалектика — категорії	2	118
Жоль К. К., Рижко В. А. — Семантика наукових термінів	3	119
Задірако П. С. (Одеса) — Критичний аналіз концепцій клерикальних «радіологів»	4	126
Кисельов М. М., Барякін В. М. (Запоріжжя) — Сучасна екологічна ситуація в релігійно-ідеалістичній інтерпретації.	5	126
Колодна А. І. — Філософська думка в Києві	3	113
Куценко В. І., Прилюк Ю. Д. — Структура і закономірності суспільної свідомості	4	124
Лясній І. Я. — Соціальне буття твору мистецтва	3	121
Лук'янець В. С., Лазоренко Б. П. — Проблема кінцевого у філософії, науці, культурі	3	125
Лук'янець В. С., Пікашова Т. Д. — Діалектичне мислення і розвиток біології	4	128
Мандрика В. А., Кубаєвський М. К. — Перспективні результати наукового пошуку	3	117
Мокляк М. М., Нельга Л. П. — Проблеми естетичної свідомості	6	125
Надольний І. Ф. — Критика буржуазного етичного релятивізму	6	124
Огородник І. В., Микитенко Д. А. — Людина як предмет філософського і природничонаукового дослідження	2	126
Парнюк М. О., Мельникова Н. І. — Ідеологія як фактор соціальної детермінації пізнання	2	125
Ситникова Л. В. (Дніпропетровськ) — Соціальна природа художнього мислення	5	127
Солдатов В. І. (Черкаси) — Соціалістичний спосіб життя	4	123
Стеценко Л. М. — Естетична думка на Україні	1	124
Черняк В. С. (Москва) — Фундаментальні проблеми марксистсько-ленінської гносеології	2	121
Фомін В. М. — Проблеми виховання	3	115

Княжкова полиця : 1 48, 73:

Бібліографічна інформація 3; 4; 5

Наші автори

- АНДРУШКО**
Віктор Олександрович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БУЛАТОВ**
Михайло Олександрович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КІССЕЛЬ**
Михайло Антонович — доктор філософських наук, професор Ленінградського державного університету ім. А. А. Жданова
- МАНЬКО**
Юрій Володимирович — кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри марксизму-ленінізму Військового двічі Червонопрапорного інституту фізичної культури (м. Ленінград)
- ОМЕЛЬЯНЧИК**
Валентин Йосипович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РУВІНСЬКИЙ**
Лев Абрамович — кандидат історичних наук, доцент Одеського електротехнічного інституту зв'язку ім. О. С. Попова
- СТОКЯЛО**
Валентин Андрійович — кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії і наукового комунізму Одеського електротехнічного інституту зв'язку ім. О. С. Попова
- ТАНЧЕР**
Віктор Володимирович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ТАРАСЕНКО**
Микола Федосійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЯКОВЕНКО**
Юрій Іванович — старший інженер-соціолог відділу соціологічних досліджень праці Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.
Телефони: 29 38 78, 29 48 55.

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор З. І. Соколинська

Здано до набору 01.11.83. Підп. до друку 21.12.83. БФ 00578. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,59. Тираж 1200 пр. Зам. 0-267.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 1, 1981, январь-февраль. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19